

TANTRIK TEXTS

EDITED BY
ARTHUR AVALON

VOL. II

SHATCHAKRANĪRŪPANA
AND
PĀDUKAPANCHAKA

TĀRĀNĀTHA VIDYĀRATNA

CALCUTTA
SANSKRIT PRESS DEPOSITORY
30, CORNWALLIS STREET

LONDON
LUZAC & CO
46, GREAT RUSSEL STREET, W.C

1913

INTRODUCTION.

This volume commences with the *Skat-chakra-nirūpana*, of Purnānanda Svāmī which forms the sixth chapter of the hitherto unpublished work of that author entitled *Shrītattva-chintāmaṇi*. The latter is a voluminous treatise in Twenty-five Chapters. The MSS. in the library of the Asiatic Society of Bengal covers some 400 pages of close writing on paper larger than foolscap.

The first Chapter deals with *Tattvabodha*; the Second with the necessity of and different modes of *Dīkṣha*; the Third Chapter gives directions regarding the selection of the place of *Dīkṣha*, *Kūrmachakra*, *Vāstuyāga* and *Vighnanāshaka Mandala* (danger destroying circle) . also as to the appropriate sacrifices and Mantras of the *Devatās* to be worshipped in the *Mandala*; the Fourth Chapter is devoted to the rules relating to the erection of the *Mandapa*; the Fifth Chapter speaks of the auxiliary *Devatās* and their places in *Dīkṣha*; and the rules relating to their *Pūjā*; of the *kumbha* (jar); of the metals to be used in its making and its size and shape.

The sixth chapter of it here published contains a description of the six centres, the so-called *Mūlādhāra*, *Svādishṭhāna*, *Manipura*, *Anāhata*, *Vishuddha*, and *Ajnā Chakras* or *Lotuses* (*padma*) a knowledge of which is essential for the understanding of the *Yoga* method dealt with in the *Tantras*. To this work there is a commentary, apparently written by *Kālī-charaṇa*. Though there is no direct statement of such authorship yet the commentaries on the *Skat-chakra* and the *Pādukā-panchaka* are written in the same style, and under v. 43 of the *Skat-chakra* the Commentator says that he has made clear, the matter there referred to in the commentary (which was written by *Kālīcharaṇa*) on the *Pādukā-panchaka-stotra* (*pādukā panchaka stotre spashṭi-kṛitam*). *Kālīcharaṇa* begins his commentary on

the *Pādukā-panchaka* by saying that it is composed by himself (*Kālīcharaṇa prakāśhayer*). To the commentary of *Kālīcharaṇa* are added notes by the Commentator *Shangkara*, who appears to have used a text slightly different from that of *Kālīcharaṇa*. The variant readings have been here noted.

This work and its commentaries are followed by the *Pādukā-panchaka* with the commentary of *Kālīcharaṇa* already referred to. The latter is a careful commentator, who has dealt with his subject in a thorough manner but the difficulties of both the text and his commentary are such that the reader will be glad to avail himself of the notes from the third commentary here referred to, by *Vishvanātha* on the second *Paṭala* of the *Kaivalya-kalikā Tantra*, which, (though so far as I am aware not now available) dealt, in this portion of it with the same subject and much on the same lines as *Pūrṇānanda's Śat-chakra*. Rather, it should be said that, as the *Kaivalya-kalikā* is held to have been an original *Tantra*, it is not unlikely that *Pūrṇānanda* was indebted to it for his own work. In some matters, *Vishvanātha* has explained things in his own way, simply and in a manner which goes straight to the point.

The *Śat-chakra* contains fifty five verses. To these is added another, here numbered 51 (1) and located at the end of the volume which though not noticed, by either *Kālīcharaṇa* or *Shangkara*, is given by *Baladeva's* text.

The work may be conveniently divided into eight sections, namely, (1) verses 1 to 3 which deal with the *Nāḍī*, (2) verses 4 to 13 treating of the *Mūlādhāra Padma*, (3) verses 14 to 18, which deal with the *Svādishthāna*, (4) verses 19 to 21 with *Maṇipūra*, (5) verses 22 to 27 with *Anāhata*, (6) verses 28 to 31 with *Vishuddha*, (7) verses 32 to 38 with *Ajnā*, (8) verses 39 to 49 with the *Sahasrāra*, and (9) verses 50 to 54 with the passage of *Kundalinī* from the *Mūlādhāra* to *Sahasrāra* piercing on her way thither the six *chakras*—a *Tāntrika Yoga* process known as *Śat-chakra-bheda* or as some call it *Bhūtashuddhi*.

It is not necessary to deal further with the subject matter here, as I have, in preparation for publication, an English translation of the text now given. The *Śat-chakra-nirupana* and the *Pādukā-panchaka* with notes of Kalīcharaṇa were first published in Shakābda, 1778 (A. D. 1858) by the Suchāru Press, Cālcutta, under the editorship of the late Anandachandra Vedāntavāgīsha. This edition which is rare having been long out of print, has been used in the preparation of this volume. In 1276 (A.D. 1869) another edition of the *Śat-chakra* with the commentary of Rāmavallabha was published by Kālidas Bhattācharyya, along with the *Pādukā-panchaka* and its commentary by Kālī-charaṇa. Kālīprasanna Vidyāratna in 1294 (A.D. 1887) published the *Śat-chakra* together with a number of other books on Yoga. This edition of the *Śat-chakra* contained the commentary of Rāma-vallabha though it is not acknowledged as such by the editor. There have been several other cheap publications on Yoga which contain the *Śat-chakra nirupana*. Some are provided with Bengali translations but none with notes. The commentaries of Vishvanātha and the notes from Shangkara are published for the first time.

CALCUTTA

ARTHUR AVALON.

January 1913

षट्चक्रनिरूपणम् ।

कालीचरणकृतया श्लोकार्थपरिष्कारिण्या टीकया शङ्करकृतया षट्-
चक्रभेदटिप्पण्या विष्णुनाथकृतया षट्चक्रविहृत्याख्यया
टीकया च समेतम् ।

पादुकापञ्चकम् ।

कालीचरणकृतया अमलाख्यटीकया सहितम् ।

श्रीआचार्यारण्यबेलनेन प्रवर्तितं पर्यवेक्षितम् ।

श्रीतारानाथविद्यारत्नेन सम्पादितम् ।

कलिकातानगर्यां

संस्कृतयन्त्रे

श्रीउपेन्द्रनाथचक्रवर्तिना मुद्रितम् ।

लण्डनराजधान्यां लुज्याक् एण्ड को कर्तृकेण
प्रकाशितम् ।

कलिकातानगर्यां ३० नं, कर्णयोगानिसट्टीटस्यसंस्कृतप्रेस-
डिपजिटरीभयने प्राप्तम् ।

PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI,

AT THE SANSKRIT PRESS,

NO. 5, NANDAKUMAR CHAUDHURY'S 2nd LANE, CALCUTTA.

1913.

शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ:—पं	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ:—पं
सुपस्तिकेयम्	सुपुस्तिकेयम्	१-१४	वृषभं	वृषभं	३८-६
नाटोपरि	नादोपरि	११-१८	विभूषित	विभूषितः	३८-१०
पदे	पाठे	१२-१५	सुसुखसदने	सुसुखसदने	४८-१
राकिनी	राकिणी	१३-११	अतिप्रयत्नः	अतिप्रयत्नतः	५५-६
सा देवी	सा देवी	१३-२२	भूलभूतात्	मूलभूतात्	५६-४
कर्णिका	कर्णिका	१४-१६	उद्यनी	उद्यनी	५८-२५
निवास	विलास	१७-११	वच्चाख्या-	वच्चाख्यां	} ११२-१६
विद्यच्छेपी	विद्युच्छेपी	१८-२०	नाडीमाह	नाडीमाह	
तरङ्गिनी	तरङ्गिणी	२०-१४	वैश्वानर	वैश्वानर	१२०-१८
नानादिन्दुः	नादादिन्दुः	२२-८	शाकिन्यथ-	शाकिन्यथे-	} १२२-१६
अभिलषितं	अभिलसितं	२७-४	हापि	हापि	
"	"	२७-२२	स मनोन्मनी	समनोन्मनी	१३१-८
प्रकटोद्दाम-	प्रकटोद्दाम-	} ३२-२४	दुःखजाल-	दुःखजाल-	} १४१-६
मथियः	थियः		सङ्कल	सङ्कल	
पूषन्दुना	पूषेन्दुना	३७-२४			

षट्चक्रनिरूपणम् ।

अथ तन्त्रानुसारेण षट्चक्रादिक्रमोद्धतः ।

उच्यते परमानन्दनिर्वाहप्रथमाङ्कुरः ॥ ॐ ॥

॥ ॐ ॥

महायोगज्ञानात् परिचितपङ्क्तोजविभवः, स एवान्तस्तत्त्वप्रकटनसमर्थो न हि परः । बुधयेष्टो ज्येष्ठोऽप्यमिलितकृपानाथकरुणः, पङ्क्तान्तस्तत्त्वं पञ्चविभवं प्रस्फुटयितुम् ॥ अथ दुःखपङ्क्तमग्नं जगदुद्दिधीर्षुः परमकारुणिकः पूर्णानन्दसामी सुक्लिमम्मादकतत्त्वज्ञानसिद्धये षट्चक्रे कुण्डलिनीयोगं वक्तुमिच्छन् साधकावधानाय प्रतिजानीते अथेति । अथानन्तरं स्वकृतश्रीतत्त्वचिन्तामण्यां, षट्चक्रनिरूपणात् पूर्वप्रदर्शिततत्त्वार्थैक्यनानन्तरमित्यर्थः । अस्यार्थः परमानन्दनिर्वाहप्रथमाङ्कुरः उच्यते इत्यन्वयः । परमानन्दो ब्रह्म, “नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इति श्रुतेः । तस्य निर्वाहस्तत्त्वाद्यात्काररूप-

मेरोर्वाह्यप्रदेशे शशिमिहिरशिरे सव्यदक्षे निपत्ये,
 मध्ये नाडी सुपुष्पा त्रितयगुणमयी चन्द्रसूर्याग्निरूपा ।
 धूम्रसूरस्यैरुपपद्यिततमवपुः कन्दमध्याक्षिरःस्था,
 वज्राख्या मेढ्रदेशाक्षिरसि परिगता मध्यमे स्याज्ज्वलन्ती ॥१॥

निष्पत्तिः तन्मै प्रथमाङ्कुरस्तत्कारणभूतप्रथमप्रकाशमानकर्मस्वरूपः मया
 पूर्णानन्देनोच्यते इत्यर्थः । सोऽङ्कुरः किम्भूतः ? तन्वानुसारेण षट्चक्रादि-
 क्रमोद्भूत इति तन्वानुसारेण तन्त्रमतेन षट्चक्रादीनां मूलाधार-स्वाधिष्ठान-
 मणिपूरकानाहत-विद्युद्वाय्वाख्यानाम् आदिना तत्सम्बन्धिनाडीनिष्ठस्योम-
 पञ्चकशिवशक्त्यादीनाञ्च यः क्रमः, तच्चिन्तनकुण्डलिन्युत्थापनब्रह्मपद्मगमना-
 गमनशिवशक्तिमेलनादिविधानानुपूर्विकरूपः क्रमः, तेन उद्भूतः प्राप्तः योग-
 साधनाद्यभिन्नः इत्यर्थः । ततश्च तन्त्रविहितषट्चक्रघटितयोगसाधनाभिन्न-
 ब्रह्मसाक्षात्कारादिकारणीभूतकर्मस्वरूपोऽङ्कुरो मया उच्यते इति समुद्रया-
 नुगततात्पर्यार्थः ॥ * ॥

अथ तादृशवक्ष्यमाणयोगः षट्चक्रनाड्योर्ज्ञानं विना न सम्भवतीत्यतः
 प्रथमं तदुपयुक्तनाड्यो निरूप्यन्ते मेरोरित्यादितिभिः श्लोकैः । मेरोर्मेह-
 दण्डस्य स च दण्डो मूलावधिर्षीवापर्यन्तव्यापकपृष्ठासि इति स्फुटी-
 करिष्यामः । तद्वाह्यप्रदेशे शशिमिहिरशिरे इति । शशी चन्द्रः, मिहिरः

(१) मेरोरिति—मेरोर्वाह्ये स्थाने शशिमिहिरशिरे इडापिङ्गलाख्ये स्त. इति । सव्यदक्षे
 बाह्वदक्षिणयो तत्र प्राग्यङ्ग्यात् सहाकारः । निपत्ये समे इति यावत् । मध्ये मेरोरिति सव्य-
 नीयम् । त्रितयगुणमयी सत्त्वरजस्तमोगुणमयी । त्रितय इति त्रयवार्थे तदष्ट । यतश्चन्द्र-
 सूर्याग्निरूपा व्यतिष्ठितयगुणमयी । कन्दमध्यात् धूम्राधारादिति यावत् । गिरःस्था गिर-
 स्थिता । तदेव धूम्ररूपमुत्प्लुतस्थेयं प्रायततमं प्रकृतं प्रसिद्धं वपुर्यस्याः । एतेन—उभयतो
 धूम्राहतिर्द्विषतीति फलिताये । अपरा वास्या मध्ये वज्राख्या नाडी, सा ह मेढ्रदेशात्
 गिरसि परिगता सुपुष्पायाः किञ्चित् खर्जा सरुचदण्डजसुपुष्पाख्योरुपर्यधोभावेन समुद्-
 त्वात् । ज्वलन्ती देहीयमाया ।

सूर्यः, गिरा नाडी ततश्च चन्द्रसूर्यस्वरूपिणी द्वे नाडी इडापिङ्गलाख्ये
सन्धदक्षे वामदक्षिणे निषण्णे स्थिते इत्यर्थः । तदाह भूतशुद्धितन्त्रे,—

मेरोर्वामे इडा दक्षे पिङ्गला च स्थिते समे ॥ इति ॥

अनयोऽन्यसूर्यस्वरूपत्वमाह सन्धोद्धनतन्त्रे—

वामगा या इडा नाडी शुक्ला चन्द्रस्वरूपिणी ।

शक्तिरूपा हि सा देवी साक्षादमृतविषहा ॥

दक्षे तु पिङ्गला नाम युक्ता सूर्यविषहा ।

रौद्रात्मिका महादेवी दाडिमौकेश्वरप्रभा ॥ इति ॥

इमे नाडी मूलाद्वज्ररूपेणाश्वाचक्रान्तं प्राप्य नासारन्ध्रगते ।

तदुक्तं वामले—

इडा च पिङ्गला चैव तस्य वामे च दक्षिणे ।

ऋज्वीभूते गिरे ते च वामदक्षिणभेदतः ।

सर्वपद्मानि संवेष्ट्य नामारन्ध्रगते शुभे ॥

अथ “गिरे ते च” इत्यत्र “च”कारो “या”र्थः, तेन सर्वपद्मानि संवेष्ट्य
“वामदक्षिणभेदतः” वामदक्षिणभेदेन वेणीबन्धक्रमेण सर्वपद्मानि संवेष्ट्य वा
नासारन्ध्रगते इत्यर्थः । एतेनानयोः स्थित्यां द्विविधः कस्यो दर्शितः । अन्य-
त्रानयोर्धनुराकारेण स्थितिरुक्ता । तद्यथा—

विहि ते धनुराकारे नाडीइडापिङ्गले परे ॥ इति ॥

धनुराकारप्रकारमाह—

या वाममुष्कमम्बन्धा सा श्लिष्यन्ती सुपुत्रया ।

दक्षिणं जघ्नुमाश्रित्य धनुर्वक्त्रा ह्रदि स्थिता ।

वामांशजवृन्तरगा दक्षिणा नासिकामियात् ॥ इति ॥

जघ्नु स्तन्यभुजयोः सन्धिः ।

तथा दक्षिणमुष्कोत्या नासाया वामरन्ध्रगा ॥ इति ॥

वामदक्षिणमुष्कोत्यिते ते भ्रूमध्यपर्यन्तं प्राप्य तत्र इडापिङ्गलासुपुत्रा-
नाडीत्रयाणां त्रिवेणीरूपेण श्रम्यभावमापन्ने नासारन्ध्रमिलिते इत्यर्थः ।

तदुक्तम्—इडायां यमुना देवी पिङ्गलायां सरस्वती ।

सुषुम्नायां वसेद्गङ्गा तासां योगस्तिथा भवेत् ॥

मङ्गता ध्वजमूले च विमुक्ता भ्रूवियोगतः ।

त्रिवेणीयोगः सा प्रोक्ता तत्र ज्ञानं महाफलम् ॥ इति ॥

मध्ये इति मेरुदण्डमध्वरन्ध्रे इत्यर्थः । तदुक्तं—

“मेरुमध्ये स्थिता या तु मूलादात्रध्वरन्ध्रे”त्यादि ।

तथा त्रिपुरासारमसुचये—“या सुण्डाधारदण्डान्तरविवरगते”त्यादि ।

अत्र यद्यपि—

मेरोर्व्वामे स्थिता नाडी इडा चन्द्रासुता शिवे ।

दक्षिणे सूर्यसंयुक्ता पिङ्गला नाम नामतः ।

तद्वाद्ये तु तयोर्मध्ये सुषुम्ना वज्रिसंयुता ॥

इति तन्त्रचूडामणिवचने सुषुम्नाया मेरोर्व्वामेस्थितिः प्रतीयते, तथापि तद्वचनं मतभेदेन, ग्रन्थकारमते तु “सकलमरमिजान् मेरुमध्यान्तरस्थान्” इत्युत्तरश्लोके पट्पञ्चानां मेरुमध्वरन्ध्रस्यत्वकवनेन तदाधारभूतायाः सुषुम्नाया मेरुमध्वरन्ध्रस्यत्वम् ।

त्रितयगुणमयीति त्रितय गुणं सुषुम्ना वज्रा चित्रिणीति रूपभेदेन त्रिसूत्ररूपं तदालिङ्ग्यार्थः । अथवा त्रितयगुणं सुषुम्नादिनाडीत्रयमपेक्ष्य त्रयमेकैयमेकैयमेकैति त्रितयावर्त्तनं यत्र, सा त्रितयगुणा तन्मयीत्यर्थः । यद्वा त्रितयगुणाः सत्त्वरजस्तमोगुणा यस्यां तन्मयीत्यर्थः । ततश्च चित्रिणी सत्त्वगुणमयी, वज्रा रजोगुणमयी, सुषुम्ना तमोगुणमयीति । चन्द्रसूर्याग्निरूपेति । चित्रिणी चन्द्ररूपा, तेन शक्रवर्णा, वज्रिणी सूर्यरूपा, तेन दाडिमोकेगरप्रभा, सुषुम्ना वज्रिरूपिणी तेन रक्तवर्णा इति । एतच्चित्रिध्व्याख्यानप्रमाणमाह सुषुम्नालक्षणमभिधाय भूतशुद्धौ—

तदन्तर्ह्यहूलोहं तु वज्राख्या चित्रिणी तथा ।

अतः सुषुम्ना त्रिगुणा ललन्ती ललना यथा ॥

सत्त्वादित्रिगुणाधारा चन्द्रसूर्याग्निरूपिणी ॥ इति ॥

कन्दमध्याच्छिरःस्था इति कन्दः सर्वनाडीनां मूलं तल्लक्षणमाह ।--

गुदात्तु द्वाङ्गुलादूर्ध्वं मेढ्रात्तु द्वाङ्गुलादधः ।

चतुरङ्गुलविस्तारं कन्दमूलं खगाण्डवत् ॥

नाद्यस्तस्मात् समुत्पन्नाः सहस्राणां द्विसप्ततिः ॥ इति ॥

तद्रूपकन्दमारभ्य शिरःस्था शिरःस्थिताधोमुखसहस्रदलकमलकर्णिकावर्ति-
द्वादशदलपङ्कजाधःपर्यन्तस्थितेत्यर्थः । “कुण्डलीविवरकाण्डमण्डितं, द्वाद-
शार्णसरसीरुहं भजे” इति गुरुपादुकास्तोत्रधरणात् कुण्डलीविवरकाण्ड-
रूपायाश्चित्रिणीनाद्याः तदवधिकत्वे तदधिकरणसुपुन्नाया अपि तदवधि-
कत्वम् । अन्यथा सहस्रदलोर्ध्वपर्यन्तस्यागित्वे सहस्रदलपद्मस्य चत्वारिंशत्-
श्लोके “शून्यदेशे प्रकाशमि”त्यनेन शून्यदेशे स्थायित्वानुपपत्तेः । सुपुन्ना-
हतत्वे शून्यदेशत्वाभावात् । अत्र केचित्—“मेरोर्मध्यपृष्ठगतास्त्रिस्रो नाद्यः
प्रकीर्तिता” इति निगमतत्त्वसारवचनं प्रमाणं दर्शयित्वा इडापिङ्गलासुपुन्नेति
तिष्ठणां नाडीनां मेरुमध्यस्थितिं वदन्ति । तच्च इडापिङ्गलयोर्मेंदवह्निःस्थितेः
सर्व्वतन्त्रवचनसिद्धत्वात् अन्यकारेणापि मेरोर्व्याघ्रप्रदेशे इत्यनेन तयो-
र्वह्निःस्थितेः स्पष्टमुखेनाभिधानाच्च । किञ्च इडापिङ्गलयोर्मेंदमध्यस्थत्वे धनु-
राकारभङ्गा हृदयात् जलमलमल न सम्भवति ।

निगमतत्त्वसारवचने तिस्रो नाद्य इति सुपुन्ना बद्धा चित्रिणीति तिस्रः,
न त्विडापिङ्गलयोस्तदन्तर्भावः । अथ सुपुन्नाया भूलादिमस्तकपर्यन्तस्थिति-
प्रकारमाह—

सुपुन्ना चव्यवल्लीव मेहश्चिष्टा पुरोगता ।

ग्रीवान्तं प्राप्य गलिता तिर्यग्भूता वरानने ।

शङ्खिनीनालमालम्ब्य गता सा ब्रह्मसादनम् ॥ इति ॥

तथान्यत्र—

चापाकारे स्थिते चान्ये सुपुन्ना प्रणवाकृतिः ।

पृष्ठास्थिपुण्ड्रतो भिन्ना तिर्यग्भूता जलाटगा ।

भूमध्ये कुण्डली सन्ना मुखेन वज्ररश्मगा ॥ इति ॥

तन्मध्ये चित्रिणी सा प्रणवविलसिता योगिनां योगगम्या,
लूतातन्तूपमेया सकलसरसिजान् मेरुमध्यान्तरस्थान् ।
भिक्त्वा देदीप्यते तद्वयनरचनया शुद्धबोधस्वरूपा,
तन्मध्ये ब्रह्मनाडी हरमुखकुहरादादिदेवान्तसंस्था ॥ २ ॥

तन्मध्ये इति वक्ष्यामध्वे इत्यर्थः । प्रणवविलसिता आद्यावक्त्रावच्छेदे
तन्मध्ये प्रणवप्रकाशेन प्रकट्योद्दीप्यमाना ; अतएव अन्यकारेण समन्विशत्-
श्लोके “तदनु च नवीनार्कवहुलप्रकाशं ज्योतिर्वा गगनधरणीमध्यामिलित-
मि”त्युक्तम् । लूतातन्तूपमेया मर्कटसूत्रतुल्यसूक्ष्मा तद्वयनरचनया भिक्त्वा
देदीप्यते इत्यर्थः । यत्तु—

चित्रिणीशून्यविवरे संजाताश्वोरुहाणि षट् ।

तत् पत्रेषु महादेवो भुजङ्गी विहरन्ति च ॥

इति कल्पसूत्रचतुर्थकाण्डोपपन्नं तत् एकवचनान्तभुजङ्गीकर्षणं बहुवच-
नान्तविहरन्तिक्रियान्वयायोगादमूलम् । समूलत्वेऽपि तस्यायमर्थः—विह-
रन्तीति शिवोक्तत्वात् एकवचनार्थं बहुवचनम् । चित्रिणीरन्ध्रविवरे इति कर-
णार्थविषयाधारे सप्तमी । ततश्च भुजङ्गी कुण्डलिनी महादेवो चित्रिणीशून्ये
चित्रिणीनाद्या मध्यरन्ध्रे यत् विवरम् इतस्ततो वह्निर्गमनपथः, तेन पथा
चक्रमेदक्रमेण षट्श्वोरुहाणि संजाता सम्याक्ता सती तत्पत्रेषु विहरति दीप्यते
इत्यर्थः । यद्वा यानि षट्श्वोरुहानि सुषुम्नान्तराले विहरन्ति प्रकाशन्ते,

(२) तन्मध्ये इति । तन्मध्ये वक्ष्यामध्वे चित्रिणीशून्यनाडी प्रसिद्धत्वेन विवसति । प्रणव एव
विलसिता प्रदीपिता । योगिनां योगगम्या (ज्योतिर्लुप्तात्वात्) अतएव लूतातन्तूपमेया ।
सकलसरसिजान् मूलाधारादीन् । मेरुमध्ये सुषुम्नावक्त्रावासी तयोर्न्तरस्थान् मध्यस्थान्-
भिक्त्वा तेषां पद्मानां वयनरचनया देदीप्यते अर्थः दीप्तिं कुर्वतीत्यर्थः । एतस्या मण्यवर्तिनी
ब्रह्मनाडी कन्दस्यहरस्यश्चिह्नान् परमविशालरसिता मध्ये आदिता पञ्चभूतानां बोधो
प्राप्तं यस्याः ।

विदुन्मात्माविलासा मुनिमनसि लसत्तन्तुरूपा सुसूक्ष्मा,

शुद्धज्ञानप्रबोधा सकलसुखमयी शुद्धबोधस्वभावा ।

ब्रह्मद्वारं तदास्ये प्रविलसति सुधाधारगम्यप्रदेशं,

यन्विस्थानं तदेतद्वदनमिति सुपुष्पागम्यनाद्या लपन्ति ॥ ३ ॥

भुजङ्गी चित्रिणीरन्ध्रविवरेण तत्पत्रेषु संजाता संस्थिता सती अनन्तरं
सहस्रदलं विहरतीति । न तु तद्वचनात् षट्पद्मानां चित्रिणीविवरे स्थितिः
प्रतीयते । तन्मध्ये चित्रिणीमध्ये । ब्रह्मनाडीति यत्र नड्गताविति धातो-
नैव्यते गम्यतेऽनया पदव्या इति नाडी पदवी, ब्रह्मणो नाडीति व्युत्पत्त्या
ब्रह्मनाडी ब्रह्मपदवी शब्दब्रह्मरूपायाः कुण्डलिन्याः परमशिवसन्निधि-
गमनपथरूपचित्रिणीनाद्यन्तर्गतशून्यभाग इति यावत् । न तु चित्रिणीमध्ये
नाद्यन्तरमस्तीति निष्कर्षः । हरमुखकुहरात् स्वयम्भुलिङ्गच्छिद्रात् आदिदेवः
सहस्रदलकमलकर्णिकामध्यस्थपरं विन्दुरन्यत् सुगमम् ॥ २ ॥

श्लोकान्तरेण तां विधिपयति विशुक्तालेति । समतन्तुरूपेति ।
लसती दीप्यमाना तन्तुरूपिणी भ्रमतन्तुसदृशी कुण्डलिनी यत्र सेत्यर्थः ।
सकलसुखमयी सर्वानन्दमयीत्यर्थः । शुद्धबोधस्वभावेति शुद्धबोधाय तत्त्व-
ज्ञानाय स्वस्य आत्मनो भावो भावना व्रतेत्यर्थः । तदास्ये ब्रह्मनाद्याः
आस्ये हरमुखकुहरे ब्रह्मद्वारं कुण्डलिन्याः शिवसन्निधिगमनाय प्रवेगनिर्गम-
पथरूपमित्यर्थः । सुधाधारगम्यप्रदेशमिति । सुधाधारः परमशिवशक्ति-

(१) विदुन्मादेत्यादि । एतस्या ब्रह्मनाशा एव विशेषणान्याह, विदुन्मालेति । विदुन्माशेव
विनाशः प्रकाशो यस्याः । भुनिष्यति प्रकाशमृषावतन्तुरूपा अतः सूक्ष्मा । शुद्धज्ञानस्य
प्रकाशो यस्याः । यत्र कलासहिताया सुषुप्तयो, यहा सर्वेषां सुषुप्तयो शुद्धभाव एवात्मभावो
यस्याः, यहा शुद्धभावानां ज्ञे परमात्मनि भावो ज्ञानं यत् सा तथा । तस्या मुखे ब्रह्मद्वारं
प्रकाशते । अस्तस्य य आचारः श्रीकरस्तस्य सत्यप्रदेशो गमनप्रवृत्ति यदास्यमिति यावत् । “प्रदेश-
स्थानमार्गयोः” इति त्रिकाशुद्धयेः । तदेतद्वदनं सुपुष्पागम्य नाद्या यन्विस्थानम् । सुधियो
वदन्तीति तत् तथा सहास्यनम्य भिनन्नं तत्रैवेति ॥ [यत्पश्यते शुद्धभावस्वभावेति पाठः ।]

अथाधारपद्मं सुपुञ्जास्यलग्नं

ध्वजाधो गुदोर्ध्वं चतुःशीर्षपत्रम् ।

अधोवक्त्रमुद्यत्सुवर्णाभवर्णै-

र्वकारादिसान्तेर्युतं वेदवर्णैः ॥ ४ ॥

। सामरस्यनिःसृतासृतधारो गम्यते मूलाधारस्यशिवशक्तिभ्यां लभ्यते येन
हारेण तद्रूपप्रदेशमित्यर्थः । तदेतदिति तस्य द्वारस्य एतत्समीपवर्तिप्रदेशं
सुपुञ्जाया अन्विस्थानं कान्दसुपुञ्जयोः सन्विस्थानं सुपुञ्जाया वदनञ्च इति
लपन्ति आगमज्ञा वदन्ति इति मसुदायार्थः ॥ ३ ॥ * ॥

नाडीं निरूप्य अङ्गप्रत्यङ्गादिसहितं मूलाधारचक्रं निरूप्यते अथाधार-
पद्ममिति भवभिः श्लोकैः । सुपुञ्जास्यलग्नं चतुष्पार्श्वं कान्दसुपुञ्जयोः सन्वि-
स्थानसलग्नपत्रमित्यर्थः । ध्वजाधो गुदोर्ध्वं निम्नमूलादधोऽवधि सुपुञ्जापथ्यन्तं
इत्यर्थः । चतुःशीर्षपत्रं रक्तवर्णचतुर्दलम् । वकारादिसान्तेः य य प स इति
वेदवर्णैर्युतम् । अथ षट्चक्रेषु पञ्चानां दलावच्छेदे दक्षिणावर्त्तेन वर्णयोग-
विन्तनीयः । तदुक्तं विश्वसारतन्त्रे—

सर्गवर्णात्मकं पत्रं पञ्चानां परिकीर्त्तितम् ।

दक्षिणावर्त्तयोगेन लिखनं चिन्तयेदिया ॥ इति ॥ ४ ॥

(४) अथाधार इति । नाडीप्रस्तावनानन्तरं षट्पञ्चानां यथाक्रमं सूत्रतः सङ्गतिः कथ्यते ।
अथाधारपद्मं वक्ष्ये इति सम्बन्धः । सुपुञ्जाया काये संनम्नं ध्वजाधो गुदोर्ध्वोऽयं पुद्गलोर्ध्वं
अपानस्थाने तत्पद्मस्य अवस्थितिः । चतुःशीर्षपत्रं चत्वारि रक्ताकारपत्राणि यस्य । यत्र स्थितं
तत्रां कर्णिकारिद्योतिः । अद्यत्सुवर्णस्य वा चाभा तस्या इव वर्णं यस्य । एवमभूतैरनस्योव-
वकाराद्येतेनैः सकारानैश्चतुर्वर्णैर्युतम् । एतेन एतद्वर्णोपलक्षितदलान्यस्य वक्ष्यमाणसदृशानां-
राशमध्यवर्त्ति तदेभूतवर्णत्वात् ॥

अमुष्मिन् धरायाश्चतुष्कोणचक्रं
 समुद्भासि शूलाष्टकैरावृतं तत् ।
 लसत्पीतवर्णं तडित्कोमलाङ्गं
 तदङ्गे समास्ते धरायाः स्ववीजम् ॥ ५ ॥

अमुष्मिन् धरायाश्चतुष्कोणचक्रमिति । एतत्पद्मकर्णिकायां चतुष्कोण-
 रूपं पृष्ठीमण्डलं समास्ते इत्यर्थः । मण्डलं विशेषयति समुद्भासौत्यादिना ।
 तस्य मण्डलस्याष्टदिक्षु प्रकाशमानाष्टशूलैर्युक्तं एतन्मण्डलं पीतवर्णं, सट्टमाह ।

भूलाधारे धराचक्र चतुष्कोणं प्रियम्वदे ।

पीतवर्णे परिहृतश्चाष्टशूलैः कुलाचलैः ॥ इति ॥

शूलैः कीदृशैः कुलाचलैरिति कामिन्याः स्तनमदृश्याद्यैरित्यर्थः ।

यथा—कुलाचलैरिति ।

नीलाचलं मन्दरञ्च पर्वतं चन्द्रशेखरम् ।

हिमालयं सुवेलञ्च मलयञ्च सुपर्वतम् ।

चतुष्कोणे यमेदेषि एतत् सप्तकुलाचलम् ॥

इति निर्वाणतन्त्रवचनात् यथा पृष्ठीमध्ये सप्तकुलाचनास्तथावाष्टशूलानि
 कुलाचलमदृश्यानि इति भावः । तदन्ते इति तस्य धरामण्डलस्य अन्ते मध्ये
 धरायाः स्ववीजं लकारः समास्ते । एतद्बीजमपि पीतवर्णे तद्वयथा—

वीजं तन्माध्यतद्येन्द्रं पीतवर्णं चतुर्भुजम् ।

वज्रहस्तं महाबाहुमैरावतगजस्थितम् ॥ इति ॥

तेन लसत्पीतवर्णमित्युभयसम्बन्धः ॥ ५ ॥

चतुर्व्याहभूषं गजेन्द्राधिरुद्धं

तदङ्गे नवीनार्कतुल्यप्रकाशः ।

शिशुः सृष्टिकारौ लसद्देवाहु-

र्मुखाभोजलक्ष्मीश्चतुर्भागभेदः ॥ ६ ॥

धरावीजध्यानमाह चतुरित्यादि । यदेव धरावीजं तदेवेन्द्रवीजमित्य-
विरुद्धम् ।

तदङ्गे इति धरावीजस्याङ्गे सृष्टिकारौ ब्रह्मा वसेदित्यन्वयः । तदङ्गे
धरावीजस्य बिन्दुमध्ये इति बोध्यम् ।

तदुक्तं—

मूलाधारे धरावीजं तद्विन्दौ ब्रह्मणः स्थितिः ।

तदङ्गे शिशुरूपस्य गजारुद्धोऽमराधिपः ॥ इति ॥

शिशुरूपस्य ब्रह्मणः स्थितिरित्यन्वयः ।

तदङ्गे धरावीजकोङ्गे अमराधिप इति तु मतान्तरम् ।

स्वमते धरावीजेन्द्रवीजयोरभेदात् “मन्त्रार्था देवता प्रोक्ता देवता मन्त्र-
रूपिणी” इति वचनाच्च तयोरभेदवर्णनम् ।

निर्व्याणतन्त्रे—

ऐन्द्रवीजं वरारोहे निद्रस्य वामदेगके ।

सुमिहं ब्रह्मसदनं नाटोपरि सुसुन्दरम् ।

तत्रैव निवसेद्ब्रह्मा सृष्टिकर्त्ता प्रजापतिः ॥ इति ॥

[६] अतर्ज्याहभूषमिति । बीजस्य विशेषणं चत्वारो बाह्यो भूषा कस्यद्वारा इव यस्य ।
गजेन्द्रं अधिरुद्धं गजधर्माकर्म्मकेत्यादिसूत्रात् कर्त्तरि क्तः । तदङ्गे तस्याङ्गे बीजाधारगूर्त्तरे
मातृकावीनसूर्यतुल्यरोम्निः सृष्टिकारौ शिशुर्विराजते । अस्मद्वारा बाह्यो यस्य । तस्या-
भोजलक्ष्मोचतुर्भागो वेदो यस्य अर्थात् चतुर्मुखविशिष्टमङ्गा इत्यर्थः । [अत्रमते “चतुर्भागवेद”
इति पाठः ।]

अत्र धरावीजस्योर्द्धं नादोपरि ब्रह्मस्थितिकथने नादोर्द्धं विन्दुमध्ये स्थितिरवगम्यते । निङ्गस्य वामदेगके इति मतान्तरम् ।

अतएव सारदायां—

आधारांश्च विदुस्तत्र मतमेवाटनेकधा । इत्युक्तम् ।

स किंभूतः ? लमहेदवाहुरिति । अत्र केचित् ब्रह्मणो द्विभुजदर्शनेन अम-
द्याहवेदाः सामवेदादयो बाह्यो यस्येति व्युत्पत्तिं कृत्वा तदेव संस्थापयन्ति ।
तत्र ब्रह्मणो हस्ताभ्यां वेदधारणस्य कृत्वाप्यदर्शनात् । किन्त्वत्र ब्रह्मा चतु-
र्भुजत्वेनैव ध्येयः ।

तथा षष्टमाह भूतशुद्धो—

तदङ्गे च चतुर्वर्णाङ्गं रक्तवर्णं शिङ्गं शिखे ।

चतुर्वर्जं हस्तपृष्ठे ब्रह्माणं विद्धि पार्श्वेति ॥ इति ॥

मुखाभोजलक्ष्मीयतुर्भागभेदः इति अस्य ब्रह्मणश्चतुर्भिर्भागैर्यो भेदः अथय-
वेद्यु विगेषः सैव मुखाम्भोजलक्ष्मीरित्यर्थात् ब्रह्मणश्चतुर्मुखत्वात्मातम् ।
यदा - मुखे चाम्भोजलक्ष्मीर्यस्य तथा चतुर्भिर्भागैः अर्थात् मुखवच्छेदे भेदो
यस्येति विशेषणद्वयम् । “चतुर्भागभेद” इति पदे अमेदरूपेण पूर्व्वप्रकारार्थः ।
अत्र ब्रह्मणो हस्तेऽस्त्रानभिधानेऽपि—

दण्डकमण्डलुधरां अक्षसूत्राभयन्तथा ।

ध्यायेत्तां रक्तवर्णां च ब्राह्मीं कृष्णाजिनोज्ज्वलाम् ॥

इति विश्वमारतश्रीकृष्णब्राह्मीध्याने ब्रह्मशक्तिहस्ते दण्डकमण्डलुधरा-
भयदर्शनादत्रापि तथा कल्पते “यस्य देवस्य यदृषं” इत्यादिना समगतीस्तोत्रे
शिवशक्त्योरेकास्त्रदर्शनात् इति वदन्ति ।

वस्तुतस्तु—

अभयवरदहस्तं कुण्डिकामचमानाम् ।

दधतममलभूपं चिन्तयेदादिमूर्तिम् ॥

इति यामलोक्तकश्चिन्तारोयध्यानप्राप्ताभयवरादीनि ध्येयानि । षष्ट-
मन्यत् ॥ ६ ॥

वसेदत्र देवी च डाकिन्यभिख्या

लसद्देवाङ्गज्ज्वला रक्तनेत्रा ।

समानोदितानेकसूर्य्यप्रकाशा

प्रकाशं वहन्ती सदा शुद्धबुद्धेः ॥ ७ ॥

आधारपद्मे डाकिनीगतिस्थितिमाह वसेदिति । अत्र पद्मे डाकिनी नाम्नी देवी वसेदित्यन्वयः । सा किंभूता ? सदा सर्व्वस्मिन् काले शुद्धबुद्धेस्तत्त्वज्ञानस्य प्रकाशं वहन्ती तत्त्वज्ञानसम्पादयित्रीत्यर्थः । तथाच योगाङ्गत्वेनात्र तां ध्यात्वा तत्त्वज्ञानमाप्नोति इति भावः । इयं देवी अकाधिष्ठात्री तदुक्तं—

वक्तं वश्यसोपेतं डाकिन्या समधिष्ठितम् ॥ इति ॥

तथा—

डाकिनी राकिनी चैव लाकिनी काकिनी तथा ।

शाकिनी हाकिनी चैव क्रमात् पट्पङ्कजाधिपाः ॥ इति ॥

अस्या ध्यानविशेषमाहान्यत्र—

रक्ताचीं रक्तवर्णीं पशुजनभयकृत् शूलखट्वाङ्गहस्तां

यामि खड्गं दधानां अपकमपि सुधापूरितं चैकवक्त्राम् ।

अत्युग्रामुग्रदंष्ट्रामरिकुलमघनीं पायसाद्ये प्रसक्तां

मूलाधारेऽमृतार्थे परिहृतवपुषां डाकिनीं चिन्तयेत्ताम् ॥ इति ॥

तथा—

सिन्दूरतिलकीर्हीसामञ्जनाश्रितलोचनाम् ।

कृष्णाम्बरपरीधानां नानाभरणभूषिताम् ॥

(७) वसेदनेति । अत्रैव अस्मै डाकिन्यभिख्या नाम अस्याः सा वसेत् । “अभिख्या नाम-
शोभयो.” इत्यमरः । लसद्भिः प्रकाशद्भिश्चतुर्बाहुभिश्चज्ज्वला रक्ताकारनेत्रा च सा देवी । समानो-
दितेति ; एककाशीनोदितानां अनेकसूर्य्यानामिव प्रकाश उद्भवो अस्याः सा तथा । सर्व्वदा
शुद्धबुद्धीनां प्रकाशं वहन्ती परमार्थविषयोभुता सदयं विभावयन्ती तद्भाषान्वितानां ज्ञानमेव
ददातीत्यर्थः ।

वज्राख्यावक्त्रदेशे विलसति सततं कर्णिकामध्यसंस्थं
 कोणं तत् त्रैपुराख्यं तडिदिव विलसत्कोमलं कामरूपम् ।
 कन्दर्पो नाम वायुर्निवसति सततं तस्य मध्ये समन्तात्
 जीवेशो बभ्रुजीवप्रकरमभिहसन् कोटिसूर्यप्रकाशः ॥ ८ ॥

इत्यादि कर्मान्तरोक्तडाकिनोध्याने प्राप्ते हृष्ट्याख्यं ध्येयमिति । यत्र
 वज्रादीनां षट्चक्रस्य सकलदेवानां भावभेदेनोर्द्धाधोवक्त्रेण स्थितिचिन्तनमाह
 शाक्तानन्दतरङ्गिणीधृतमायातन्त्रे—

पार्वत्युवाच ।

अधोवक्त्रस्थितिस्तत्र अधोभागं कथं भवेत् । इति प्रश्ने,
 महादेव उवाच ।

तत्सर्वं यद्वज्रं देवि सर्वतोमुखमेव च ।

ग्रहन्तिभावचिन्तायामधोवक्त्राणि चिन्तयेत् ।

निवृत्तिभावमार्गेषु भदेवोर्द्धमुखानि च ॥ इति ॥

अन्यत् सुश्रमम् ॥ ९ ॥

मूलचक्रकर्णिकायां त्रिकोणं निरूप्यते वज्राख्यावक्त्रदेशे इति । सुपुत्राया
 आख्यात् ह्यङ्गुलीर्द्धे लिङ्गमूलादधो वज्रायक्तम् । तच्च मूलाधारकमनकर्णिका-
 मध्यस्थगङ्गराम्बुजं तत्र त्रिकोणं विलसति इत्यन्वयः । त्रिकोणं कीदृशं ?
 त्रैपुराख्यमिति । त्रिकोणगर्भस्थकामबीजघटकककारमध्ये त्रिपुरसुन्दर्य-

धिष्ठानात् त्रैपुराख्यमिति तात्पर्यम् । तदुक्तं शाक्तानन्दतरङ्गिणां ककार-
तत्त्वकथनमुपक्रम्य—

तपो मध्ये स्थिता देवी सुन्दरी परदेवता । इति ।

कोमलं सुस्निग्धम् । तथा कामरूपं कामं निरूप्यतेऽनुभूयते येन तादृशं
मदनागाराद्यकमित्यर्थः । अतएव—

त्रिकोणं तत्तु विज्ञेयं शक्तिपीठं मनोहरम् । इत्युक्तम् ।

एतत् त्रिकोणं धरावीजस्योद्धं तदुक्तं सञ्चोदने धरावीजमधिकृत्य—

रामा^१ ज्येष्ठा तथा रौद्रो द्विरेखा च तद्गूर्हतः । इति ।

तत्रिकोणमध्ये कन्दर्पवायुस्थितिमाह कन्दर्प इति । समन्तात् त्रिकोण-
व्यापकरूपेणेत्यर्थः । जीवेश इति अस्य जीवधारकत्वाज्जीवेश इत्युक्तम् ।
तथा हि—

कन्ददेशे वसेत् प्राणो ज्ञापानो गुदमण्डले ।

इत्यादिवचने गुदमण्डलस्थवायोरपानत्वाभिधानात्^२ तादृशगुदमण्डलस्थ-
कन्दर्पवायोरप्यपानांशः । ततश्च—

अपानः कर्षति प्राणं प्राणोऽपानश्च कर्षति ।

रज्जुबन्धो यथा श्येनो गतोऽप्याकृष्यते पुनः ।

तथा चैतौ विषम्बादे सम्बादे सन्त्यजिदिमम् ॥ इति ॥

विषम्बादे परस्परवैपरीत्यगमने एतौ प्राणापानवायू तश्चा कर्पाकर्षिणौ सम्बादे
अविरोधिगमने इमं देहं सन्त्यजिदित्यर्थकतद्वचने कन्दर्पावातरनामकापान-
वायोः प्राणाकर्षकत्वेन देहधारणत्वाज्जीवधारकत्वं प्रतीयते अतो जीवेश
इत्युक्तिरिति भावः । अतएव अत्युक्तता दशमश्लोके “श्वासोच्छ्वासविभञ्जनेन
जगतां जीवो यथा धार्यते” इत्यनेन श्वासोच्छ्वासरूपयोः प्राणापानयोर्जीव-
धारकत्वं स्वयमेवोक्तम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ८ ॥

१ । “रामा” इत्यत्र “रामा” इति पाठान्तरम् ।

२ । “अपानत्वविधानात्” इति वा पाठः ।

तन्मध्ये लिङ्गरूपी द्रुतकनककलाकोमलः पश्चिमास्यो

ज्ञानध्यानप्रकाशः प्रथमकिशलयकाररूपः स्वयम्भुः ।

विद्युत्पूर्णेन्दुविम्बप्रकरकरचयस्निग्धसन्तानहासी

काशीवासी विलासी विलसति सरिदावर्त्तरूपप्रकारः ॥ ८ ॥

त्रिकोणमध्ये स्वयम्भुलिङ्गस्थितिमाह तन्मध्ये इति । त्रिकोणमध्ये लिङ्गरूपी स्वयम्भुः स्वयम्भुनामकमिवलिङ्गं विलसतीत्यन्वयः । द्रुतकनककलाकोमलः तप्तकाञ्चनावयव इव स्निग्धमाद्य इत्यर्थः । पश्चिमास्योऽधोमुखः तदुक्तं कालीकुलामृते—

तत्र स्थितो महालिङ्गः स्वयम्भुः सर्वदा सुखी ।

अधोमुखः क्रियावाञ्छाकामयीजेन चालितः ॥ इति ।

ज्ञानध्यानप्रकाश इति ज्ञानध्यानाभ्यां प्रकाशो यस्य तादृश इत्यर्थः । तथा च ज्ञानेन निर्गुणरूपप्रकाशः ध्यानेन सगुणरूपप्रकाशो यस्य स एवायं स्वयम्भुरिति भावः ।

दृष्टान्तेन विशेषयति प्रथमकिशलयकाररूप इति अचिरीत्यवपत्रादुरवत् आकाररूपं यस्य तेन स्थूलमूलात् सूक्ष्माद्यपर्यन्तं चम्पककुसुममध्यस्थितशलाकावदुक्तः श्यामवर्ण इत्यर्थः । तदुक्तं शाक्तानन्दतरङ्गिणाम्—

स्वयम्भुलिङ्गं तन्मध्ये सरन् पश्चिमाननम् ।

ध्यायेच्च परमेशानि शिवं श्यामलसुन्दरम् ॥ इति ॥

(८) तन्मध्ये इति । त्रिकोणमध्ये किञ्चित् उपरि लिङ्गरूपी स्वयम्भुः भावद्वारेण तिष्ठति । कीदृश ? द्रुता या कनककला वज्रिद्वयोभूता तथा एव कोमलः । पश्चिमास्योऽधोमुखः । ज्ञानध्यानाभ्यामयोऽप्रकाश उदयो यस्य । नवीनपल्लवाकारकृते रूपं यस्य । विद्युत्पूर्णेन्दुविम्बप्रकरकरचयस्निग्धसन्तानहासी कर्णन्दस्निग्धसूक्ष्मेव इत्यर्थ इव अचिरीत्यो यस्य । तत्स्थानमपि विनिश्चितं शोचं यस्य सरिदावर्त्तरूपप्रकार आकृतिर्यस्य अतिवज्ज्वलत्वात् एवम्भूतं ननु विलसति ॥

यत्तु—

मूलाधारे अरेद्ध्यं त्रिकोणमतिसुन्दरम् ।
तस्यास्त्रिरेखामानीय षडङ्गद्वयवस्थिताम् ।
नीलतोयदमध्यस्थां तद्विक्लोटिसमप्रभाम् ॥

इति यामलवचने कुण्डलिन्या नीलतोयदमध्यस्थविशेषेण स्वयम्भुलिङ्गस्य नीलवर्णत्वमायातं तन्नीलश्यामयोरेकपर्यायित्वाच्च विवक्षितम् ।

विद्युत्पूर्णन्दुबिम्बप्रकरकरचयस्त्रिम्बसन्तानहामीति । विद्युत्पूर्णचन्द्रविम्बयो-
र्यः प्रकटकरः उत्तापरहितकिरणः तत्तुल्यकिरणममूढेन मृदुप्रवाहविशिष्ट-
प्रकाशोऽस्यास्तीत्यर्थः । काशीवासी विलासीति 'अथ काशीवासतुल्यवास-
विशिष्टः सन् विलासीत्यर्थः । तेन यथा काशीवासे सुखं भुनक्ति तद्वदवापीति
भावः । अथवा निवास उल्लासः कामप्रफुल्लभाव इति यावत् तद्विशिष्ट
इत्यर्थः । "कामवीजेन चालित" इति वचनात् अयं स्वयम्भुः काशीवासी
एतेनास्य विम्लेश्वरत्वं सूचितं इति । सरिदावर्त्तरूपप्रकार इति सरिदावर्त्तं
यद्वृणन्तप्रकारः ततश्च यथा श्याम्यमाणनदीजले मध्यनिम्नस्तन्मध्ये किञ्चि-
दुन्नतं शङ्खमध्योन्नतवदिति भावः । अयं स्वयम्भुः कामवीजोपरिस्थितः तदाह
कालीकुलानृते—

किञ्चल्लोपरि शृङ्गाटः सरम्भुः सुमनीक्षरः ।
तत्र स्थितो महालिङ्गः स्वयम्भुः सर्व्वदा सुखी ।
अधोमुखः क्रियावांश्च कामवीजेन चालितः ॥ इति ।

तथान्यत्र—

पूर्व्वोक्ता डाकिनी तत्र कर्षिकायां त्रिकोणकम् ।
यन्मध्ये विवरं सूक्ष्मं रक्ताभं कामवीजकम् ।
तत्र स्वयम्भुलिङ्गश्चाधोमुखालङ्ककप्रभम् ॥

इति मतान्तरम् ॥ ८ ॥

तस्योर्ध्वं विसतन्तुसोदरलसत्सूक्ष्मा जगन्मोहिनी
 ब्रह्मदारमुषं मुखेन मधुरं संखादयन्ती स्वयम् ।
 शङ्खावर्त्तनिभा नवीनचपलामालाविलासास्पदा
 सुप्ता सर्पसमा शिवोपरि लसत्सार्धचित्रताकृतिः ॥ १० ॥
 कूजन्ती कुलकुण्डली च मधुरं मत्तालिमालास्फुटं
 वाचः कोमलकाव्यवन्धरचनाभेदातिभेदक्रमैः ।
 श्वासीच्छ्वासविभञ्जनेन जगतां जीवो यथा धार्यते
 सा मूलाब्जगह्वरे विलसति प्रोद्गमदीप्तावलिः ॥ ११ ॥

स्वयम्भुलिङ्गे कुण्डलिनीशक्तिस्थितिमाह तस्योर्ध्वं इति द्वाभ्याम् । अनयो-
 रर्थः । यदा कुण्डलिन्या श्वासीच्छ्वासविभञ्जनेन प्रवर्त्तनेन जगतां जीवो
 जीवात्मा धार्यते देहावच्छेदे स्थाप्यते सा देवी मत्तालिमालास्फुटं यथा
 स्यात्तयाकृतिः एवं वक्ष्यमाणक्रमेणैवम् अर्थात् जनयन्ती मती अभ्युज-
 गह्वरे मूलाधारकमलकर्णिकामध्यतिकोणगह्वरे तस्य स्वयम्भुलिङ्गस्योर्ध्व-
 भागे विलसतीति श्लोकद्वयस्य विशिष्टान्वितार्थः । विसतन्तुसोदरलसत्सूक्ष्मा
 शृणालसूषुतल्यसूक्ष्मा इत्यर्थः । जगन्मोहिनी जगतां मायारूपिणीत्यर्थः ।

(१०) तस्योर्ध्वं इति । तस्य चित्रता कर्तुं इव इत्यर्थः । अथान्तस्तुपदवी शरीरकला यस्याः
 एवम्भूता सा कूजन्ती कुलकुण्डलिनीति वक्ष्यमाणश्लोकेनाम्ब । यतः विसतन्तुपदवी अतः स्फुटमा
 जगतां मोहिनी मूलाभावाद्यप्येवम् । मूलाधारमुषं मुखेन मधुरकमलेन स्वयमेव मच्छा-
 दयन्ती सम्पुष्पकारेणाच्छादयन्तीत्यर्थः । एतेन श्वासरसंमच्छादनं लब्धं आहतं पितृत्वमेव ।
 अतः तदभूतमयोगेन तन्मुखं मधुरं शङ्खस्य वेदनाकाररुतस्या । नवीनविद्यच्छेदीप्रकाश एव स्यात्
 यस्यास्तद्वदिति यावत् । सुप्ता अतः सर्पतन्वा सर्पो हि सुप्ता कुण्डलाधारो भवति । शिवो-
 परि लसत् प्रकाशत् सार्धचित्ताकृति शरीरं यस्याः ।

(११) कूजन्तीति । सा कुण्डलिनी मधुरं यथा स्वात्ताया शब्दं कुञ्जतीत्यर्थः । एतेन मत्तालिमा-
 लकृष्टो भवति । अतः स एव शब्दः कूजन्तीत्यादिभिर्वातेन वणीलक्षणेन परिगणयते इत्याह

ब्रह्मद्वारमुखं स्वयम्भुलिङ्गच्छिद्रं मधुरं मृदु यथा स्वात्तया स्वमुखेन संक्वादयति
इत्यर्थः । नवीनचपलामालाविलाभास्पदसि सर्वेषां नवीनत्वे प्रकाशधिक्यदर्श-
नादत्र नवीनोत्कीर्तनमधिकप्रकाशप्राप्त्यर्थम् । ततश्चातिप्रकाशितविद्युन्मालानां
विनासस्य स्थिरतरकौतूहलदामस्यास्पद इत्यर्थात् स्थिरतरातिप्रकाशितविद्युत्स-
मूहप्रकाशतुल्यप्रकाशितवतीति पर्यवसितम् ।

वाक्यजननक्रममाह कोमलकाव्यवन्धरचनाभेदातिभेदक्रमैरिति । कोमल-
काव्यं मृदुयुग्मघटितरूपगुणरसादिगुणैनात्मकवाक्यम् । बन्धः पद्मवन्ध्याश्रवन्ध्या-
दिचित्रकाव्यम् । रचना तदतिरिक्तगद्यपद्यात्मकवाक्यम् । भेदस्तेषां विशेषः ।
अतिभेदस्तदितरसंस्कृतप्राकृतवाक्यसमुदायः । तयोर्ग्रन्थः क्रमः शास्त्रव्यवहारानुरू-
परोतिः । तादृशोभीरीतिभिर्वाचं जनयन्तीति परिरक्तार्थः । कुण्डलिन्याः
संस्कृतप्राकृतविशिष्टाविशेषधारावहाक्यजनयित्रीत्वात् । तदाह मारदायाम्—

भियमानात् पराङ्मुखीरव्यक्ताका रवोऽभवत् ।

तन्नाम्य कुण्डलीरूपं प्राणिनां देहमध्यगम् ।

वर्णात्मनाधिर्भवति गद्यपद्यादिभेदतः ॥ इति ॥

गद्यपद्यादीत्यादिपदात् यावहाक्यं गृह्यते ।

व्यक्तमाह कादिभने—

स्वाप्नेच्छाशक्तिघातेन प्राणवायुस्वरूपतः ।

मूलाधारे समुत्पन्नः पराण्यो नाद उन्नतः ॥

स एव चोर्ध्वतां गीतः स्वाधिष्ठानविजृम्भितः ।

पश्यन्त्यास्थामवाप्नोति तदैवोर्ध्वं शनैः शनैः ॥

अनाहृतं बुद्धितत्त्वममेतो मध्यमोऽभिधः ।

तथा तयोरूर्ध्वगतो विशुद्धो कण्ठदेशतः ॥

कोमलकाव्यवन्धरचनाया यो भेदो नानाप्रबन्धः गौडो वैदर्भी पाञ्चाली करितारीतिक्रमः तस्य
भेदस्य गृह्यारादिवररचनान्धेन योऽतिभेदस्तत्क्रमैः । वक्तव्यरूपाख्ये सुकटे यथा स्वात्तया वाच्य
कूजलो तस्य एव वैखरीत्वम् आयातमिति । यथा देवा च आशेषोद्भासिमित्रदेन जगतां लीलो
धार्यन्ते सा मूलाधारपद्मकुहरे प्रकाशते । प्रोद्भासदीप्ताश्रित्येष्टाः दीप्तामिति भावे क्तः ॥

वैखण्ड्याख्यस्तुतः कण्ठशीर्षताल्बोष्ठदन्तगः ।

त्रिङ्गामूलाग्रपृष्ठस्थस्तथा नासाग्रतः क्रमात् ॥

कण्ठताल्बोष्ठकण्ठस्थः कण्ठोष्ठद्वयतस्तथा ।

समुत्पन्नान्यतराणि क्रमादादिचकावधि ॥ इति ॥

पञ्चं विस्तरेण । कुण्डलिनोऽध्यानान्तरमाह अन्यत्र—

ध्यायेत् कुण्डलिनीं देवीं स्वयम्भुलिङ्गबेष्टिनीम् ।

श्यामां सूक्ष्मां सृष्टिरूपां सृष्टिस्थितिस्रयात्मिकाम् ।

विखातीतां ज्ञानरूपां चिन्तयेद्दूर्ध्वाहिनीम् ॥

तथा—

ध्यायेत् कुण्डलिनीं देवीमिष्टदेवस्वरूपिणीम् ।

सदा षोडशवर्षीयां पीनोन्नतपयोधराम् ।

नवयौवनसम्पन्नां मञ्जोभरणभूषिताम् ।

पूर्वचन्द्रप्रभां रक्तां सदा चञ्चललोचनाम् ॥ इति ॥

रक्तामिति सुन्दरीविषये श्रेयमिति शास्त्रानन्दतरङ्गिणीकारः । वस्तुतस्तु सर्वदेवताविषये एव कुण्डलिनी रक्तवर्णत्वेन ध्येया न तु श्यामवर्णत्वेन प्रायः सर्वतन्त्रे सर्वसंश्लेषे च कुण्डलिन्यास्तङ्किदाकारत्वकचनात् ।

श्यामामित्यनेन—

शीतकाले भवेदुष्ण शीतकाले च शीतला ।

प्रतप्तकाचनाभाया श्यामा स्त्री परिकीर्तिता ॥

इत्येतद्वचनाक्रान्तत्वं प्रापितम् । न तु श्यामवर्णत्वमतः सर्वथास्त-
सामञ्जस्यमिति । चक्रभेदनात् पूर्वं ब्रह्मदारमध्ये कुण्डलीध्यानमाह
कङ्कानमालिन्याम्—

कोटिचन्द्रप्रतीकायां परंब्रह्मस्वरूपिणीम् ।

चतुर्भुजां त्रिनेत्राञ्च वराभयकरान्तथा ॥

तथा पुस्तकवोणाञ्च धारिणीं शिंहवाहिनीम् ।

गच्छन्तीं स्वासनं भीमां नानारूपधरात्मिकाम् ॥ इति ॥१०-११ ॥

तन्मध्ये परमा कलातिकुशला सूक्ष्मातिसूक्ष्मापरा
नित्यानन्दपरम्परातिविगलत्वीयूपधाराधरा ।

ब्रह्माण्डादिकटाहमेव सकलं यद्भासया भासते

• सेयं श्रीपरमेश्वरी विजयते नित्यप्रबोधोदया ॥ १२ ॥

स्वयम्भुलिङ्गवेष्टितकुण्डलिन्यूहं समसूत्रपातन्यायेन दण्डाकारेण लिङ्गाग्र-
पथ्यन्तस्थितां परशक्तिमाह तन्मध्ये इति । अस्वार्थः यद्भासया यस्याः शक्त्या
दीत्या ब्रह्माण्डादि तत्कटाहश्च भासते प्रकाशते सेयं श्रीपरमेश्वरी तन्मध्ये
स्वयम्भुलिङ्गे कुण्डलिनीवेष्टनोहं विजयते भव्त्वा न वशवर्त्तिनः कृत्वा तिष्ठती-
त्यर्थः । सा किम्भूता ? परमा अघटनवटनपटीयसी माया कलानादमतिरूपा
कुण्डलिन्यभेदशरीरिणी । तदुक्तं शाक्तानन्दतरङ्गिण्याम्—

कला कुण्डलिनी सैव नादशक्तिः शिवोदिता ।

तथान्यत्र—

तस्योपरि मनो ध्यायेत् चित्कलां ई-समाश्रिताम् ।

प्रदीपकलिकाकारां कुण्डल्यभेदरूपिणीम् ॥ इति ॥

तथा कालिकान्तो—

तस्याः शिखाया मध्ये तु अध कर्दुव्यवस्थिताम् ।

स ब्रह्मा स शिवः शूरः स एव परमेश्वरः ॥

स एव विष्णुः स प्राणः स काशमिः स चन्द्रमाः ।

इति कुण्डलिनीं ध्यात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ इति ॥

(१२) तन्मध्ये इति । तस्याः कुण्डलिन्या मध्ये परमा कला आसौ परं परमात्मानं पीयते
अनया इति परमा । अत्यर्थं कुशलं यतः सातिकुशला । सूक्ष्मा यतस्तस्या मध्ये परा प्रशान्ती,
अध्यासा वैश्वरी समाधिरूपा नित्यं आनन्दपरम्परा यस्याः सा तथा । अत्यर्थविदुग्मादेव असत्
प्रकाशत् दीधितिक्षेजो यस्याः ब्रह्माण्डस्य आदिकटाहपर्यन्तं यस्याः कलाया भासया सकलं
भासते । यद्वा शरीरस्यापि ब्रह्माण्डसंज्ञा—“ब्रह्माण्डे मे श्रुताः सन्ति ते हि सन्ति कसेवरे” इति
मामाणिकोक्त्यात् । सेयं श्रीपरमेश्वरी विजयते जयतीत्यर्थः । नित्यज्ञानसोदयो यतः ।

तस्यान्तरे प्रविलसद्दिग्दप्रकाश-

मम्भोजमण्डलमथो वरुणस्य तस्य ।

अर्धेन्दुरूपलसितं शरदिन्दुशुभं

वङ्गारवीजममलं मकराधिरूढम् ॥ १५ ॥

विशेषयति सविन्दुलसितैरिति । विन्दुना सह वर्त्तमानाः सविन्दवः ललिताः प्रकाशिताः । सविन्दवश्च ते ललिताचेति तैरित्यर्थः । ततश्चात्र विशेष-विशेषणभावकल्पने विशेषणीभूतविन्दौ ललितत्वकारणत्वम् प्रतीयते । “सुरापः पतती”त्वत्र कर्तृविशेषणसुरापाने पतनकर्तृत्ववदिति । यद्वा विन्दूनां लसितं विन्दुलसितं विन्दुप्रकाशः तेन सह वर्त्तमानैः वाद्यैरित्यर्थः ॥ १४ ॥

एतत्पद्मकर्णिकायामम्भोजमण्डलस्थितिमाह तस्यान्तरे इति । तस्य पद्मस्य अन्तरे मध्ये, अम्भोजमण्डलम् अम्भोजाकारमण्डलं प्रविलसत् प्रकाशमानम् । तत् किम्भूतं ? दिग्दप्रकाशं शुक्लवर्णम् । पुनः किम्भूतम् ? अर्धेन्दुरूपलसितम् अर्धचन्द्रशुक्लमित्यर्थः । इदं जलमण्डलं तदाह सारदायाम्—

अम्भोजमभसो भूमेयतुरस्तं सवज्रकम् । इत्यादि ।

एतन्मण्डललक्षणमाह राघवभट्टः । अर्धचन्द्रं कृत्वा तदुभयभागे मरोज-द्वयं कुर्यात् तदुक्तमाचार्यैः । अम्भोपेतार्धेन्दुमहिम्बमिति । मण्डलमध्ये वरुणवोजस्थितिमाह यथो इति । तस्येति जलाधिष्ठातृत्वेन प्रसिद्धेत्यर्थः । मकराधिरूढमिति । पाण्डुस्तश्च तदाह—

(१५) तस्यान्तरे इति । तस्य पद्मस्य मध्ये यस्माद्भि जातं वरुणस्य अर्धेन्दुमभास्ते । यथो यन्त्रं कम्भायनायाम् । जीदधे ? प्रत्यर्थेण विनसत् निर्गमनप्रकाशो यस्य तत्तथा । तस्यैव वरुणस्य अर्धेन्दुरूपेण ललितं मनोजम् अतएव वङ्गारवीजम् अमलं निर्गमनप्रकाशं इव शुभम् । मकराधि-रूढं मकरो जम्बुविशेष- ओङ्कार इति श्रुतात्तद्विस्तृतं कर्त्तरि क्तः, अतएव अम्भोजमण्डले दर्शनम् कमपि मणिपूरे इति शङ्कराचार्यशेकोक्त्य भङ्गीधारे इत्यादि धानुपपत्तिं तत्तु तद्वत् सावित्रि प्रतिध्यातव्यम् । यद्यन्तु तत्र अन्तसंभक्ततया व्याख्यां भूषः ।

तस्याङ्गदेशकलितो हरिरेव पायात्
नीलप्रकाशरुचिरश्रियमादधानः ।
पीताम्बरः प्रथमयौवनगर्वधारी
श्रीवत्सकौस्तुभधरो धृतवेदवाहुः ॥ १६ ॥

तदन्तर्व्योषणं बीजं श्वेतं मकरवाहनम् ।

पाशहस्तं तदङ्गे च हरिं श्यामं चतुर्भुजम् ॥ इति ॥

अयं वरुणबीजस्वरूपो वकारो यवर्गीयः कुलाकुलचक्रे भूतलिपिमन्त्रे च
तद्वकारस्यैव यलवर्णत्वेनाभिधानात् । स्पष्टमन्यत् ॥ १५ ॥

वरुणबीजस्याङ्गे विष्णुस्थितिमाह तस्याङ्ग इति । अङ्गे बीजमस्तकस्य बिन्दु-
मध्ये धराबीजविन्दौ ब्रह्मणः स्थितिदर्शनादवापि तथा दृष्टपरिकल्पनान्यायात्
एवं वक्ष्यमाणं सर्वत्र बोध्यम् । कलितः स्थित इत्यर्थः । नीलप्रकाशरुचिरश्रियमा-
दधान इति । नीलज्योतिषां या मनोक्षा गोभा तां दधानः इत्यर्थः । तम नील-
तजःपुञ्जशरीरोति यावत् । श्रीवत्सकौस्तुभधर इति, तद्वानमाह गौतमीये—

कौस्तुभं हृदये रत्नं ध्यायुतसमप्रभम् ।

तदधी वनमालाञ्च चन्द्रायुतसमप्रभम् ।

कौस्तुभोर्हं च श्रीवत्सचन्द्रायुतसमप्रभम् ॥ इति ॥

हरिहस्ते अस्त्रमाह तन्त्रान्तरे—

पाशहस्तं तदङ्गे च हरिं श्यामं चतुर्भुजम् ।

शङ्खचक्रगदापद्मधारिणं पीतवाससम् ॥ इति ॥

पाशहस्तं “वरुणम्” इति पूर्वेष्वन्वयः । अन्यत्र “पीताम्बरं शान्तमूर्तिं
वनमालाविभूषितम्” इति मूलाधारे हंसपृष्ठे ब्रह्मणः स्थितिदर्शनादत्र गरुडो-
परि-विष्णुश्चिन्तनीयः ॥ १६ ॥

(१६) तस्याङ्ग इति । तस्य बीजस्य कोट्यङ्गदेशकलितः हरिर्विष्णुः त्रिभुवनं पायात् । कीदृशः ?
श्रीवत्सक्यां मनोक्षां कान्तिम् आधत्ते । पीतवस्त्रः, प्रथमयौवनगर्वम् अङ्गे धत्ते । श्रीवत्स
तथोक्तः । श्रीवत्सचिह्नं कौस्तुभश्च दधातीत्यर्थः । एतावत्पारो बाह्वो येन च तथा ।

अथैव भाति सततं खलु राक्षिणी सा
नीलाम्बुजोदरसहोदरकान्तिशोभा ।

नानायुधोद्यतकरैर्लसिताङ्गलक्ष्मी-

र्दिव्याम्बराभरणभूषितमत्तचित्ता ॥ १७ ॥

स्वाधिष्ठानाख्यमेतत् सरसिजममलं चिन्तयेद्यो मनुष्य-
स्तस्याङ्गद्वारदोषादिकसकलरिपुः जीयते तत्क्षणेन ।

योगीशः सोऽपि मोहाद्भुततिमिरचये भानुतुल्यप्रकाशो-
गद्यैः पद्यैः प्रवन्धैर्विचरयति सुधावाक्यसन्दोहलक्ष्मीः ॥ १८ ॥

एतत्पद्मे राक्षिणीशक्तिस्थितिमाह । अथैवेति स्पष्टम् । राक्षिणीध्यान-
विशेषमाह—

श्यामां शृङ्गाङ्गहस्तां डमरुकरयुतां तीक्ष्णदङ्गं वहन्ती-

सुयां रक्तव्रिनेत्रां कुटिलमविलसहस्तदङ्गप्रभाभिः ।

दौतां तां देवदेवीं हितयकमलगां रक्तधारेकनासां

शुक्लान्ते मत्तचित्तामभिमतफलदां राक्षिणीं चिन्तयेत्ताम् ॥

अत्र पद्मान्तरे राक्षिण्याः स्थितिदर्शनात् सर्वत्र रक्तपद्मान्तरोपरि पद्-
मल्लोनां स्थितिरिति बोध्यम् ॥ १७ ॥

स्वाधिष्ठानपद्मादिचिन्तनफलमाह स्वाधिष्ठानाख्यमिति । तदुक्तं—

स्वशब्देन परं निह्नं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः ॥ इति ॥

(१७) अथैवेति । अथैव पद्मे खलु निश्चितं सर्वदेवस्य मण्डिता राक्षिणी आस्ते । नीलपद्म-
सोदरतुल्यशोभा यस्याः नानास्त्रोद्यतकरैः प्रकाशमाना शोभा यस्या सा तथा । दिव्याम्बरा-
लङ्काराभ्यां भूषिता च सततं चित्तं यस्या सा च इति तथा ॥

(१८) स्वाधिष्ठानेति । एतत् स्वाधिष्ठानाख्यं सरसिजं यो मुनीन्द्रचिन्तयेत् तस्याङ्गद्वारादि-
होपद्रवसकलरिपवः घ्नानप्रतिबन्धकत्वात् सुखघ्नानपरिपन्थिनः तत्क्षणेनैव जीया भवन्तीति ।

ध्यायेन्मेषाधिरूढं नवतपननिभं वेदवाङ्मञ्जलाङ्गं
तत्क्रोडे रुद्रमूर्त्तिर्निवसति सततं शुद्धसिन्दूररागः ।
भस्मानिष्ठाङ्गभूषाभरणसितवपुर्वृद्धरूपी त्रिनेत्रो
लोकानामिष्टदाताभयलसितकरः सृष्टिसंहारकारी ॥ २० ॥

स्येत्यर्थः । दशदलचमिते इति दशदलैर्लभिते प्रकाशिते पद्मे इति शेषः ।
पद्मे किम्भूते ? पूर्णमेघप्रकाशे लक्षणवर्णे । तथा डादिफान्यैः 'ड ठ ण त थ द
ध-न प' किति दशवर्णैरूपहितं युक्तं जठरं मध्यं यस्य तदूये इत्यर्थः । सचन्द्रे-
रिति । चन्द्रोऽर्धचन्द्रः शुगलाध्ववाहित्वादिन्दुश्च ताभ्यां महं वर्त्तमानैर्ध्वर्ण-
रित्यर्थः । वैष्णानरस्य वक्त्रेः । चरुणमिहिरममं वालार्कमदृग्मित्यर्थः ।
स्वस्तिकाख्यैरिति "स्वस्तिकं नाम मध्यमूर्द्धं विदिग्यतचतुर्वर्त्तकं रेखाद्वयमि"ति
राघवभट्टोक्तं तत्प्रकारैस्त्रिभिः स्वस्तिकैः त्रिकोणावच्छेदे अभिलपितमित्यर्थः ।
अत्र वज्रिमण्डले वज्रिवीजं रे ॥ १८ ॥

ध्यायेदिति । भस्मानिष्ठाङ्गभूषाभरणमितवपुरिति । भस्मलेपनाङ्गभूषा-
भरणाभ्यां शुक्लोक्ततदेह इत्यर्थः । ध्यायेन्मेषेति । ध्याने विशेषमाहान्यत्र—

मेषस्य माघमूत्रश्च शक्तिहस्तं करेत्ततः ॥ इति ॥

विशेषानभिधानादन्यहस्तद्वये वराभयौ चिन्तनीयौ ध्यानान्तरे तथा
दर्शनात् । लोकानामिष्टदाता वरदासित्यर्थः । अभयलसितकरस्तेन वराभय-
धारीति भावः । अत्र हृदोपरि रुद्रो ध्येयः । स्पष्टमन्यत् ॥ २० ॥

(२०) ध्यायेदिति । वज्रिवीजं ध्यायेदिति पूर्वश्लोकेनान्वयः । कोटशम् ? मेघं व्यधिरूढं
प्रातःकालीनसूर्यतन्त्रं चतुर्भिर्ध्यातुमिच्छ्यमाह्वयम् । तस्य वीजकोपस्य अर्धे रुद्रमूर्त्तिर्निवसति
सततमेव । कोटश ? शुद्धसिन्दूरस्यैव रक्ताकारो वस्त्रः । भस्मानिष्ठाङ्गभूषाभरणं तेन प्रकाश-
वपुर्वृद्धरूपी इति प्रकारः त्र्योणि नेत्राणि यस्य स तथा । त्रिनेत्राणि नाम भोष्टदाता अभयलसित-
करः सृष्टे संहारकारी च ।

अत्रास्ते लाकिनी सा सकलशुभकरी वेदवाङ्मज्जुलाङ्गी
श्यामा पीताम्बराद्यैर्विविधविरचनालङ्कृता मत्तचित्ता ।
ध्यात्वैतन्नाभिपद्मं प्रभवति नितरां संहृतौ पालने वा
वाणी तस्याननाब्जे निवसति सततं ज्ञानसन्दोहलक्ष्मीः ॥ २१ ॥

अत्रास्ते इति । विविधरचनेति विविधेन मणिमुक्तादियोगेन चित्रविचित्र-
घटनेन विरचना यत्र तादृशमलङ्कृतं यस्या इत्यर्थः । यद्वा विविधविरचनया-
लङ्कृतं अलङ्कारो धार्यते यवेत्यर्थः । अत्र लाकिनीध्यानविशेषमाह—

नीलां देवीं त्रिवक्त्रां त्रिनयनलसितां दंष्ट्रिणीमुग्ररूपां
वर्चं शक्तिं दधानामभयवरकरां दक्षवामे क्षमेण ।
ध्यात्वा नाभिस्थपद्मे दशदलविनसत्कर्णिके लाकिनीं तां
मांसाग्रीं गौररक्तासृक्कदयवतीं चिन्तयेत् साधकेन्द्रः ॥

नाभिपद्मचिन्तनमाह ध्यात्वैतदित्यादि । नाभिपद्मं मणिपूराख्यम् । “तत्पद्मं
मणिवद्विन्नं मणिपूरं तथोच्यते” इति गौतमीयात् । अन्यत् स्पष्टम् ॥ २१ ॥

तदयं महावाक्यार्थनिर्णयः । नाभिपद्मं मेघवर्णदशदलं तद्वत्तु
नीलाभसविन्दु ङ ङ ण त थ द ध न प फ इति दशवर्णयुक्तं तत्कर्णिकायां
त्रिकोणाकारं त्रिकोणवह्निः स्वस्तिकासुक्तं रक्तवर्णं वक्रिमण्डलम् । तन्मध्ये रं
इति वक्रिवीजं वक्रवर्णं मेघाधिकृदं चतुर्भुजं वज्रशक्तिवराभयधरम् । तत्क्रोडे
रुद्रः वृषारूढो रक्तवर्णो दिभुजो वरामयधारी भस्मलेपनशुक्ताभरणाभ्यां

तस्योर्ध्वं हृदि पङ्कजं सुललितं बभ्रुककान्त्युज्ज्वलं
कायैर्द्वादशवर्णकैरुपहितं सिन्दूररागान्वितैः ।

नाम्नानाहतसंज्ञकं सुरतरुं वाञ्छातिरिक्तप्रदं

वायोर्मण्डलमत्र धूमसदृशं षट्कोणशोभान्वितम् ॥ २१ ॥

शुक्लोक्तदेशः इदं रूपः । पद्मकर्णिकायां रक्तपद्मोपरि लाकिनीप्रक्षिप्तः नीलवर्णा
त्रिवक्त्रा त्रिनेत्रा चतुर्भुजा वज्रशक्त्यभयवरकरा घोरदंष्ट्रा रक्तयुक्ताखेचराक्ष-
मांसाभिलाषिणीति ॥ इति तृतीयप्रकरणम् ॥ ३ ॥

हृदि पङ्कजं निरूपयति तस्योर्ध्वं इत्यादि षड्भिः । हृदि पङ्कजमिति ।
एवम्भूतं पङ्कजं हृदि ध्यायेदिति क्रियाध्याहारिणान्वयः । सुललितं सुखि-
मित्यर्थः । कायैरिति । क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ इति द्वादश-
वर्णकैरिति बोध्यम् । तैरुपहितं युक्तमित्यर्थः । नाम्नानाहतसंज्ञकमिति ।

शब्दब्रह्ममयः शब्दोऽनाहतस्तत्र दृश्यते ।

अनाहताख्यं पद्मं तात् सुनिभिः परिकीर्तितम् ॥

इति वचनादनाहतनामपद्ममिति तात्पर्यम् । यतः सुरतरुं कल्पतरु-
स्वरूपमतो वाञ्छातिरिक्तफलप्रदमिति हेतुगर्भविशेषणमिति भावः । तत्पद्म-
कर्णिकायां वायुमण्डलस्थितिमाह वायोरिति ॥ २२ ॥

(२२) तस्योर्ध्वं इति । तस्य पद्मस्य ऊर्ध्वं हृदि सचनितं मनोरमं नाम्ना अनाहतसंज्ञकं
पद्ममास्ते । कोटयम् ? बभ्रुककान्त्युज्ज्वलं सिन्दूरराग इव अञ्चितं प्राप्ते ककाराद्यैः ठकारान्ते-
र्द्वादशवर्णकैर्योर्ध्वं नमस्यवर्त्तिनिरूपयोभितम् । पुनः कोटयम् ? सुरतरुं कल्पतरुसत्तुलं यतो
वाञ्छातिरिक्तप्रदं वाञ्छितस्याप्यतिददातीति तत्तथा ।

अयमन्वयः—कल्पतरुः पूर्णवाञ्छितफलदातारः, अयन्तु तदतिरिक्तं मोक्षं फलञ्च ददाती-
त्यर्थः । अत्रैव मण्डले वायोर्मण्डलं विद्यते । कोटयम् ? धूमसदृशम् । पुनः कोटयम् ? षट्कोण-
कोणस्य या शोभा तया अन्वितम् । [एतन्मते “सिन्दूररागान्वितैः” इति पाठः ।]

तन्मध्ये पवनाक्षरञ्च मधुरं धूमावलीधूसरं
 ध्यायेत्पाणिचतुष्टयेन लसितं कृष्णाधिरुद्धं परम् ।
 तन्मध्ये करुणानिधानममलं हंसाभमौशाभिधं
 पाणिभ्यामभयं वरञ्च विदधल्लोकत्रयाणामपि ॥ २३ ॥
 अत्रास्ते खलु काकिनी नवतडित्पीता त्रिनेत्रा शुभा
 सर्व्वालङ्कारणान्विता हितकरी सम्यग् जनानां मुदा ।
 हस्तैः पाशकपालशोभनवरान् संविभ्रती चाभयं
 मत्ता पूर्णमुधारसार्द्रहृदया कङ्कालमालाधरा ॥ २४ ॥

वायुमण्डलमध्ये वायुबीजमाह तन्मध्ये इति । पवनाक्षरं यं इति बीजं
 मधुरं मनोहरम् । धूमावलीधूसरमिति । धूमश्रेण्यावृतदेहत्वात् धूमधूम्रवर्ण-
 मिति भावः । कृष्णाधिरुद्धमिति कृष्णसाराधिरुद्धमित्यर्थः । वरञ्च हस्ते
 पाशदर्शनादत्र वायुहस्तेऽङ्गुष्ठो ध्येयः । वायुबीजमध्ये ईशस्थितिमाह तन्मध्ये
 इति स्पष्टम् । सर्व्वत्र शिवस्य त्रिनेत्रं शिवस्य त्रिनेत्रत्वादयं त्रिनेत्रः । एवं
 “यैवेयाङ्गद्वारनूपुरयुतं चोमाम्बरं चिन्तयेत्” इत्यादिकर्मान्तरोक्तध्यानप्राप्त-
 चोमाम्बरत्वमौशस्य । एवं “कान्तं कान्तशशाङ्ककोटिकिरणं प्रीत्यत्कपर्दी-
 ञ्ज्वलम्” । इति ॥ २३ ॥

अत्र कर्णिकायां काकिनीशक्तिस्थितिमाह अत्रास्ते इति । मत्ता

एतन्नीरजकर्णिकान्तरलसच्छक्तिस्त्रिकोणाभिधा

विद्युत्कोटिसमानकोमलवपुः सास्ते तदन्तर्गतः ।

वाणाय्यः शिवलिङ्गकोऽपि कनकाकाराङ्गरागोज्ज्वलो-

मौलौ सूक्ष्मविभेदयुङ्मगिरिव प्रोह्लासलक्ष्मणालयः ॥२५॥ .

अस्वभावस्या खनितभावा । पूर्णसुधारसाद्रेहदयेति । पूर्णः सम्पूर्णः तृप्ति-
जनको यः सुधारमस्तेनाद्रे परीषकाराभिमतकोमलं हृदयं चित्तं यस्या
इत्यर्थः । यद्वा पूर्णः पूर्णानन्दजनको यः सहस्रदलकमलास्तत्स्वित्त्वितपरमा-
मृतरसस्तेनाद्रे परमानन्दोत्फुल्लगिञ्जितं हृदयं यस्या इत्यर्थः । अन्यत् स्पष्टम् ।

कण्ठाभ्यरपरीधानां नानाभरणभूषिताम् ।

ध्यायेत् शशिमुखीं नित्यां चाकिनीं मन्त्रसिद्धये ॥

इति ध्यानप्राप्तकण्ठाभ्यरत्वमस्या बोधम् ॥ २४ ॥

एतत्पञ्चकर्णिकामध्ये त्रिकोणं निरूपयति एतदिति । त्रिकोणाभिधा
त्रिकोणाकारा शक्तिरित्यनेन त्रिकोणस्याधोमुखत्वं ज्ञापितम् । सा चास्ते
इत्यन्वयः । एतच्चिकोणं वायुबीजस्याधीदेशे । तदाहान्यत्—

तत्कोटिरे ईशं तदधस्त्रिकोणे वाणलिङ्गकम् ॥ इति ॥

वाणाय्यलिङ्गं विधिपयति मौलौ सूक्ष्मविभेदः । शिवलिङ्गमस्तकेऽर्ध-

घोतधर्मा । त्रीणि त्रेलाणि यस्याः सा । सुभाशुभदाविधा, सर्वान्द्वारैरादृता, रुदा हर्षेण
जनार्ता सम्बन्धकारेण हितकरी । अतर्हिर्हर्षैः कषास्यूतशोभनवराभयान् संविभती ।
भक्ता उन्मत्ता, कङ्कानभानाधरा अस्त्रिपाल्यधरा ।

(२५) एतन्नीरज इति । एतत्पञ्चकर्णिकान्तरप्रकाशात् त्रिकोणाभिधा शक्तिराको-
मलिङ्गत्वादेति । तदन्तर्गता सती चास्ते इति सम्बन्धः । यद्वा स एव विशः खनान्तो यस्या सा
तथा । तस्या भक्तेः मौलादुपरि वाणाय्यः शिवलिङ्गश्च स्यात्ते । लक्ष्मीकारेषाङ्गरागोज्ज्वलः
सूक्ष्मरूपेण विधेयभेदं युज्यतीति । एवम्भूतो वायुरिव । इव कोटयः ? प्रोह्लासलक्ष्मणालयः
सूक्ष्मभेदकत्वात् तस्या भक्तेरेव प्रकटोद्दामननियः तत्कालय इति । [अत्र घते "प्रोद्दामनलक्ष्मणा-
लयः" पाठः] ।

ध्यायेद्व्यो हृदि पङ्कजं सुरतरुं शर्व्वस्य पीठालयं
 देवस्यानिलहीनदौपकलिकाहंसेन संशोभितम् ।
 भानोर्मण्डलमण्डितान्तरलसत्किञ्चल्ताशोभाधरं
 • वाचामीश्वर ईश्वरोऽपि जगतां रक्षाविनाशे क्षमः ॥ २६ ॥

चन्द्रविन्दुयोगात् तद्विन्दुमध्ये शून्यरूपो विभेदच्छिद्रं तेन युक्त इत्यर्थः तदाह
 यथा—

त्रिकोणान्तर्व्याणलिङ्गं कनकाभरणैर्युतम् ।

चन्द्रार्धमस्तकं देवं मध्ये रक्ताम्बुजं परम् ॥ इति ॥

मध्ये रक्ताम्बुजमिति हृत्पद्मस्य कर्णिकाधोदेशे चर्द्धमुखरत्नवर्णाष्टदलपद्म-
 मित्यर्थः । एतत्पद्मोपरि मानसपूजा कार्या । तदुक्तं यथा—

तन्मध्येऽष्टदलं रत्नं तत्र कल्पतरुं तथा ।

इष्टदेवासनं चारुचन्द्रातपविराजितम् ॥

तथा—

नानापुष्पफलैर्युक्तं मञ्जुवाक्पद्मिशोभितम् ।

इत्याद्यभिधाय

तत्र ध्यायेदिष्टदेवं तत्तत्कल्पोक्तमार्गतः ॥ इति ॥

अलं विस्तरणं प्रकृतमनुसरामः । वाणलिङ्गमस्तके विन्दुप्रकाशहृष्टान्तमाह
 मणिरिवेति । यथा सरन्मणिप्रकाशस्तथा शिवलिङ्गोपरि विन्दुप्रकाश
 इति भावः । प्रोक्षासलक्ष्मणालय इति प्रोक्षासः कामोदमः तच्छोभायुक्त
 इत्यर्थः ॥ २५ ॥

हृत्पद्मचिन्तनफलमाह ध्यायेदित्यादिद्वाभ्याम् । अस्यार्थः यो जनो हृदि

(२६) ध्यायेदिति । य एतत् पद्मं कल्पवृक्षतुल्यं हृदि ध्यायेत् क-यमेवमधरति । वाचा-
 मोक्षरः इहसतिशस्यः सगतामोक्षरः रक्षाविनाशधमश्च यथां जगताम् । कोदण्डं ? यर्षस्य देवस्य

पद्मं ध्यायेत् स जनो वाचामीश्वरो बृहस्पतिसमो भवति एवं सर्वत्र ईश्वर
इत्यादिप्रथमान्तेन भवति क्रियान्वयो बोध्यः ।

अथ पद्मकर्णिकायां हंसरूपजीवात्मस्थितिमाह अनिलहीनदीपकनिका-
हंसेन संशोभितमिति । वायुरहिता या दीपकनिका तत्तद्वयहसेन संशो-
भितमित्यर्थः । ततश्च पद्मकर्णिकायां वाताहतिरहितस्थिरतरदीपशिखा-
कारहंसरूपः जीवात्मा वर्तते इति भावः ।

एतत्कर्णिकायां सूर्यमण्डलस्थितिं प्रापयति । भानोर्मण्डलमण्डि-
तान्तरलमक्षिज्जल्लक्ष्योभाधरमिति । भानोर्मण्डलेन मण्डिता भूयिता
ये अन्तरलमन्तः कर्णिकामध्ये प्रकाशमाणाः किञ्चल्काः केशराः अथवा
याः किञ्चल्लक्ष्योभास्ताधारयतीत्यर्थः । अत्र भानुमण्डलमण्डितत्वं किञ्च-
ल्लक्ष्यविशेषणं नत्वन्तरविशेषणं तथात्वे सर्व्वेभ्यः पत्रे किञ्चल्लक्ष्योभाधर-
त्वादत्र विशेषोपादानं व्यर्थं स्यात् । भानोर्मण्डलमण्डितत्वविशेषण-
विशिष्टत्वे तादृशविशिष्टकिञ्चल्लक्ष्यानामन्यत्वासत्त्वात् तदुपादानं सार्थकमिति ।
एवञ्च भानोर्मण्डलस्य कर्णिकारूपकत्वे तत्तेजसा सर्व्वेषां किञ्चल्लक्ष्यानां
शोभाधिक्यरूपमण्डितत्वं सम्भवति न त्वेकदेशस्थितत्वं ।

ततश्च तत्कर्णिकायामादौ कर्णिकाव्यापकं वायुमण्डलं तदुपरि तथा
सूर्यमण्डलम् । तदुपरि वायुवीजविकीर्णादिकं ध्येयम् । युक्तञ्चेत् मान-
सार्चनायां “मं वद्विमण्डलाय दशकलात्मने नमः” इत्यादिना पूजायाम्
उपर्य्युपरिक्रमेण वज्रार्कचन्द्रमण्डलस्थितिदर्शनात् दृष्टपरिकल्पमान्यायावता-
रात् । अलमिति विस्तरेण ।

ईश्वर इति सृष्टिकर्त्ता इत्यर्थः । रक्षाविनाशे क्षमः स्थितिप्रलयकर्त्ता
इत्यर्थः । तेन स जनः सृष्टिस्थितिप्रलयकर्त्तेति तात्पर्य्यार्थः ॥ २६ ॥

योगीशो भवति प्रियात् प्रियतमः कान्ताकुलस्यानिशं
ज्ञानीशोऽपि कृती जितेन्द्रियगणो ध्यानावधानक्षमः ।

गद्यैः पद्यपदादिभिश्च सततं काव्याम्बुधारावहो

• लक्ष्मीरङ्गणदैवतः परपुरे शक्तः प्रवेष्टुं क्षणात् ॥ २० ॥

योगीश इति । प्रियात् प्रियतमः कान्ताकुलस्येति योऽपि दुर्गस्य कर्म-
कुशलः । जितेन्द्रियगण इति जितेन्द्रियाणां मध्ये गण्यते तुल्यत्वेन गृह्यते
असावित्यर्थः । ध्यानावधानक्षमः ध्याने ब्रह्मचिन्तने अवधानाय स्थिरमनो-
ऽभिनिवेशं कर्तुं क्षमः समर्थ इत्यर्थः । काव्याम्बुधारावह इति काव्यरूपाम्बूनां
धारा अविच्छेदनिःसरणम् उच्यते धार्यते येन तादृशो भवतीति ।

लक्ष्मीरङ्गणदैवतः । विष्णुसदृश इत्यर्थः । यद्वा लक्ष्मीः सम्पत्तिः रङ्ग-
णम् आनन्दानुभवः देवम् अदृष्टं तत्तमूहो देवता जनतावत् ततश्च लक्ष्मी-
भौरङ्गणाय देवता यस्येति बहुव्रीह्यर्थे अप्रत्ययेन तत्पदं सिद्धम् । अत-
एवोक्तम् ।

इह भुक्ता वरान् भोगान्ते मुक्तिपदं व्रजेत् ॥ इति ॥

परपुरे शक्तः प्रवेष्टुं क्षणादिति दुर्गद्वारपालादिना दुर्गमौलतायामपि
परपुर्यां प्रवेष्टुं शक्तः प्रवेशकारणभूतादर्शनाकाशगमनादियोग्यतापन्नो भव-
तीत्यर्थः । अत्र केचित् देवतमिति विन्दन्तं पठित्वा यद्यपि जनविशेषणतया

(२०) योगीश इति । एतत्पदद्वयध्यानपरोक्षनः एवमभवति । योगीशः कान्ताकुलस्य सर्व-
स्त्रीणां प्रियात् स्वामिनोऽपि प्रियतमो भवति । ज्ञानीशः कृती च भवति । जितं इन्द्रियं मनो
येन च तथा । ध्यानेवावधाने क्षमो भवति । गद्यैः संस्कृतभाषाैः पद्यपदादिभिः श्लोकादिप्रबन्धैः
गद्यपद्यरूपाम्बुधारावहो भवति । अत्यन्तवर्धयथील मेघरूपो भवति इति यावत् । लक्ष्मीरङ्ग-
कुलदैवतमिति प्रयत्नस्तुत्याशयः कुलश्रेष्ठ भवति इत्यर्थः । यद्वा लक्ष्मीविशिष्टा कुलदेवता
यस्य च तदा च सत्कुलीनो भवतीति यावत् । देवतामिति धार्यो अथ । एवं चः क्षणादेव परपुरे
ध्यानपरोरे प्रवेष्टुं क्षमो भवति । कुमारीतन्त्रे परपुरप्रवेशस्याप्येतत्पदध्यायकत्वेनाभि-
धानात् । [एतन्मते “लक्ष्मीतत्कुलदैवतम्” इति पाठः] ।

विशुद्धाख्यं कण्ठे सरसिजममलं धूमधूमावभासं
स्वरैः सख्यैः शोणैर्दलपरिलसितैर्दीपितं दीप्तबुद्धेः ।

समास्ते पूर्णेन्दुप्रधिततमनभोमण्डलं वृत्तरूपं
हिमच्छायानागोपरि लसिततनोः शुक्लवर्णाभ्रस्य ॥ २८ ॥

देवतमित्यस्य पुंस्यं भवितुं पार्यते तथाप्यञ्जलिद्वत्वात्पुंसकत्वमिति वदन्ति ।
तत्र “वृन्दारका देवतानि पुंनि वा देवता स्त्रियाम्” इत्यमरकोपे देवतगण्डस्य
पुंनपुंसकत्वकथनात् देवत इति विसर्गान्तपाठोऽपि भाषुः । प्रदर्शिताद्यै तु
शुतरां तथेति । स्पष्टमन्यत् ॥ २७ ॥ ❀

तदयं महावाक्यार्थनिर्णयः । हृत्पञ्च वन्धूकामं सिन्दूराममविन्दु
क ष्व ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ इति द्वादशवर्णयुक्तद्वादशदलम् ।
तत्कर्णिकायां यट्कोणाकारवायुमण्डलं धूमाभम् । तदुपरि सूर्यमण्डलम् ।
तन्मध्ये विद्युत्कोटिनिभत्रिकोणम् । तदूर्ध्वे वायुवीजं लक्ष्मणाराधिरूढं धूमधूमाभं
चतुर्भुजम् अङ्गशङ्खम् । तत्कोष्ठे जलमभ्रं ईशः त्रिभुजः घराभयकरः
त्रिनेत्रः । अत्र कर्णिकायां रक्तपद्मोपरि काकिनी शक्तिः पीतवर्णा चतुर्भुजा
पाशकपालवराभयकरा पीतवस्त्रा मर्वालिङ्गरणान्विता सुधार्द्रदया कङ्काल-
मालाधरा । मध्यत्रिकोणे वाणलिङ्गशिवः अश्वेचन्द्रविन्दुरूपमस्तकः स्वर्णवर्णः
कामोद्गमोलसितः । तदधः स्थिरतरदीपकलिकाकारहंसरूपी जीवात्मा ।
एतत्कर्णिकाधोगतत्रणैर्द्विमुखाददलपद्मम् । तत्र कम्पहञ्जरत्नवेदीषम्रातप-
पताकादलप्लुतं मानसपूजाम्भानम् ॥ इति चतुर्थप्रकरणम् ॥ ❀

इदानीं कण्ठदेशे विशुद्धचक्रं निरूपयति विशुद्धाख्यमित्यादिचतुर्भि-
र्विशुद्धाख्यमिति ।

(२८) विशुद्धाख्यमिति । खलन् निर्मल विशुद्धाख्यं यज्ञं कण्ठे वासो । किमुतं ? धूमेण वा
धूमाभा तस्या इव द्युतिर्यस्य तत्तथा । पुनः कीदृशं ? सख्यैः योद्धमन्त्रे रक्ताकारैर्दलैः परिलसितै-
र्दीपितं प्रकाशितम् । शोणवर्णैर्दीपाकारवर्णैर्जलस्य प्रानविपयो भवतीत्यर्थः । तत्रैव यद्वा एव-

विशुद्धिं तनुते यस्माज्जीवस्य हंसलोकनात् ।

विशुद्धं पद्ममाख्यातम् आकाशाख्यं सहत् परम् ॥ इति ॥

अस्यार्थः कण्ठे विशुद्धाख्यं विशुद्धनामकं सरसिजं समास्ते इत्यन्वयः । पद्मं विशेषयति अमलमिति तेजोमयत्वात् मलरहितमित्यर्थः । स्वरैः सर्वैः अकारादिविसर्गान्तैः षोडशस्वरैर्दीप्तिबुद्धेः निरन्तरयोगाभ्यासेन विध्या-
नुरागरूपमलरहितत्वेन प्रकाशितबुद्धेः साधकस्य सम्बन्धे दीपितं प्रकाशित-
मित्यर्थः । स्वरैः कीदृशैः ? दलपरिलक्षितैरिति । एतेन स्वराणां षोडशत्वादे-
तत् पद्मं षोडशदलमिति सूचितम् । व्यक्तमाहान्यत्र—

तदूर्ध्वं षोडशदलं पङ्कजं धूम्रवर्णकम् ।

युक्तं शोणैः षोडशभिः स्वरैर्विन्दुविभूषितैः ।

आरक्तकिञ्चल्कयुतं व्योममण्डलमण्डितम् ॥ इति ॥

तथा पूर्वेन्दुप्रथिततमनभोमण्डलं पूर्णचन्द्रमण्डलवत् सम्पूर्णे शुक्लवर्णञ्च
अतएव “तत्तद्भूतसमाभानि मण्डलानि विदुर्बुधा” इति सारदीक्षवचनेन
मण्डलानां तत्तद्भूतभूतसमानवर्णविधानात् नभसः शुक्लवर्णत्वात्तन्मण्डल-
स्यापि शुक्लवर्णत्वं प्रतीयते । नभोमण्डलं वृत्तरूपं समास्ते एतत्पद्मकर्ण-
िकायामिति शेषः । शुक्लवर्णास्वरस्येति नभोमण्डलस्य मध्ये शुक्लवर्णस्यास्वर-
स्याकाशस्याङ्गे “सदापूर्वोदेवः शिव इति च समाख्यातसिद्धः” सदाशिवनाम्ना-
ख्यातो देवः सततं निवसतीति द्वितीयश्लोकेनान्वयः । अस्वरस्य कीदृशस्य ?
हिमच्छायाणागोपरि ललिततनोः हिमच्छायया नागः हिमच्छायाणागः
इति तृतीयान्ततत्पुरुषेण हिमोपमाविशिष्टनाग इत्यर्थः । यदा हिमच्छाया-
तुल्यो नाग इति शक्यार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपे तत्पदसिद्धा शुक्लवर्णनाग
इत्यर्थः । अत्र नागो हस्ती व्यक्तमाह भूतशरीर—

तदन्तर्व्योमबीजञ्च शुक्तं हेमगजस्थितम् ॥ इति ॥

वर्णास्वरघटस्य त्रिण्योः पूर्वेन्दुरिव प्रथिततमं ख्यातं नभोमण्डलं समास्ते । यदा पूर्वेन्दुना-
ख्याततमम् । “त्रियद्विषुषदम्” इत्यमरः । त्रिण्योः द्विभूतस्य ? हिमवर्णोमकान्निर्दिमा यस्य
एवभूतस्य नागस्योपरि ललिता तदुच्यते ।

सुधासिन्धोः शुद्धा निवसति कमले शाकिनी पीतवस्त्रा
 शरं चापं पाशं शृण्मिपि दधती हस्तपद्मैश्चतुर्भिः ।
 सुधांशोः सम्पूर्णं शशपरिरहितं मण्डलं कर्णिकायां
 महामोक्षद्वारं श्रियमभिमतशीलस्य शुद्धेन्द्रियस्य ॥ ३० ॥

निर्वाणतन्त्रे विशुद्धचक्राधिसारे—

यन्त्रमध्ये च हृदयं महासिंहासनन्ततः ।

तस्योपरि सदा गौरी दक्षभागे सदाशिवः ॥

त्रिनेत्रः पञ्चषक्तयः प्रतिवक्त्रे त्रिसोचनम् ।

विभूतिभूषिताङ्गश्च रजताचलघोदरः ।

व्याघ्रचर्मधरो देवो कणिमासाविभूषितः ॥ इत्यादि ।

“तस्योपरि सदा गौरी” इति शिवस्यार्धाङ्गरूपेण स्थितेति ।

व्याक्तमाह तत्रैव—

या गौरी लोकमाता च शम्भोरर्वाङ्गहारिणी ॥ इति ॥

ललितदशभुज इति । लावण्येन प्रशंसितदशहस्तयुक्ता इत्यर्थः । यतः
 देवस्य दशभुजेभ्यश्च विशेषानभिधानात्—

शूलं टङ्कपाणवप्यदहनानागिन्द्रचण्डाङ्गुशान्

प्राग्भातिहरं दधानममिताकसोज्ज्वलाङ्गं भजे ।

इति ध्यानान्तरे यान्यस्त्राण्युक्तानि तान्यस्य भुजेषु चिन्तनीयानीति ध्येयम् ।

प्रसिद्ध इति प्राधान्येन ख्यात इत्यर्थः । अन्यत् सुगमम् ॥ २८ ॥

एतत्पद्मकर्णिकायां शाकिनीशक्तिस्थितिमाह सुधासिन्धोरित्यादि । कमले
 विशुद्धचक्रकर्णिकायां शाकिनीनाम्नो शक्तिर्निवसति इत्यन्वयः । तां विशेष-

(३०) सुधासिन्धोरिति । तत्र कस्य पीतवर्णा शाकिनी निवसति । कोदरी ? सुधासिन्धो-
 चन्द्रात् शुद्धसन्धोययाऽऽवृतपारया शुद्ध इति यावत् । चतुर्भिर्हस्तपद्मैः शरं चापं पाशं
 शृण्मिपि दधती तस्य पद्मस्य कर्णिकायां सुधांशोचन्द्रस्य शशपरिरहितं सम्पूर्णमण्डलम् व्याप्ते ।

यति सुधामिन्योः शुद्धा इति । सुधामसुदृढशुक्लवर्णा तथाच यथा सुधामिन्योरमृतमयसुगोतलशुक्लत्वं तथा ज्योतिःस्वरूपायाः शाकिन्या उत्तापरहितशुक्लकिरण इति भावः । ध्यानान्तरे शाकिनीं विवेकयति—

देवीं ज्योतिःस्वरूपां त्रिनयनलमितां पञ्चवक्त्राभिरामां ।

हस्तैः पद्मेय पाशं शृणिमपि दधतीं पुस्तकं ज्ञानमुद्राम् ।

ध्यायेत् कण्ठस्थपद्मे निखिलपशुजनीम्नादिनीमस्थिसंस्थां

दुग्धाक्षे प्रीतियुक्तां मधुमदमुदितां शाकिनीं साधकीन्द्रः ॥ इति ॥

ज्योतिःस्वरूपां ज्योतिषां स्वभावतः शुक्लवर्णत्वेनैयं शुक्लवर्णा । अत्र ध्यानद्वये द्विविधास्त्रदशनदिच्छाविकल्पः । इयं देवी कर्णिकान्तचन्द्रमण्डले वर्तते । तदाह प्रेमयोगतरङ्गिस्थाम्—

तन्मास्ते शाकिनी शक्तिः शुभांशोर्मण्डले शुभे ॥ इति ॥

एतत्कर्णिकायां शुभांशोयन्द्रस्य गणपरिरहितं निष्कलङ्कं सम्पूर्णं मण्डलमपि विलसतीति पूर्वक्रियायामन्वयः । मण्डलं विशेषणेन प्रशंसति महामोक्षेत्यादि । एतन्मण्डलं शुद्धेन्द्रियस्य जितेन्द्रियस्य महामोक्षहारं निर्वाणसुक्तिमाहुः । एतच्चिन्तनादियोगमार्गमवलम्ब्य सुक्तिमाप्नोतीति भावः । श्रियमभिमतशीलस्यति । श्रियं योगलक्ष्मीमभिमान्यते आकाङ्क्षतीति श्रियमभिमतम् । तादृशं गीतं स्वभावो यस्य तद्रूपस्य शुद्धेन्द्रियस्येति विगिष्टार्थः । अत्र कर्णिकायां चन्द्रमण्डलादिसितिप्रकारसु आर्दी कर्णिकान्तनभोमण्डलं तन्मध्ये त्रिकोणं तदन्तश्चन्द्रमण्डलं तन्मध्ये नभोबीजादिकमिति ।

तदुच्यते—

कर्णिकायां त्रिकोणस्थं पूर्णचन्द्रन्तु चिन्तयेत् ।

हैमाभं गजमारूढमाकारं तत्र चिन्तयेत् ॥

शुक्ताम्बरेण संवीतं तत्र देवः सदागिवः ॥ इति ॥

शुक्ताम्बरेण संवीतमाकाशमिति ॥ ३० ॥

कीदृशम् ? ओजहारं निर्वाणसुक्तिहारम् । पुनः कीदृशम् ? उत्पद्युद्भियोक्तस्य जितेन्द्रियस्य श्रियं दधानम् इत्यर्थः ।

इह स्थाने चित्तं निरवधि विनिधाय आत्मसम्पूर्णयोगः
कविर्वाग्मी ज्ञानी स भवति नितरां साधकः शान्तचेताः ।
विकालानां दर्शी सकलहितकरो रोगशोकप्रमुक्त-
श्चिरञ्जीवी जीवी निरवधि विपदां ध्वंसहंसप्रकाशः ॥ ३१ ॥

विशुद्धचक्रचिन्तनफलमाह इह स्थाने इति । आत्मसम्पूर्णयोग इति
आत्मनि ब्रह्मणि सम्पूर्णं सर्वव्यापकत्वेन परिपूर्णां योगी ज्ञानं यस्य तादृशः ।
आत्मसम्पूर्णयोग इति पाठे आत्मः प्राप्तः सम्पूर्णयोगो येनेत्यर्थः । अतएवोक्तं
श्रीमदाचार्येण—“पूर्णबोधात्मना तिष्ठेत् पूर्णाचलसमुद्रवत्” इति । ततश्च
यः साधक इह स्थाने निरवधि चित्तं विनिधाय आत्मसम्पूर्णयोगी भवति,
स ज्ञानी उपदेशं विना सर्वशस्त्रार्थवेत्ता शान्तचित्तः शान्तिगुणाव-
लम्बिचित्तः ।

दया भूतेष्वलीलुप्तमार्हवं क्षीरसापसम् ।

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहोऽनभिमानी ॥

इत्यादिगुणोपहितचित्त इति यावत् । विकालानां दर्शीति । अत्र केचित्
ज्ञानलक्षणात्मकाः लौकिकसन्निकर्परूपयोगधर्म्येण सर्वे पश्यन्तीति । अन्ये तु
तादृशजनस्यात्मप्रत्यये तत्र भासमानसर्वप्रमेयवस्तूनां प्रत्यक्षो भवतीति
वदन्ति । रोगशोकप्रमुक्तः सिद्धमन्त्रत्वाद्वोगमुक्तश्चिरञ्जीवी क्षिप्रमायापाशत्वात्
शोकरहित इत्यर्थः । स जीवी जनः नितरामतिशयकविर्भवति एवं सर्वत्र
भवति क्रियान्वयः । निरवधि विपदां ध्वंस इति । अवधिः सीमा तद्रहित-
विपन्निरवधिविपत् आदिना पापपुण्यरूपकर्मबन्धे नानाविपत्तिरिति यावत् ।
तेषां ध्वंसाय विपत्तिप्रागभावासमानकालीनविपत्तिनाशाय फलतो मोक्षाय

(३१) इह स्थाने इति । इह विशुद्धे यज्ञे चित्तं यो निधायान् तस्य सम्पूर्णयोगस्थितये ज्ञानं
भवतीत्यर्थः । अथवा तत्त्वार्थमेव सम्पूर्णयोगत्वेनोपदिष्टं तद्देशाच्च क्रमेण । कविः स जनः कवि-
र्वाग्मीत्यादि । निरवधि नित्यमेव विपत्त्याप्तानां त्राये स्वरूपं इव तेजसो भवति ।

आज्ञानामाश्रुजन्तद्विमकरसदृशं ध्यानधामप्रकाशं

हृत्ताभ्यां वै कलाभ्यां परिलक्षितवर्णैरुपचं सुशुभम् ।

तन्मध्ये हाकिनी सा शशिसमधवला वक्षस्पट्कं दधाना

विद्यां मुद्रां कपालं डमरुजपवटीं विभ्रती शुद्धचित्ता ॥ ३२ ॥

हंसस्य महस्रदलकमलकर्णिकान्तर्गतहंसरूपान्तरात्मनः प्रकाशो यस्य तादृशो भवतीति । स्पष्टमन्यत् ॥ ३१ ॥ ॐ ॥

तदयं महावाक्यार्थनिर्णयः । कण्ठमूले विगुहचक्रं पोङ्गदलं धूमधूमरूपम् आरक्तकिंकरं रक्तवर्णमबिन्दुकपोङ्गस्वरयुक्तम् । कर्णिकायां नभोमण्डलं वृक्षरूपं शुक्लवर्णम् । तन्मध्ये विद्योः तत्र चन्द्रमण्डलम् । तदुपरि हं इति नभोदोऽं शुक्लवर्णं शुक्लाख्यरपरीधानं शुक्लगजार्कटं चतुर्भुजं पाशाङ्कुगवराभयधरम् । तत्क्षोड्गे वृषभोपरि स्थितमहासिंहासने मदाशिवः चर्चनारीखरत्वादङ्गाङ्गसुवर्णभाङ्गाङ्गशुक्लाभः पञ्चवक्त्रः त्रिनेत्रः दमभुजः शूलटङ्गखड्गवज्रदहननागेन्द्रघटाङ्गपाशाभययुक्तदण्डस्तः व्याघ्रवक्ष्माखरः भस्मलितसर्वाङ्गः नागहारशोभितः सुधासाय्यधोमुखाङ्गचन्द्रशेखरः । एतत्कर्पिकायां चन्द्रमण्डलमध्ये अस्युपरि स्थिता शाकिनी शक्तिः शुक्लवर्णा चतुर्भुजा पाशाङ्कुगधनुःशरकरा पीताम्बरा पञ्चवक्त्रा त्रिनेत्रेति ॥ इति पञ्चमप्रकरणम् ॥ ३॥

इदानीं भूमध्यस्थिताज्ञाचक्रं निरूपयति आज्ञानामाश्रुजमित्यादि सप्तभिः । “आज्ञासंक्रमणं तत्र भुवोराज्ञेति कीर्तितम्” । आज्ञानामेति प्रथमं भुवोराज्ञासंक्रमणादाज्ञानाम् । ततश्च तन्नामकं तन्मिहमश्रुजमाप्नोति इति क्रियाध्याहारिणान्वयः । एतत् यत् भूमध्ये स्थितम् ।

(३२) आज्ञा इति । तत्रविर्चं भूमध्ये आज्ञानाम् वक्ष्यते । कीदृशम् ? द्विमकरसदृशम् यतः प्रपङ्कगुम्भं ध्यानधामनि प्रकाशो यस्य तत् । हृत्कारचक्रदोषलक्षितद्वयाभ्यां परिलक्षितं वक्ष्येत् । कलाभ्यामिति केचित् घटनि । तन्मते हृत्कारचक्राख्यकलाभ्यां स्वरविमिश्रिताभ्यामिति । इमः कीदृशम् ? तेष्वर्थं द्विपत्रमिच्छेत् । एतत्पत्रं सा प्रसिद्धा हाकिनी निरसति । कीदृशी ? यमिसमधववर्णा पञ्चवक्त्रो च । हस्तैः करचरेताम् विभ्रती विद्याघानमुद्राकपाद-

तद्वया—

तालुकण्डं प्रविश्योर्ध्वं भूयुगान्ते सितं शुभम् ।

द्विदलं हृच्चवर्णाभ्यां मनोऽधिष्ठितमन्बुजम् ॥ इति ॥

पद्मं विशेषयति हिमकरसदृशमिति चन्द्रवच्चक्रवर्णमित्यर्थः । तथा ध्यान-
धामप्रकाशं ध्यानस्य धाम्ना तेजसा तेजोरूपशक्त्या प्रकाशो यस्येत्यर्थः । अत्र
ध्यानशक्त्या धामवत् प्रकाशितावयवमित्यर्थः । वर्णानां कलावीजत्वात्तत्र
कलापदप्रयोगः । नेत्रपद्मं द्विदलम् । सुशुभम् इति हृद्याभ्यां सुशुभमित्यर्थः ।
तथाच स्वभावशुभं हृच्चवर्णयोगेनातिशुभमिति भावः । एतेन हृच्चवर्णयोरपि
शुक्तत्वं सूचितं शुक्तयोगेणैव शुक्तस्यातिशयसम्भवात् । यदा आद्यावक्त्रं हिम-
करसदृशं चन्द्रस्यामृतमयशीतकिरणवत् शीतकिरणं तथा सुशुभञ्च । हृद्याभ्यां
कर्षूरवर्णाभ्यामिति बोद्धव्यम् । तदाह ईश्वरकार्तिकेयसम्वादे—

आद्यावक्त्रं तदूर्ध्वं तु शुक्तं द्विदलमण्डितम् ।

कर्षूरहृच्चलसितं मनोऽधिष्ठितरञ्जितम् ॥ इति ॥

एतत्कर्णिकायां हाकिनीशक्तिस्थितिमाह तन्मध्ये इति । सा हाकिनी नान्नी
प्रसिद्धा । विद्यां पुस्तकमुद्रां वराभयरूपां तेनास्या भुजेषु पङ्क्तिधायुध-
दर्शनात् पङ्क्त्युज्यम् । केचित्तु विद्यामुद्रामित्येकविभक्त्यन्तं पठित्वा विद्यायै
मुद्रां विद्यामुद्रां व्याख्यामुद्रामिति व्याख्यया अस्यायतुर्भुजत्व वदन्ति । किन्तु
नानापुस्तके पृथग्विभक्त्यन्तपाठो दृश्यते इति सुधीभिर्विवेच्यम् । ध्यानान्तरेण
हाकिनीं विशेषयति—

चक्रस्यां शुक्तवर्णां डमदकरयुताम् अक्षसूत्रं कपालं

विद्यां मुद्रां दधानां त्रिनयनविलसद्भक्तपङ्क्त्युक्ताम् ।

हारिद्रास्त्रे प्रसक्तां मधुमदमुदितां शुक्तमर्जं सुरुदां

देवीं देवेन्द्ररत्नाकरमधुमुदितां भावयेत् हाकिनीं ताम् ॥ इति ॥

अष्टमन्यत् ॥ ३२ ॥

एतत्पद्मान्तराले निवसति च मनः सूक्ष्मरूपं प्रसिद्धं
 योनौ तत्कर्णिकायामितरशिवपदं लिङ्गचिह्नप्रकाशम् ।
 विद्युन्मालाविलासं परमकुलपदं ब्रह्मसूत्रप्रबोधं
 वेदानामादिवीजं स्थिरतरङ्गद्वयश्चिन्तयेत्तत् क्रमेण ॥२३॥

एतत्पद्मे मनःस्थितिमाह एतत्पद्मान्तराले इति । सूक्ष्मरूपमतीन्द्रिय-
 मित्यर्थः । ननु मनसोऽतीन्द्रियत्वात् तत्सत्तायां किं प्रमाणमित्याह प्रसिद्ध-
 मिति । अनादिपुरुषपरम्पराप्राप्तप्रत्यक्षकरणत्वेन प्रसिद्धम् ।

तथा—

मङ्गलपञ्च विकल्पश्च कुर्वाणा तु मनो भवेत् ।

इत्यादिशास्त्रप्रमाणसिद्धञ्च । अत्र मानसस्थानं वक्ष्यमाणवेदादिवीजस्योद्बु-
 द्धे येष्यमाणवचनात् ।

अतएव शिवलिङ्गस्थितिमाह योनौ तत्कर्णिकायामिति कर्णिकान्त-
 स्त्रिकोणे इतरशिवपदं इतरनामकशवरूपं वस्तु निवसतीति पूर्वक्रिया-
 न्वयः । लिङ्गचिह्नप्रकाशं लिङ्गरूपेण भासमानमित्यर्थः । इदं लिङ्गं शुक्लवर्णं
 तदाह भूतशुद्धी—

तदन्तस्थेतरं लिङ्गं स्फटिकामं तिलोचनम् ॥ इति ॥

लिङ्गं विशेषयति विद्युन्मालाविलासमिति ।

अत्र प्रणवस्थितिमाह परमेत्यादि । कर्णिकायां वेदादिवीजं प्रणवोऽपि
 वसतीत्यन्वयः । वीजं विशेषयति परमकुलपदमिति । कुलं शक्तिस्तद्वत्
 त्रिकोणाकारपदं स्थानं परमं विद्युदाकारादिना उत्कृष्टं कुलं पदं यस्य तादृश-
 मित्यर्थः । तथा च तद्बीजं त्रिकोणमध्ववर्त्तीति पर्यवसति ।

(२३) एतदिति । एतत्पद्मे सूक्ष्मरूपेण प्रसिद्धं मनो निवसति । तस्य पद्मकर्णिकाया या
 योनौ तस्यामितराश्वय शिव आसीत् तस्य स्थानमित्यर्थः । लिङ्गचिह्नेन प्रकाशो यस्य । अतः

व्यक्तमाह—

कर्णिकायां त्रिकोणस्यमात्मानं प्रणवाकृतिम् ।
ज्वलद्दीपनिभचोर्ध्वं नाटरूपं मनोहरम् ।
विन्दुर्गकाररूपञ्च तदूर्ध्वं मानसालयः ॥ इति ॥

* नन्वत्र परमकुलपदस्य प्रणवाधारत्वेनाप्युक्तत्वे—

मूलाधारं स्वाधिष्ठानं मणिपूरमनाहतम् ।
विशुद्धमात्राचक्रञ्च विन्दुर्भूयः कलापदम् ।
निबोधिका तथाहोन्दुर्वादो नादान्त एव च ।
उत्तमो विष्णुचक्रञ्च ध्रुवमण्डलिकः शिवः ।
इत्येतत् षोडशाधारं कथितं योगिदुर्लभम् ॥

इति वचने षोडशाधारगणनायां कलापदस्य प्रथमभिधानं कथं सङ्गच्छते ?
इति चेन्न । तत्कलापदं मात्राचक्रस्य किन्तु वक्ष्यमाणमहानादोर्ध्वं शून्यदेशे
स्थितमित्येतन्महानादप्रस्तावे स्फुटीकरिष्यामः ।

ब्रह्मसूत्रप्रबोधमिति । ब्रह्मसूत्रं चित्रिणी नाडी तस्याः प्रबोधः प्रकाशो
येनेत्यर्थः । अतएव पूर्वमुक्तं “प्रणवविलसिता” इति । तदिति प्रदर्शित-
हाकिनीमनस्तरलिङ्गवेदादिवीजरूपं तत्सर्वं स्थिरतरङ्गदयः सन् क्रमेण
चिन्तयेदित्यर्थः ।

क्रमोऽत्र न अव्यकारीकपाठक्रमः किन्तु पाठक्रमोऽष्टादशक्रमस्य बलवत्त्वात्
प्रदर्शितशब्दक्रमो गृह्यते । एवञ्च पञ्चकर्णिकायां हाकिनी शक्तिस्तदूर्ध्वं
त्रिकोणे इतरलिङ्गं तदूर्ध्वं त्रिकोणे प्रणवस्तदूर्ध्वं मन इत्येवं क्रमेण चिन्तये-
दिति ॥ ३३ ॥

कीदृशम् ? विदुषाणां इह प्रकाशो यस्य तत्तथा । परमज्ञं तत् कुर्वन्नेति परमज्ञं मूलाधारपदं
तदेव पदं स्थानान्तरं यत् । ब्रह्मसूत्रस्य प्रबोधो यस्मात् । उत्तमोनिवासभूतं ब्रह्मनाडीवर्त्मस्थि-
तानां सर्वेषामेव तस्मादेव ज्ञानं भवतीत्यर्थः ।

ध्यानात्मा साधकेन्द्रो भवति परपुरे शीघ्रगामी मुनीन्द्रः
 सर्वज्ञः सर्वदर्शी सकलहितकरः सर्वशास्त्रार्थवेत्ता ।
 अद्वैताचारवादी विलसति परमापूर्वसिद्धिप्रसिद्धो
 दीर्घायुः सोऽपि कर्त्ता त्रिभुवनभवने संहृतौ पालने च ॥३४॥

एतद्विज्ञानस्य फलमाह ध्यानात्मेति । उक्तरूपेण ध्यानपरायणः साधकेन्द्रः
 परपुरे शीघ्रगामी भवतीति सर्वत्र क्रियागम्यः । मुनीन्द्रः मुनिध्यान-
 योगादिसम्पन्नस्तदिन्द्रस्तत्प्रेष्ठः । सर्वज्ञः पूर्वोक्तरूपेण सर्वदर्शी शास्त्र-
 व्यवहाररीत्यनुरूपविवेकबुद्ध्या पूर्वापरदर्शी ।

अद्वैताचारवादीति—

पादोऽस्य विज्ञा भूतामीति तदिदं सर्वं ब्रह्म ।

इत्यादिश्रुतिवाक्येन

अहं देवो न चान्योऽस्मि ब्रह्मैवास्मि न शोकभाक् ।

इत्यादिवाक्येन च ब्रह्मैवैकं सद्ब्रह्म तदन्यदसत् प्रपञ्चमनुदायन् ब्रह्मभास-
 तया भासते इत्यवधारणमद्वैतम् । तादृशज्ञानेन यथाचारः जीवात्मपरमात्मनी-
 रैक्यचिन्तनादिरूपयोगस्तादासी तत्कथनशीलः स जनः अद्वैताचारवादी
 भवतीति फलितार्थः । परमापूर्वसिद्धिर्ब्रह्मसिद्धिस्तया प्रसिद्धः प्राधान्येन
 श्रुत्या इत्यर्थः । सोऽपि कर्त्ता त्रिभुवनभवने संहृतौ पालने चेति प्रशंसापरम् ।
 अथवा तादृशसाधकस्य देहान्ते परमात्मनि लयात् यः सृष्टिस्थितिप्रलयकर्त्ता
 स एवायं भवतीति तात्पर्यम् ॥ ३४ ॥

(३४) ध्यानात्मेति । एतद्विज्ञानपरो जन एवं भवतीत्याह । ध्यानात्मा ध्याननिष्ठ इत्यर्थः ।
 स साधकेन्द्रः परपुरे शीघ्रगामी भवति । तत्तद्विषयभावविषये परपुरप्रवेगेन पूर्वमेवोक्तं तत्तु
 उदासीनानामेव सम्भवतीति नान्येषाम् । अद्वैताचारं ब्रह्मं शीलमस्मेति स तथा एव भवति ।
 स साधकः कीदृशः ? प्रकटाहं आदिबिद्धिं स सर्वो भवति अन्यो दीर्घायुर्भक्त्यै । त्रिभुवन-
 निरासिनां लप्स्यो संहृतौ पालने वा स कर्त्ता । अतो ब्रह्मनिष्ठविशक्तको भवतीत्यर्थः ।

तदन्तश्चक्रेऽस्मिन्निवसति सततं शुद्धबुद्धान्तरात्मा

प्रदीपाभज्योतिः प्रणवविरचनारूपवर्णप्रकाशः ।

तदूर्ध्वं चन्द्रार्धस्तदुपरि विलसद्बिन्दुरूपी मकार-

स्तदूर्ध्वं नादोऽसौ बलधवलसुधाधारसन्तानहासी ॥ ३५ ॥

तदाज्ञाचक्रे प्रणवयोगं विवक्षुरादौ प्रणवं विशेषयति तदन्तरिति ।
अस्यार्थः अस्मिन् चक्रे तदन्तस्तस्य पूर्वोक्तत्रिकोणस्य अन्तर्ग्रन्थे यः प्रणव-
विरचनारूपवर्णप्रकाशः प्रणवस्य विरचनारूपेण अकारोकारयोः सन्धियोगेन
यस्त्रयोदशस्वरसदृशवर्णप्रकाशः सततं निवसति स शुद्धबुद्धान्तरात्मा इत्यन्वयः ।
तं विशेषयति प्रदीपाभज्योतिरिति । ननु तर्हि किं त्रयोदशस्वरसदृशवर्ण-
मात्रं शुद्धबुद्धान्तरात्मा ? इत्याह तदूर्ध्वं चन्द्रार्धस्तदुपरि विलसद्बिन्दुरूपी मकार
इति । तेन तादृशवर्णोपरि अर्धचन्द्रबिन्दुयोगेन प्रकृतप्रणवस्वरूपः पर्यवस्यति ।
तदूर्ध्वं नादोऽसाविति प्रणवोर्ध्वं अवान्तरनादोऽस्तीति । स तु बलधवल-
सुधाधारसन्तानहासी बलदेवस्य धवल सुधाधारसन्तानश्च उपपत्तिं शीलं
यस्येत्यर्थात् अतिशयशुक्लवर्णो नादः ।

केचित्तु तदाद्ये नादोऽसाविति पठन्ति तदाद्ये बिन्दुरूपी मकारस्याद्ये
इति व्याख्यायन्ति च । तदसत् । तदुपरि विलसद्बिन्दुरूपी मकार इत्यनेन
मकाराद्ये नादप्राप्ती पुनस्तदुपादानं व्यर्थं स्यात् । परन्त्वसौ नादः प्रणव-
घटकौभूतनादातिरिक्तो भिद्यमानपरबिन्दोरवयवविशेषः प्रणवोर्ध्वं वर्तते ।
यदि तु विशिष्टप्रणवनिरूपणे तदङ्गप्रत्यङ्गमेव वक्तुमुचितं कथं तदतिरिक्तनादो-

(३५) तदन्तरिति । तदूर्ध्वं अस्मिन् चक्रे सततमेव प्रणवविरचना प्रणवं विरचयति येन
ओकारेण तद्रूपाक्षरप्रकाशो निवसति । कोदशः ? शुद्धबुद्धीर्नां अन्तरात्मास्वरूपः । यदा एते-
जनेरवगत अन्तरात्मा अस्ति । तथा प्रदीपस्य आभा इव ज्योतिर्यस्य तस्य ओकारस्योपरि चन्द्रार्ध-
तदुपरि प्रकाशबिन्दुरूपो मकारः । एतेन आद्यस्वरूपस्योपरि प्रणवप्रकारविद्धिः तस्योपरि व्यभो
नादो वक्राकृतिः । कोदशः ? जलस्य जलकणस्य वक्राकृत्येणिरिव हासो दोषिर्यस्येति स तथा ।
[एतन्मते “जलधवलसुधाधारसन्तानहासः” इति पाठः] ।

इह स्थाने लीने सुमुखसदने चेतसि पुं
 निरालम्बां बद्धा परमगुरुसेवासुविदिताम् ।
 तदभ्यासाद्योगी पवनसुहृदां पश्यति कणान्
 ततस्तन्माध्यान्तः प्रविलसितरूपानपि सदा ॥ ३६ ॥

ऽप्रसूतः प्रसूयते इति चेत्तर्हि तदाद्ये नादोऽसाविति पाठोऽभिमन्यते । किन्तु तस्यायमर्थः । तदाद्ये विन्दुरूपिमकाराद्ये प्रदर्शितोऽसौ नादः वलधवल-
 सुधाधारसन्तानहासीति पूर्वोक्तनादमनूद्य वलधवलीत्यादिविशेषणं विधीयते ।
 “न तु विशिष्टस्य विधानम्” अतो न पौनरुक्तिदोषः ॥ ३५ ॥

प्रणवं निरूप्य इदानीं तदयोगं निरूपयति इह स्थाने इति । अस्यार्थः
 योगी जनः पुरं बद्धा कुतुकीनान्तःपुरं संरुध्य तत्प्रकारेणान्तःपुररोधकावनी-
 भूतयोनिमुद्रां बद्धा इति यावत् । तेन पुःशब्देन योनिमुद्रा लक्ष्यते ।
 तन्मुद्रां बद्धा इह स्थाने आञ्जाचक्रे तदभ्यामान् तस्य प्रणवस्य पुनः पुन-
 धिन्तनात् तत्र चेतसि प्रणवचतुर्हिंक्षु लीने सति ततस्तदगन्तरं तन्माध्यान्तः-
 प्रणवाधारलिकोणमध्ये अन्तरन्तरीक्षे पवनसुहृदां बद्धीनां कणान् वज्रिकणाव-
 उज्योतिःस्फुलिङ्गान् पश्यति तेषां मानमप्रत्यक्षो भवति इत्यर्थः । अत्र
 पुरवन्धनं विना मनसः शुद्धस्यैव न सम्भवतीत्यतः पुरं बद्धेत्युक्तम् । पुरवन्धन-
 कारणयोनिमुद्रालक्षणमाह—

ततो गुह्ये वामपादपार्श्वे विनिवेशयेत् ।
 तस्योपरि महादेवि दक्षपार्श्वे निवेशयेत् ॥
 ऋजुकायशिरोप्रीवद्धाकचक्षुपुटेन च ।
 आकारेण वह्निर्वायुं जठरं परिपूरयेत् ॥

(३६) इह स्थाने इति । अत्यर्धसुखसदने इह स्थाने चेतसि लीने सति परमगुरुसेवा-
 सुविदितां निरालम्बां मुद्रां बद्धा सर्वदाभ्यासान् योगी सन् पवनसुहृदां जीवरुदीनां कणां

अङ्गुलीभिर्दृढं बद्धा करणानि समाहितः ।
अङ्गुष्ठाभ्यामुभे श्रोत्रे तर्जनीभ्यां विश्वोचने ॥
नासारन्त्रे च मध्याभ्यामन्याभिर्व्वदनं दृढम् ।
बद्धा मे प्राणमनसामेकत्वं तन्मनं स्मरन् ।

• धारयेन्माकृतं सम्यक् योगोऽयं योगिवल्लभः ॥ इति ॥

एवं सुद्रया वायुरोधे मनसः स्थैर्यमाह श्रुतिः । एवं हंसवयाम्ननी विच-
र्यते इतस्ततो विषयेषु श्रमति तत्संयमेन मनःसंयमो जायते इत्यर्थः ।
अथवा पुरं खेचरीमुद्रां बद्धा इत्यर्थः । तयापि मनःस्थैर्यं भवति ।
तदाह—

चित्तश्चरति खे यस्मात् जिह्वा चरति खे यतः ।

तेनेयं खेचरी मूढा सर्व्वसिद्धिमसकृता ॥ इति ॥

अत्र चित्तस्य खेचरत्वान्नमःसंयोगाभायेन विषयज्ञानरहितत्वादुक्तनी
भवति । अतएवोक्तम्—

उपमया सहितो योगी न योगी उच्यते विना ॥ इति ॥

प्रणवस्य ज्योतिःस्फुलिङ्गवेष्टितत्वं स्पष्टमाहान्यत्र—

तद्रूढं प्रणवाकारमात्मानं दीपमग्निम् ।

स्फुलिङ्गज्योतिरिङ्गाभैर्व्वेष्टितं परितः शुभम् ॥ इति ॥

स्थाने कीदृशे ? सुसुखसदने निरवच्छिन्नसुखस्य सदने यत्र तादृशे । पुरं
किम्भूतां निरासम्भां निर्गतोऽवलम्बो मनसो विषयसम्बन्धो यया तादृशौ-
मित्यर्थः । तथा परमगुरुसेवासुविदितामिति परमः गुरुपरम्पराप्राप्तयोगा-
भ्यासनिपुणः तादृशगुरुः तस्य सेवाभिर्जातकृपयोपदेशेन सुविदितामिति
फलितार्थः । अतएवोक्तम्—

गुरुपदेशात्तद्गम्यं नान्यथा शास्त्रकोटिभिः ॥ इति ॥

क्षणान् किम्भूतान् ? प्रविलसितरूपान् प्रकृष्टरूपेण भासमानान् इति ॥ ३६ ॥

पश्यति । अथ स्थानस्य चेतोकोनत्वम् आचर्य्यं ब्रह्म यदि भवति तदैव निरासम्भा सदा
भवति । तदनुभवो योगिनिदेव प्रायते । ततस्तद्व्यवस्थेऽन्वये पदान् व्यञ्जान् रूपान् पश्यति ।

ज्वलद्दीपाकारं तदनु च नवीनार्कवद्दुल-

प्रकाशं ज्योतिर्व्या गगनधरणीमध्यमिलितम् ।

इह स्थाने साक्षाद्भवति भगवान् पूर्णविभवो-

ऽव्ययः साक्षी वज्रैः शशिमिहिरयोर्मण्डल इव ॥ ३० ॥

तादृशयोगिनां वज्रिकणावान्तरप्रकारदर्शनमपि भवतीत्याह ज्वल-
द्दीपाकारमिति । तदनु वज्रिकणादर्शनमनु दर्शनान्तरं ज्योतिः पश्यतीत्यर्थः ।

ज्योतिर्विशेषयति ज्वलद्दीपेत्यादि गगनधरणीमध्यमिलितमिति । गगनं
“तदूर्ध्वं शक्तिन्या निवसति गिष्यरे शून्यदेशे विकासम्” इत्यनेन प्रदर्शितशक्तिनी-
नाद्यूर्ध्वशून्यरूपगगनं धरणी मूलाधारस्यधरामण्डलं तदुभयोर्न्ध्रमिलितं
मूलाधारादिसहस्रारपर्यन्तव्याप्तं ज्योतिरिति विगिष्टार्थः । वेति वाग्वदः
समुच्चयार्थः ।

आज्ञाचक्रे सङ्गस्मारवत् परमशिवस्थितिमाह इह स्थाने इति । भगवान्
परमशिवः इह स्थाने साक्षाद्भवति स्वयं वर्तते इत्यर्थः । भगवत्सं विशेषयति
पूर्णविभव इत्यादि । पूर्णः स्वात्मनि परिपूर्णः सृष्टिकर्तृत्वाद्यशेषयोग्यता-
रूपविभवो यस्येत्यर्थः । अथवा विभवोऽनन्तरादिसृष्टिप्रपञ्चमनुदायः पूर्णः
सर्वव्यापकत्वेन स्थितः तादृशविभवो यस्यादित्यर्थः । “यतो वा इमानि
भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविगन्ति” इति
श्रुतिः । यदा विभवो विभुत्वं पूर्णः सर्वव्यापकत्वेन स्थितस्तादृशः विभवो
यस्येत्यर्थः । यदा पूर्णत्वं फलानुपाहितविषयितानाम्यदेष्टव्यत्वात् तादृशो विभवो

यस्येति निगूढम् । आकातिरिक्तवस्तूनामनित्यत्वादाकाशादीनां विभुत्वं न सर्वकालव्यापकमिति विशेषः । अत्र परमशिवस्थितिं विशेषेण व्यनक्ति निर्व्याणतन्त्रे—

एतत्पञ्चस्योर्द्ध्वदेशे ज्ञानपञ्चं सुदुर्लभम् ।

एतद्वयममायुक्तं पूर्णचन्द्रस्य मण्डलम् ॥

तथा—

शश्वुवीजं हि तन्मध्ये साकारं हंसरूपकम् ।

तथा—

एवं हंसो मणिहीनो तस्य क्रीडे परः शिवः ।

वामभागे सिद्धकाली सदानन्दस्वरूपिणी ॥ इति ॥

तस्य क्रीडे हंसः इत्यस्य विन्दुद्वयरूपविसर्गमध्ये । तदाह सहस्रारमुपक्रम्य—

विन्दुद्वयम् तन्मध्ये विसर्गरूपमव्ययम् ।

तन्मध्ये शून्यदेशे तु शिवः परममंशकः ॥ इति ॥

एवं सहस्रारे दर्शनादत्राप्याकाशायां तथा इति । अत्रानयोः शिवशक्त्यो-
क्त्यावावन्नाच्छादनेन भकारात्मरूपपरंविन्दुरूपेण स्थितिर्व्योधा ।

तदुक्तं आञ्जाचक्रमुपक्रम्य—

उत्कलादिमतेऽत्रैव चणकाकाररूपिणी ।

सृष्टिं करोति भूतानि अत्र स्थित्वा सनातनी ॥ इति ॥

अत्र चणकाकाररूपः परमशिवः सदा वर्त्तते । उत्कलादिमते तु अत्र स्थित्वा सृष्टिं करोतीत्यर्थः । दृष्टान्तमाह वज्जेरित्यादि । यथाकेंद्वग्नि-
मण्डले भगवान् वर्त्तते तथात्रापीत्यर्थः । अर्कादिमण्डले भगवतोऽवस्थानं प्रसिद्धम् । यदा वज्जिशिमिहिरमण्डले सहस्रकमलस्याकेंद्वग्निमण्डले यथा चणकाकारेण भगवान् वर्त्तते तद्वदत्रापीति । सहस्रदलेऽकेंद्वग्नि-
मण्डलानि प्रदर्शयिष्यन्ते । अतएव पीठपूजायामर्केंद्वग्निमण्डलोपरि परमात्म-
ज्ञानात्मनोः पूजा विधीयते । परमात्मा परमशिवः ज्ञानात्मा ज्ञानशक्ति-
स्तदुभयाभिन्नशिवशक्त्यात्मकचणकाकारविन्दुरिति ध्येयम् ॥ ३७ ॥

इह स्थाने विष्णोरतुलपरमामोदमधुरे
 समारोप्य प्राणं प्रमुदितमनाः प्राणनिधने ।
 परं नित्यं देवं पुरुषमजमाद्यं विजगताम्
 पुराणं योगीन्द्रः प्रविशति च वेदान्तविदितम् ॥ ३८ ॥

आज्ञाचक्रे योगेन प्राणत्यागफलमाह इह स्थाने इति । अस्यार्थः योगीन्द्रो
 जनः प्राणनिधने प्राणवियोगकाले प्रमुदितमनाः आत्मानन्देन हृष्टचित्तः
 सन् इह आज्ञाचक्रे विष्णोर्भगवतः स्थाने उपदर्शितचिन्दुरूपे प्राणं समारोप्य
 यद्यवा तद्विन्दौ प्राणं समारोप्य प्राणनिधने सति परं पुरुषं प्रविशतीत्यन्वि-
 तार्थः । पुरुषं विगेषयति नित्यमविनाशिनम् । देवं सृष्टिस्थितिप्रलयैः क्रीडन्तम् ।
 अजं जन्मरहितम् । विजगतामाद्यं अनेन सर्वेषां पूर्ववर्त्तित्वात् सर्वकारणत्वं
 सूचितम् । पुराणं पुराणपुरुष इति कृत्वा यो नियद्व्यति स एवायमिति भावः ।
 वेदान्तो ब्रह्मनिरूपकश्रुतिवाक्यादिः तज्ज्ञानप्राप्यमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ॥

तदयं विष्णोः स्थाने प्राणारोपणप्रकारः । प्राणवियोगकालं
 ज्ञात्वा ब्रह्मणि लीनो भवतीत्यानन्दितमनाः योगासनमासीनः सन् कुम्भकेन
 वायुं संरुध्य हृदिस्थं जीवात्मानं मूलाधारमानीय शुद्धमाकुञ्च्य यथोक्तविधानेन
 कुण्डलिनीमुत्थाप्य मूलादिब्रह्मरन्ध्रान्तं तद्विदाकारमानन्दं कुण्डलिनीमयं
 सूत्ररूपं नादं ध्यात्वा प्राणरूपश्वासपरमात्मकं हंसं तत्रादे विलाप्य जीवेन
 सह चक्रभेदक्रमेणाज्ञाचक्रमानीय तत्र स्थितायां कुण्डलिन्यां स्थूलसूक्ष्मक्रमात्
 पृथिव्यादिपञ्चमसुदायं विलाप्य तां पुनर्जीवात्मना सह तत्र स्थितगिवगति-

(३८) इह स्थाने इति । विष्णोरतुलपरमामोदमधुरे इह स्थाने योगी प्राणवियोगसमा-
 योगसमये प्राणान् समग्रं समारोप्य प्रमुदितमनाः सन् परं पुरुषमेव प्रविशति विष्णोः स्थितिं
 प्राप्नोतीति शेषः । कीदृशं परम् ? सर्वेषामनभूतं नित्यं देवम् । दिव्यतीति देवम् । न जायते
 न जायन्ते । विजगतामाद्यम् । पुराणं सृष्टिस्थितिप्रलयकारणम् । वेदान्तविहितं वेदान्तमतमेत-
 दिति । [एतन्मते "वेदान्तविहितम्" इति शब्दः] ।

लयस्थानं वायोस्तदुपरि च महानादरूपं शिवाहं
सिराकारं शान्तं वरदमभयं शुद्धबुद्धिप्रकाशम् ।
यदा योगी पश्येद्गुरुचरणयुगाभोजसेवासुशील-

स्तदा वाचां सिद्धिः करकमलतले तस्य भूयात् सदैव ॥३६॥

मयविन्दुनैकीभावमापाद्य तिष्ठेत् । ततो ब्रह्मरन्ध्रभेदेन देहं त्यक्त्वा ब्रह्मणि
लीनो भवेदिति ॥ * ॥

तदयं महावाक्यार्थनिर्ययः । आत्राचक्रं दिदत्तं शुक्लवर्णं कर्बूर-
वर्णद्वययुक्तपत्रम् । कर्षिकायां चक्राधिष्ठात्री हाकिनी शक्तिः शुक्लवर्णा रक्त-
पङ्कजा त्रिनेत्रा यद्भुजा वराभयाद्यमान्ताकपालद्वन्द्वयुक्तधरा शुक्लपद्मी-
परि स्थिता । तदूर्ध्वे त्रिकोणे इतरलिङ्गः शुक्लवर्णः विद्युदाकारः । तदूर्ध्वत्रिकोणे
प्रणवाक्षतितरन्तराक्षा प्रदीपाभज्योतिः । तस्य चतुर्दिक्षु अन्तरीक्षे ज्योतिः-
रफुलिङ्गविभ्रैर्व्यष्टितः ज्वलद्दीपसदृशेन स्वतेजसा भूलादिब्रह्मरन्ध्रान्तप्रका-
शकः । तदूर्ध्वे सूर्यरूपं मनः । तदूर्ध्वे चन्द्रमण्डले हंसक्रोडे परमशिवः
समस्तिक इति ॥ इति यष्टप्रकरणम् ॥ * ॥

इदानीमात्राचक्रोर्ध्वं महस्रदनकमलाधःस्थानवर्त्तिकारणावाप्तरगरीरं
निरूपयितुमिच्छन्नाह लयस्थानं वायोरिति । अस्यार्थः यदा यस्मिन् काले
योगी जनः गुरुचरणयुगाभोजसेवासुशीलः गुरुचरणयुगाभोजस्य सेवया
सुशीलमनः दृढतरैकाग्रमनोऽभिनिवेशेन सर्व्वाङ्गसुन्दरं शीलं योगानुष्ठानरूप-
सङ्घर्षं यस्य तादृशः सन् तदुपरि आत्राचक्रोर्ध्वं महानादरूपं महानादस्य
रूपं पश्येत् तदा तस्य योगिनः करकमलतले सदा सर्व्वास्मिन् काले वाचां
सिद्धिः वाक्यसिद्धिर्भूयादेवेत्यन्वितार्थः ।

नादं विशेषयति लयस्थानं वायोरिति । अत्र महानादे वायोर्लयः यस्मादुत्पत्तिः तत्र लयनियमात् । यद्यपि भूतशुद्धादौ स्वर्गतत्वे वायोर्लयस्तस्य च व्योम्नि लयो दृश्यते तथापि कदाचित् नादेऽपि वायोर्लयो भवतीति । अत्र

“पृथिवीकाराद्रभवती रमादजायत ककारात् सर्वाणि जनानि तीर्थानि रेकाद्वह्निर्त्तत्त्वं नादादायुः सर्वप्राणमयः विन्दोर्गगनं सर्वशून्यं शब्द-
मयं तेभ्यः पञ्चविंशतिगुणमयतत्त्वं सर्वमिदं विश्वं ब्रह्माण्डं कान्तिकामयम्”

इति श्रुतिवाक्येन कालीमन्त्रवर्णस्य सूक्ष्मे संहरणकाले नादे वायोर्लयो भवतीति ध्येयम् । शिवाहमिति । शिवस्यार्कभारीश्वरत्वात् तदर्थं शक्तिस्तद्रूपं नादमित्यर्थः । सिराकारमिति दन्त्यादिसिरोलाङ्गलस्तदाकारमित्यर्थः ।

तदूर्ध्वं तु महानादो लाङ्गलाकृतिरुज्ज्वलः ।

इति कान्तिकेश्वरमन्त्रादवाक्यात् । यद्यपि “कृषिको लाङ्गलं हनं गोदा-
रणश्चमीरय” इत्यमरकोपे लाङ्गलवाचकसीरशब्दस्य चतुर्थस्वरयोगित्वं तथाप्यत्र वचनान्तरेकवाक्यतानुोधेन तृतीयस्वरयुक्तसिरः पदेनापि लाङ्गलः प्रतीयते इति । अथवा शिवाकारमिति तेन शिवशक्तिमयोऽयं नादः ।

तदुक्तं प्रपञ्चसारे—

नादात्मना प्रबुद्धा सा निरामयपदोन्मुखी ।

शिवोन्मुखी यदा शक्तिः पुंरूपा सा तदा स्मृता ॥ इति ॥

अतएव “तस्या एव शक्तेर्नादविन्दूपपत्त्युपयोग्यरूपो” इति राघवभट्टेना-
प्युक्तम् ।

अन्यत्र—

मातृत्वसंज्ञा चिन्मात्रा ज्योतिषः सन्निधेस्तथा ।

विचिकीर्षुर्धनीभूय कचिदभ्येति विन्दुताम् ॥ इति ॥

तथा श्रीमदाचार्यवाक्यम् । “नाद एव धनीभूतः कचिदभ्येति विन्दुताम्” इति । अत्र सकलवचनपर्यालोचनया शक्तिरेव नादविन्दुरूपेणावि-
र्भूता सुवर्णकुण्डलमिव । नादविन्दुः पुनरेकाकारैव इति निष्कर्षः । वरदातार-
मित्यर्थः ॥ ३८ ॥

तदूर्ध्वं शङ्खिन्या निवसति शिखरे शून्यदेशे प्रकाशं

विसर्गाधः पद्मं दशशतदलं पूर्णचन्द्रातिशुभम् ।

अधोवक्त्रे कान्तं तरुणरविकलाकान्तिकिञ्चुलपुञ्जं

• ललाटार्धैर्ध्वगैः प्रविलसितवपुः केवलानन्दरूपम् ॥४०॥

अथ समाधिरूपयोगानुशीलनसाधकानां समाधिकात्मात् प्रागेवं विचि-
न्यातिप्रयत्नः सूक्ष्मसूक्ष्मकमात् सर्वं चिदात्मनि विनापयेदित्याचार्यवचनेन
समाधेः पूर्वं सूक्ष्मसूक्ष्मरूपसृष्टिप्रपञ्चसमुदायचिन्तनविधानात् तज्ज्ञानस्या-
वश्यकत्वादत्र वदन्ति । तत्र तावत् पृथिव्यादि पञ्च सूक्ष्मरूपाणि मूलादि-
विशुद्धान्तवक्त्रे सञ्ज्ञानि तदायितत्वात् भूसाधारे भूमण्डले पादघ्राणिन्द्रिय-
गम्यन्तस्वेति त्रिः । जलमण्डले पाचिरसवेन्द्रियरसतस्वेति त्रिः । अग्निमण्डले
पायुचक्षुर्निन्द्रियरूपतस्वेति त्रिः । वायुमण्डले श्वस्यन्निन्द्रियस्पर्शतस्वेति
त्रिः । नभोमण्डले वाक्योन्नेन्द्रियशब्दतस्वेति चिरिति समुदायेन पञ्चदश-
तत्त्वानि वर्त्तन्ते । पृथिव्यादिना मितित्वा विंशतितत्त्वानि सूक्ष्मानि बोद्ध-
व्यानि । इदानीं सूक्ष्मरूपाणि विधीयन्ते । तत्रात्राचक्षे सूक्ष्मरूपं मनः स्वयं
प्रदर्शितम् । अपराध्याह कङ्कालमालिनीतन्त्रे आत्राचक्षुःसुपक्रम्य—

मनसात्र सदा भाति हाकिमोऽक्षितिरञ्जितम् ।

बुद्धिप्रकृत्यहङ्कारासङ्गतं तेजसं परम् ॥ इति ॥

अथ बुद्धिप्रकृत्यहङ्कारासङ्गतसूक्ष्मरूपवर्णनां स्थितिः प्रतीयते । तत्राहङ्कारस्य
न पाठकमात् स्थितिः मूलाधारादि सर्वत्र पृथिव्यादिजनकस्य तत्तदित्या-
धारस्य च अन्यविलाप्ययोरधःस्थितिदर्शनात् पाठकमाष्टाष्टकमस्य वन-
वत्त्वाद्याभापि तथा स्थितिः कल्पाने । तेन “अहङ्कारे हरेर्दृष्टोऽयं धामपदे”

कथं न स्थीयते इति चेत् । “इन्दुर्ललाटदेशे च तदूर्ध्वं बोधिनी स्वयम्” इति समीहनतन्त्रवचनेन वक्ष्यमाणान्नाचक्रोर्ध्ववर्तिन्योः समनियतयोरिन्दुबोधिनी-रधोभागे स्थितिवोधनात् तयोरव्यवधानाय सर्वोर्ध्वं एव तस्य स्थितिरिति ।

अयान्नाचक्रोर्ध्वं कारणरूपमाह समीहनतन्त्रे—

- इन्दुर्ललाटदेशे च तदूर्ध्वं बोधिनी स्वयम् ।
तदूर्ध्वं भाति नादोऽसाधर्षचन्द्राकृतिः परः ॥
तदूर्ध्वं च महानादो लाङ्गलाकृतिरञ्जलः ।
तदूर्ध्वं च कला प्रोक्ता आप्नोति योगिवल्लभा ।
अम्बुनी तु तदूर्ध्वं च यदुगता न निवर्तते ॥ इति ॥

तदूर्ध्वं बोधिनीत्यत्र तदूर्ध्वं ललाटोर्ध्वं आन्नाचक्रोर्ध्वं इति यावत् ।
बोधिनीधःस्थले विन्दुस्थितिमाह भूतशुद्धितन्त्रे—

विन्दुर्भावाद्भातो देवि तदूर्ध्वं नादसंश्रितम् ।
लयस्थानं तथा वायोऽग्रेहानादं तदूर्ध्वतः ॥ इति ॥

मात्रार्धा शक्तिः ।

बालसूर्यप्रतीकाशमासीद्विन्दुमदक्षरम् ।
तदूर्ध्वं चार्धमात्रा तु गान्धाररागमायिता ॥

इति हृहृष्टविक्रमसंहितावचनेनार्धमात्रायाः शक्तिवाचकत्वप्रतीतिः । अत्र हयोर्व्यचनयोरेकवाक्यतया शार्धमात्रा ‘सैव बोधिनीति बोध्यम् । विन्दु-बोधिनीनादेति चयं विन्दुमयपरमशक्ते रूपविशेषः ।

तदाह सारदायाम्—

सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात् ।
भासीच्छक्तिस्ततो नादो नादाद्विन्दुसमुद्भवः ॥
परशक्तिमयः साक्षाच्चिदासी भिद्यते पुनः ।
विन्दुर्नादो बीजमिति तस्य भेदाः समीरिताः ॥
विन्दुर्नादात्मको बीजं शक्तिर्नादस्तयोर्गम्यः ।
समवायः समास्यातः सर्वाङ्गमविशारदे ॥ इति ।

परशक्तिमयः परः शिवस्तेन शिवशक्तिमयो विन्दुः । अयं तलाटोर्ध्वं स्थितो
विन्दुर्नादात्मकः शिवात्मकः ।

बीजं शक्तिबीधिनीरूपमित्यर्थः । नादस्रयोः समवायः सम्बन्धः घोभ्य-
घोभकरूपस्तेनायं क्रियाशक्तिरूपः एतत्तयोर्ध्वं महानादः पूर्वोपदर्शितः ।

तदूर्ध्वं च कला प्रोक्ता इति । कला पंक्तिः । आञ्जोति तिर्यक् रेखारूप-
मात्राकारा इत्यर्थः । इयं शक्तिः सृष्ट्यादौ आविर्भूता । तदुक्तं पञ्चरात्रे—

एवमालोक्य सर्गादौ सञ्चिदानन्दरूपिणीम् ।

समस्ततत्त्वसंघातां सृष्ट्याधिष्ठातरूपिणीम् ।

व्यक्तां करोति नित्यां तां प्रकृतिं परमः प्रमान् ॥ इति ॥

अन्यत्र—

शिवशक्तिसमायोगादव्यक्तात् परमेश्वरात् ।

आद्या भगवती देवी सैव त्रिपुरसुन्दरी ।

आसीच्छक्तिस्ततो नादो नादादिन्दुसमुद्भवः ॥ इति ॥

उष्मनी तु तदूर्ध्वं चेति । तद्वक्ष्यमाणम्—

यच्च गत्वा तु मनसो मनस्त्वं नैव विद्यते ।

उष्मनी सा समाख्याता सर्वतन्त्रेषु गोपिता ॥ इति ॥

ततश्च मनोवृत्तिमहिषयावलम्बनचेष्टाकालीनविषयावलम्बनसामान्याभाव-
सम्पादनं तच्चमुष्मनीत्वमिति । सा च द्विविधा सहस्राराधारा निर्वाण-
कुलारूपा एतत्स्थानस्थिता वर्षावलीरूपा ।

तथा च कङ्कालमालिनीतन्त्रे—

सहस्रारकर्षिकायां चन्द्रमण्डलमध्यगा ।

सर्द्धसृङ्खलरक्षिता कला समदशी भवेत् ।

उष्मनी नाम तस्या हि भवपाशनिखन्तनी ॥ इति ॥

तथा—

उष्मनीञ्च मालावर्णं स्मरणात् मोक्षदायिनी ॥ इति ।

मालावर्णं वर्षावलीरूपमित्यर्थः ।

उभयान्वयः समनीमाह भूतशब्दो—

ततो हि व्यापिका शक्तिराञ्जीति यां विदुर्जनाः ।

समनीमूर्धतस्तस्या उभयानीन्तु तदूर्ध्वतः ॥ इति ॥

इदमपि परशक्तेरवान्तररूपम् । ततश्चाद्यावक्तोर्हं द्वितीयविन्दुः शिव-
स्वरूपः । तदूर्ध्वं शब्दमात्राकारा बोधिनीशक्तिस्तदूर्ध्वं शिवशक्तिसमवायरूपाऽहं-
चन्द्राकृतिर्नादस्तदूर्ध्वं लाङ्गलाकृतिर्महानादस्तदूर्ध्वं आञ्जीरूपा व्यापिका-
शक्तिः तदूर्ध्वं समनी तदूर्ध्वं उभयानीति क्रमेष समकारणरूपाधि वर्त्तन्ते ।

अलमतिविस्तरेण प्रकृतमनुसरामः । सहस्रदलपद्मं निरूपयन्नाह तदूर्ध्वं
इति दशभिः । तदूर्ध्वं प्रागुपदर्शितसत्त्वेषामूर्ध्वं पूर्वोपदर्शितप्रज्ञिनीनाम्नाः
गिषुरे मस्तके शून्यदेशे नाद्यानाहतस्थानि तेन सुषुम्नाया अपि कर्हं इति
सूचितम् । विसर्गस्याधः दशमदलं सहस्रदलं पद्मं निवसति इत्यन्वयः ।

विसर्गान्तु ब्रह्मरन्ध्रस्योर्ध्वभागे—

तस्मिन् रन्ध्रे विसर्गश्च नित्यानन्दं निरञ्जनम् ॥

इत्यादि षष्ठ्यमाणवचनात् ।

पद्मं विशेषयति पूर्णचन्द्रेत्यादि । ल-काराद्यैर्लघुभिः प्रविलसितवपुरिति ।
अत्र ल-कारग्रहणं न विलोमेन वर्णचिन्तनार्थं किन्तु ल-कारग्रहणं च-कार-
परित्यागार्थम् । तत्तत्प्राग्वीजं हि वर्णानां सहस्रदले स्थितिरावर्त्तनेष्वेव
घटते । एवञ्च ल-कारसहितैकपञ्चाशद्वर्णानां विंशत्यावर्त्तने विंशत्यधिक-
सहस्रसंख्या भवन्ति । अनविंशत्यावर्त्तने तु एकविंशत्यूनसहस्रसंख्या
भवन्ति । अतः च-कारपरित्यागेन तत् समाधीयते । तेन च-कारादिल-का-
रान्तपञ्चाशद्वर्णा अनुलोमेन विंशत्यावर्त्तनेन सहस्रदले चिन्तनीया इति
ध्येयम् । अनुलोमेन वर्णचिन्तनं व्यक्तमाह कङ्कालमालिनीतन्त्रे—

सहस्रारं महापद्मं शतवर्णमधोमुखम् ।

अ-कारादि च-कारान्तेः स्फुरदूर्ध्वैर्विराजितम् ॥ इति ॥

अ-च-कारान्तैरित्यन्तशब्दस्यावसानार्थकत्वात् च-कारोऽन्तेऽवमाने यस्येति
वङ्मूर्तिद्विधा ल-कारं विहाय ल-कारान्तपञ्चाशद्वर्णयोगः । अथवा ल-कारा-

समाप्ते तस्यान्तः शशपरिरहितः शुद्धसम्पूर्णचन्द्रः ।
 स्फुरज्ज्योत्स्नाजालः परमरसचयस्निग्धसन्तानहासी ।
 विकोणं तस्यान्तः स्फुरति च सततं विद्युदाकाररूपं
 तदन्तःशून्यं तत् सकलमुरगणैः सेवितं चातिगुप्तम् ॥ ४१ ॥

यैरिति लकार-लकारान्तपञ्चाशद्वर्णानामकथादित्रिरैखावहामावर्त्तेन यथा-
 योग्यावर्त्तेन विन्यासः । कङ्कालमालिनीवचनन्तु दक्षिणावर्त्तेन वर्णविन्यास-
 विधायकम् इति वचनद्वयोरविरोधः । अत्र पञ्चाशद्वर्णानां रूपविशेषा-
 नभिधानात्तद्वर्णमय्या मातृकायाः शुक्लवर्णत्वदर्शनात्सेऽप्यत्र शुक्लत्वेनैव
 चिन्तनीया इति ध्येयम् । ललाटाद्यैर्बर्णैरिति पाठे तु ललाटशब्देन मातृका-
 न्यामोक्तललाटवर्णः प्रकारस्तदाद्यैर्बर्णैरित्यर्थः । एतत्पक्षे लकारं विहाय
 अकारादिष्वकारान्तं पञ्चाशद्वर्णयोगो बोध्यः । सर्वत्र पञ्चाशद्वर्णमण्डले
 अन्त्यलकारत्यागदर्शनात् ।

अत्र केचित् प्रविलसिततनुरिति पठन्ति । तत्र “वा पुंनि पद्मम्” इति
 दर्शनात् पुंनि विशिष्टस्य पद्ममित्यस्य विशेषणतया तनुरित्यस्यापि पुंस्त्व-
 मिति व्याख्यायन्ति च । तत्र एतत्पक्षीकव्यनिबन्धनक्रियायाः कर्तृत्वेन
 पद्ममिति विन्दन्तनिर्देशात् लौबलिङ्गप्रयोग एव प्रतीयते न तु पुंनिङ्गप्रयोग-
 स्तथात्वे विवर्गान्तो भवितुमर्हति अतस्तद्विशेषणस्य तनुशब्दस्य लौबत्वमवश्यं
 वाच्यं तथात्वे विन्दन्तता न भवति निर्विन्दुत्वे कन्दःपातस्तम्बादपुरित्वेन
 पाठः । स्पष्टमन्यत् ॥ ४० ॥

सहस्रदलकमलकर्णिकायां चन्द्रमण्डलस्थितिमाह समाप्ते इति ।

(४१) समाप्ते इति । तस्य पद्मस्थानमर्थे शशरहितः अन्त्यर्धदीप्तिमान् सम्पूर्णचन्द्र
 समाप्ते । शीतल-? स्फुरन्ति ज्योत्स्नाशाशानि यत्न व तथा । परमरसचयेन धिरसम्भवाय

तस्यान्तः तत्र पक्षे अन्तर्मध्ये शुद्धः निर्मलोदयविशिष्टः । चन्द्रं विशेषयति स्फुरदित्यादि परमरसचयस्निग्धसन्तानहासी इति । 'स्निग्धः' आर्द्रसदृश-
भावस्तस्य सन्तानो विस्तारो यत्र इत्यर्थः । ततश्च परमाभूतरसचयेन उक्ताप-
हीनतया स्निग्धसन्तानयुक्तो हासवदानन्दमयकिरणविशिष्ट इत्यर्थः । अथ
चन्द्रमण्डलस्याथ जडं अन्तरात्मादीनां स्थितिमाह कङ्कालमालिनीतन्त्रे
सहस्रारमुपक्रम्य—

तत्कणिकायां देवेभिः अन्तरात्मा ततो गुरुः ।
सूर्यस्य मण्डलस्यैव चन्द्रमण्डलमेव च ॥
ततो वायुर्मान्दानाभा वज्रारन्ध्रं ततः स्मृतम् ।
तस्मिन् रन्ध्रे विमर्शश्च नित्यानन्दं निरञ्जयम् ।
तदूर्ध्वं शक्तिनी देवी छटिस्थित्यन्तकारिणी ॥ इति ॥

तत्रान्तः चन्द्रमण्डलमध्ये सततं निरन्तरं विद्युदाकाररूपं त्रिकोणं स्फुरतीति ।
तदन्तःशून्यमिति । अन्तर्मध्ये शून्यं यस्य तदन्तःशून्यं परं विन्दुमरीरं
तस्मिन् त्रिकोणे अन्तःशून्यं तदन्तःशून्यं त्रिकोणमध्यवर्त्ति परंविन्दुरूपं शून्यं
स्फुरतीति क्रियाम्बयः । यद्वा तदन्तस्त्रिकोणमध्ये शून्ये परं विन्दुरूपं
स्फुरति । अतएवोक्तं तीक्ष्णतन्त्रे षष्ठीश्लाघे—

निराकारं परं ज्योतिर्विन्दुश्चाव्ययमंशकम् ।
विन्दुगन्धेन शून्यं स्यात् तथा च गुणसूचकम् ॥ इति ।

अत्र “आहारनिर्हारविहारयोगाः सुसंयताः धर्मविदा तु कार्या” इति
वचनात् योगस्य गोपनेनानुष्ठानविधानात् तदन्तःशून्यमतिशुभं यथा स्यात्तथा
सकलसुरगणैः सेवितम् आराधितमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

परमाभूतरसमूहेन अन्तर्मध्येस्निग्धहासो दीप्तिर्यस्य तत्र चन्द्रस्य मध्ये त्रिकोणं सर्वदेव स्फुरति
विद्युदाकार इव रूपं यस्य त्रिकोणमन्तर्मध्ये तत्र शून्याकारं विद्यते । सहस्रारगणैः सेवितम् ।
शून्यतादतिशुद्धम् ।

सुगुप्तं तद्व्यवादितीत्यपरमामोदसन्तानराशिः ।

परं कन्दं सूक्ष्मं सकलशक्तिकलाशुद्धरूपप्रकाशम् ।

ब्रह्मस्थाने देवः परमशिवसमाख्यानसिद्धः प्रसिद्धः

स्वरूपी सव्यात्मा रसविरसमितो ज्ञानमोहान्धहंसः ॥४२॥

सुगुप्तमिति । अस्यायमर्थः वक्ष्यमाणकेगाग्रकोटिभागैकरूपत्वादतिगुप्तं तत् शून्यं यत्नात् चिरनिरन्तरध्यानाद्यनुष्ठानात् सकलशक्तिकलाशुद्धरूप-प्रकाशं कला निर्वाणकला तथा सह वर्तमाना या शशिनचन्द्रस्य पौडगी कला तथा निर्मलरूपप्रकाशो यस्य तदित्यर्थः । तथा चातिसूक्ष्म-मपि त्रिकोणान्तर्वर्त्यमाकलानिर्व्याणकलासहितपरंविन्दुरूपान्तःशून्यं ध्यानेन प्रकाशितं भवतीति भावः । परमामोदमन्तानराशिर्गोचस्य परं कन्दं प्रधान-मूलमित्यर्थः । सुगुप्तमित्यत्र सुगोप्यमिति पाठे यत्नादित्यस्य उभयत्वान्वय इति ध्येयम् ।

केचित्तु त्रिकोणान्तःशून्यं शून्यस्थानं तत्तु कीदृशम् ? सकलशक्ति-कलाशुद्धरूपप्रकाशम् । शशिनचन्द्रस्य सकलकलाः समस्तकलाः पौडगी-कलाः तत् शुद्धं शुक्लं यद्रूपं तदेव प्रकाशो यस्य तादृगपूर्णचन्द्रप्रकाशमित्यर्थः इति व्याख्यायन्ति तच्चिन्त्यम् । तच्चिकोणस्य पूर्णचन्द्रमण्डलमध्यधत्तित्व-कथनेनैव त्रिकोणमध्यस्थानस्य पूर्णचन्द्रतुल्यप्रकाशप्राप्तौ पुनस्तत्कथनं व्यर्थं स्यात् । किञ्च सकलसुरगणैः सेवितमित्यनेन शून्यस्थानस्य सेवनं न युज्यते किन्तु त्रिकोणान्तर्विन्दोरेव सेव्यत्वमिति । यदि तु तत् शून्यस्थानस्य परं विन्दोरधिष्ठानात् सेव्यत्वमित्युच्यते तदा तु तत्शून्यस्थानस्य परं विन्दोरधि-

(४२) सुगुप्तमिति । सुगोप्यं तत् शून्याकारमिव हिं यत्नात् गोप्यं गोपनीयं वक्ष्येति व्याख्यायन् कथनीयम् । कीदृशम् ? अतिगुप्तपरमामोदमन्तानजनकाद्युत्तराग्रेः प्रकटशून्यं तत्कादेः परमास्तं चरति । सूक्ष्मम् अन्वयं शशिनः सकलचक्षुराद्यरूपं प्रकाशो यस्य । ब्रह्म स्थान एव परमशिवत्वेन सिद्धं सर्वोर्विदितः प्रसिद्धः योगिनां ब्रह्मे प्रकाशस्वरूपी शून्याकारः सर्वेषाम् व्यात्मा रसविरसमितः परमरसेनाच्छादितः अद्यानेन यो मोहान्धकारः तत्तु हंसं ह्यहंकारम् ।

सुधाधारासारं निरवधि विमुञ्चन्नतितरां

यतेः स्वात्मज्ञानं दिशति भगवान् निर्मलमतेः ।

समाप्ते सर्व्वेशः सकलसुखसन्तानलहरी-

• परीवाहो हंसः परम इति नाम्ना परिचितः ॥ ४३ ॥

छानात् सेव्यत्वमित्युच्यते तदा तत् शून्यस्थानमेव नो भवतीति सुधीभि-
र्भाष्यम् ।

सहस्रदलकर्णिकायां परमशिवस्थितिमाह इह स्थाने इति । इह
स्थाने कर्णिकायामित्यर्थः । परमशिवसमाख्यानसिद्धः परमशिवनाम्ना
ख्यातो देवो वर्त्तते इति शेषः । देवं विनेययति स्वरूपीति ब्रह्मरूपी
ब्रह्ममयमिति यावत् । सर्वात्मा सर्व्वेषां जीवानाम् आत्मा जीवात्मस्वरूपः
जीवात्मपरमात्मनोर्व्व्यस्तुतो भेदाभावात् य आत्मा स एव जीवः अतएवोक्त-
मध्यात्मरामायणे—

जीवात्मा परमात्मा च पर्यायो नात्र भेदधीः ।

आचार्य्यासोपदेशादेकज्ञानं यदा भवेत् ।

आत्मनोर्जीविपरयोर्भूत्वा विद्या तदैव तु ॥

इत्युक्तम् । श्रुतिरपि “तत्त्वमसि” इति वाक्येन तत्त्वंपदयोरेकार्थत्वं दर्श-
यति । रसविरसमित इति रसः परमानन्दरसः विरसस्तादृशत्वेन शिव-
शक्तियोगजन्यसामरस्यानन्दरूपः । तदुभयरसमितः प्राप्तः इत्यर्थः । अथवा
रसः प्रथमोपस्थितत्वेन विषयरसस्तस्मिन् विरसा ह्येतत्तावुद्दिष्टेन रसेन स
परमानन्दरसस्तस्मिन् इत्यर्थः । अज्ञानमोहान्धर्षः अज्ञानमोहान्धकार-
नाशकत्वात् हंसः सूर्य्यरूप इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

सुधाधारासारं निरवधि विमुञ्चन्नतितरामिति । निरवधि निरन्तरम्

(४३) सुधाधाराधारमिति । स भगवान् शिवः निर्मलमतेर्बोधिनी जनस्य आत्मविषयस्य
परमात्मनि ज्ञानं दिशति । कीदृशम् ? सुधाधाराधारम् अथवाधाराया आधारमिव । यदा

अतितरामतिशयं यथा स्यात्तथा सुधाधारारूपसारं वस्तु विमुञ्च-
नित्यर्थः ।

अथवा सुधाया आधारश्चन्द्रस्तस्मादास्त्रियते निःस्त्रियते यत् तत् सुधा-
धारामारं शुक्लवर्णामृतकिरणं विमुञ्चन् प्रकाशयन्नित्यर्थः । एतद्विशेषणेन
विशेष्यस्य चन्द्रवत् शुक्लवर्णत्वं सूचितम् ।

यद्वा आसार्यते निःसार्यते उच्चार्यते इति यावत् तद्वाक्यं सुधाधारया
सह आसारं सुधाधारारूपं सुधामयवाक्यमित्यर्थः । ततश्च निरवधि सर्वस्मिन्
काले अतितरां मोहनागायातिप्रवृत्तरां सुधामयवाक्यं विमुञ्चन् उच्चरन्
सन् यतेरुपास्यदेवतायां नियतमगसः स्नात्मज्ञानं स्वस्तीवात्मा तेन सह आत्मा
परमात्मा ज्ञायतेऽनेनेति । अन्नाष्टयक्षाहित्येन जीवात्माभेदेन परमात्मज्ञान-
कारणं तारकब्रह्ममन्त्रम् उपदिशतीति समुदायार्थः ।

अथवा सुधा कृपासृतं तद्धारया युक्तं सारं ब्रह्ममन्त्रात्मकसारवाक्यमुच्चरन्
स्नात्मज्ञानं दिशतीत्यर्थः । एतद्विशेषणेन तारकमन्त्रोपदेशकत्वज्ञापनात्
विशेष्यगुरुत्वं सूचितम् । एवञ्चेतद्विशेषण पूर्वश्लोकोक्तपरमशिवस्यैव गुरुत्वात् ।
अतएव सलितारहस्ये गुरुतत्त्वनिरूपणे—

स्वातीऽयं पुरुषयेष्ठः सर्वदात्मरतिप्रिय ।

इत्यादिना गुरुं वर्णयित्वा

तेजोरूपा प्रिया तस्य ब्रह्मवर्त्मसदुर्लभा ।

परमं ब्रह्म यत्पादपङ्कजद्युतिवैभवम् ॥

इत्युक्त्या शोभाधिक्येन पदपङ्कजयोः परब्रह्मरूपपरमशिवस्य हृत्पद्मादिति
व्याख्यातम् । तेजोरूपगुरुप्रियायाः पादहयारोहणं गुरुहृदय एव ॥ त्वय-
पुरुषस्येति । अतो यः परमशिवः स एव गुरुरिति तात्पर्यम् ।

अमृतधारारूपं निरवधि अतितराम् अत्यर्थं विमुञ्चन् इति जगत्तो विशेषणम् एवंभूतः सर्वेषां
शिवः सर्वेषां सुखसुहृत्सहरोषहिर्भूतः सन् समासे । कोऽयं ? चाग्रा परमहंस इति
परिचितः ।

निर्व्याणतन्त्रेऽपि—

शिरःपद्मे महादेवस्तथैव परमो गुरुः ।

तत्समो नास्ति देवेशि पूज्यो हि भुवनत्रये ।

तदंशं चिन्तयेद्देवि बाह्ये गुरुचतुष्टयम् ॥ इति ॥

अयं परमशिवः कर्णिकान्तस्त्रिकोणस्य बहिरधः कथ्यमानहंसः इत्य-
स्योपरि वर्त्तते । पूर्वोक्तकङ्कालमालिनीतन्त्रवचने—

तत्कर्णिकायां देवेशि अन्तरात्मा ततो गुरुः ।

सूर्यस्य मण्डलं तत्र चन्द्रमण्डलमेव च ॥

इत्यादिना क्रमेण महाशङ्खिनीशक्तिपर्यन्तस्थितिमभिधाय

तस्याधस्ताच्च देवेशि चन्द्रमण्डलमध्यगम् ।

त्रिकोणं तत्र सच्चिन्मययहीनात्मिका कला ।

तन्मध्ये कुटिला निर्व्याणस्त्रयसप्तदशी कला ॥

इति वचनेन चन्द्रमण्डलान्तस्त्रिकोणेऽमाकलादीनामेव स्थितिरुक्तात् ।

शूरोस्तु तदधोऽन्तरात्मन उपरि स्थितिरुक्ता । ननु कङ्कालमालिनीवचने-

ऽन्तरात्मन उपरि शूरोः स्थितिरुक्ता तत्कथं हंसस्य ऊर्ध्वं शूरोः स्थितिरुच्यते

इति चेन्न हंसान्तरात्मनोरेकार्यत्वात् ।

तथा हि कङ्कालमालिनीतन्त्रे गुरुध्यानं यथा—

सहस्रदलमध्यस्थमन्तरात्मानमुत्तमम् ।

तस्योपरि नादविन्दोर्मध्ये मिह्रासनीज्ज्वलम् ॥

तस्मिन् निजगुरुं नित्यमित्यादि ।

तथाऽन्यत्र—

हंसपीठे भन्तमये स्वगुरुं शिवरूपिणम् ।

अमुकानन्दनाथान्तं अरेत्तन्नामपूर्वकम् ॥ इति ॥

तथाऽन्नदाकल्पे—

शिरः पद्मे शृङ्गे दशशतदले कीशरगते

पतञ्जलीनां तत्त्वे परमशिवरूपं निजगुरुम् ॥ इति ॥

एतेषां वचनानां पर्यालोचनया हंमान्तरात्मनोरभेदः प्रतीयते । एवं परमशिवरूपं निजगुरुमित्यनेन परमशिव एव गुरुरिति भाव्यम् ।

यत्तु सहस्रदलमुपक्रम्य—

तन्मध्ये तु त्रिकोणं स्याद्विद्युदाकाररूपकम् ।

विन्दुद्वयञ्च तन्मध्ये विसर्गरूपमव्ययम् ।

तन्मध्ये शून्यदेशे तु शिवः परमसंज्ञकः ॥

इति वचनं परमशिवस्य त्रिकोणमध्ये स्थितिवोधकम् तन्मतभेदेन सहस्र-
दलकमलाभिन्नतत्त्वर्णिकाधोवर्त्यूर्ध्वमुखद्वादशदलकर्णिकान्तस्त्रिकोणे गुरु-
स्थितिवोधकम् एतत्पादुकापञ्चकस्तोत्रे स्पष्टीकृतम् । न तूर्ध्वसहस्रदलकर्णिका-
त्रिकोणे गुरुस्थितिवोधकम् । मध्यत्रिकोणस्याधस्तनत्रिकोणान्तरे तद्रूपेण
स्थितः । अन्यथा कङ्कालमाभिनीतमवचनविरोधात् ।

समाप्ते सर्व्वेण इति । अत्र कर्णिकायां सर्व्वेषामीश्वरः समाप्ते इत्यर्थः ।
मन्त्रत्र परमशिवस्थितिकथनेनैव ईश्वरस्थितिरुक्ता तत्त्वार्थं पुनः सर्व्वेश-
स्थितिरुच्यते इत्यतः सर्व्वेण विशेषयति हंस इति । अयं सर्व्वेणो हंसः हंस
इत्यानुपूर्व्विकमन्त्राकारः । तदुक्तं प्रपञ्चसारे—

सा तत्त्वसंज्ञा चिन्मात्रा ज्योतिषः सचिचेस्ततः ।

विचिकीर्षुर्घणीभूय क्वचिदभ्येति विन्दुताम् ॥

कालेन भिद्यमानस्तु न विन्दुर्भवति द्विधा ।

विन्दुर्हस्तिणभागश्च वामभागो विसर्गकः ॥

तत्र दक्षिणवामाख्यौ भागौ पु-न्नीविशेषितौ ।

हङ्कारी विन्दुरित्युक्तो विसर्गः स इति स्मृतः ।

विन्दुः पुरुष इत्युक्तो विसर्गः प्रकृतः स्मृतः ।

पु प्रकृत्यात्मको हंसस्तदात्मकमिदं जगत् ॥ इति ॥

सुव्यक्तमाह महाकालीतन्त्रे प्रथमपटले—

सहस्रारान्तरे शून्ये दिव्यतोरणशोभिते ।

चन्द्रमण्डनमध्ये तु हंसवर्णद्वयोपरि ।

शिवस्थानं शैवाः परमपुरुषं वैष्णवगणा
लपन्तीति प्रायो हरिहरपदं केचिदपरै ।

परं देव्या देवीचरणयुगलाम्बोजरसिका

मुनीन्द्रा अप्यन्ये प्रकृतिपुरुषस्थानममलम् ॥४४॥

शुद्धस्फटिकसङ्काशं शुद्धसौमविराजितम् ॥ इत्यादि ॥

अत्र हंसवर्णहयोपरीति सुव्यक्तम् । अथवा हंसः परम इति नाम्ना
परिचितः हंस इति नाम्ना परम इति नाम्ना च परिचितो विख्यात इत्यर्थः ।
अतएव अत्यकारेण जनपञ्चाशच्छ्लोके केचिद्वंसास्त्रमेतदित्यनेन हंसनामकत्वं
स्वयमुक्तम् । यदा हंसोऽन्ते यस्य स हंसोऽन्तः हंसोऽन्तस्यासौ परमयेति कर्म-
धारयेण माकपायिकादित्वात् मध्यपदलोपे हंसःपरम इति सिद्धम् । तेन
परमहंस इति नाम्ना परिचित इत्यर्थः । अतएवोक्तम् भाग्यमकल्पदुर्मे—

असौ परमहंसास्त्रो शुक्तस्यावरजद्रुमः ॥ इति ॥

सकलसुखसन्तानलहरीपरीवाह इति । सर्वप्रकारसुखं सकलसुखं तस्य
सन्तानो विस्तारः स एव लहरी शैवी परि सर्वतोभावेनोद्यति उत्तरोत्तर-
कालस्यायित्वेन प्रकाशते यस्मिन् इत्यर्थः । ततश्च श्रेष्ठाकारेण सर्व-
व्यापकसर्वप्रकारसुखनिशिष्ट इति यावत् । अयं हंसः परमशिवस्याधोवर्त्तित्वुक्तं
मातु ॥ ४३ ॥

एतत् कर्षिकायं सर्वदेवतामयहंसादीनामधिष्ठानात् शैवमात्मादि-
सकलोपासकानामुपास्यदेवतास्थानमित्याह । शिवस्यानमिति । शैवाः शिवो-

इदं स्थानं ज्ञात्वा नियतनिजचित्तो नरवरो

न भूयात् संसारे पुनरपि न वहस्त्रिभुवने ।

समया गतिः स्यान्नियममनसस्तस्य कृतिनः

सदा कर्तुं हर्तुं खगतिरपि वाणी सुविमला ॥ ४५ ॥

पापका एतत्पदं शिवस्थानं लपन्ति वदन्तीत्यर्थः । परमपुरुषं परमपुरुषस्य
यिष्णोः स्थानं इदमर्थतद्विस्तृत्येन मिदम् । केचिदिति ये हरिहरोपा-
सकास्ते शैवा वैष्णवाश्च ते केचित् अपरे केवलशिवविष्णुपादकेतरा हरिहरपदं
लपन्ति । अतः सर्वे शैवा वैष्णवाः केवलशिवस्थानं केवलविष्णुस्थानं न वदन्ति
इत्यभिप्रायेण इत्युक्तम् । अन्ये युगलभजनगीताः यदा अन्ये हंसमन्त्रीपादका-
मुनीन्द्राः प्रकृतिपुरुषस्थानं हंसस्य प्रकृतिपुरुषोभयरूपत्वात् तदधिष्ठितस्थानं
लपन्तीत्यर्थः । एतत्पददर्शनमात्रं तत्स्थानं सर्वदेवतामयपरविन्दोरधिष्ठानात्
यो यदैवतोपासकः स तद्देवतास्थानं वदतीति बोध्यम् ॥ ४४ ॥

सहस्रारज्ञानफलमाह इदं स्थानमिति । साङ्गोपाङ्गरूपेणैतत्स्थानज्ञानं
भवतीति भावः । नियतनिजचित्त इति नियतं तत्र नियुक्तं निजचित्तं येन
इत्यर्थः । न भूयात् संसारे मुक्तो भवतीति भावः यतः कचिदपि न वहस्त्रि-
भुवने इति हेतुगर्भविशेषणम् । वहः पुण्यपापरूपमायापागवहः । तदुक्तं
भागवते—

कर्मणि क्रियमाणे तु गुणैरात्मनि मन्थते ।

तदस्य मञ्छतिर्जन्मः पारतन्त्र्याच्च तत् स्मृतम् ॥ इति ॥

भगवद्गीतायामपि—

स्वभावजेन कौन्तेय निरुद्धः स्तेन कर्मणा ॥ इति ॥

(४५) इदं स्थानमिति । इह एवं शास्त्रे एतत्स्थानं ज्ञात्वा नियतं चेतनं निजचित्तं येन
सः परमात्मचित्तावरो नरवरः संसारे न भूयात् कचिदपि त्रिभुवने वहो न भवति । संयतमनस

ततश्च पुण्यपापभोगार्थं शरीरधारणात् वन्धः । स च स्वर्गे पुण्यभोगार्थे पाताले पापभोगार्थं मर्त्ये उभयभोगार्थं भवतीति । तत्त्वज्ञानिनान्तु बन्ध-
हेतुभूतपुण्यपापानुदयात् सञ्चितपुण्यपापक्षयाश्च क्वचिदपि कस्मिन् कालेऽपि
त्रिभुवने स्वर्गमर्त्यपाताले न बन्धः न शरीरी भवति । सोऽयं प्रारब्धकर्म-
भोगीयर्थ्यन्तं जीवन्मुक्तः सन् तिष्ठति देहान्ते मुक्तो भवतीति भावः । तस्य
पुण्यपापानुदयमाह कुलार्णवे—

अश्वमेधशतेनापि ब्रह्महत्याशतेन च ।

पुण्यपापैर्न लिप्यन्ते येषां ब्रह्म हृदि स्थितम् ॥ इति ॥

तथा भगवद्गीतायाम्—

नैव तस्य कृते नार्यो नाकृते नैव कथनम् ।

न चास्य सर्वभूतेषु कथिदर्थ्यपात्रयः ॥ इति ॥

तस्य प्रकान्ततत्त्वज्ञानिनः कृतेन कर्मणा पुण्यं नास्ति न चाकृतेन नित्य-
कर्मणा कथनं प्रत्यवायोऽस्तीति सुबोधिनीव्याख्यानम् ।

सञ्चितपुण्यपापक्षयमाह श्रुतिः—

तस्मिन् मनसि लीने गते सङ्कल्पविकल्पे दग्धे पुण्यपापे सदाशिवः
शक्त्याकाशान्त इति ।

भगवद्गीतायामपि—

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भक्षसात् कुरुते तथा ॥ इति ॥

तस्य समया सर्वकार्यसाधिका शक्तिः स्यात् । शक्तिकार्यं दर्शयति
मदा कर्तुमिति अभीष्टकार्यं कर्तुं तथा हर्तुम् अनिष्टं कर्तुं संहर्तुं च शक्तिः
खगतिराकाशपथगमनं सुविमला मधुरगन्धपथमयी वाणी स्यादिति
सर्व्वद्वान्वयः ॥ ४५ ॥

अत्रास्ते शिशुसूर्यसोदरकला चन्द्रस्य सा षोडशी
 शुद्धा नीरजसूक्ष्मतनुगतधाभागैकरूपा परा ।
 विद्युत्कोटिसमानकोमलतनूर्विद्योतिताऽधीमुखी
 पूर्णानन्दपरम्परातिविगलत्पीयूषधाराधरा ॥ ४६ ॥

अथात्र पूर्वं तदन्तःशून्यन्तदित्यनेन सकलमग्निकलाशुद्धरूपप्रकाश-
 मित्यनेन च सहस्रारकर्णिकान्तस्त्रिकोणे अमाकलानिर्व्वर्णकलापरंविन्दु-
 नामभिष्ठानं हलेनाभिहितम् । इदानीं तेषां स्वरूपेण इतरभेदकविशेषणेन
 च स्पष्टयितुमिच्छन्नादावमाकलास्वरूपमाह अत्रास्ते इति । शिशुसूर्य-
 सोदरमित्यनेन कलाया रक्तवर्णत्वं ज्ञापितम् । चन्द्रस्य या षोडशीत्यनेन य-
 समा कलेति ज्ञापितम् । नीरजतनुर्मृणालसूत्रं तस्य अतमागो दीर्घफले-
 निति बोध्यम् । शुद्धा कलहरहिता परा चिच्छक्तिरूपा चिच्छक्तेरेवेद-
 रूपम् । अतएवोक्तं प्रभासखण्डे—

संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी ॥

इति अमाविशेषणम् । नित्यानन्दपरम्परेति ब्रह्मपरम्परोत्पन्ना इत्यर्थः ।
 अतिविगलत् पीयूषधाराधरा अतिगगान्तस्त्राविणीत्यर्थः । यद्वा नित्या-
 नन्दपरम्परातिविगलत्पीयूषधाराधरेत्येकविशेषणम् । अस्मार्थः पर विन्दु-
 रूपं शिवः परा प्रकृतिः शक्तिः आनन्देन समरसानन्देन परम्पराभ्यां शिव-
 शक्तिभ्यामतिविगलन्ती या पीयूषधारा परासूतधारा नित्यं निरन्तरं
 नादशधारामिव धारां धारयतीत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ ४६ ॥

निर्व्याणोऽख्यकला परा परतरा सास्ते तदन्तर्गता

केशायस्य सहस्रधा विभञ्जितस्यैकांशरूपा सती ।

भूतानामधिदैवतं भगवती नित्यप्रबोधोदया

चन्द्रार्द्धाङ्गसमानमङ्गुरवती सर्वार्कतुल्यप्रभा ॥ ४७ ॥

एतस्या मध्यदेशे विलसति परमापूर्वनिर्व्याणशक्तिः

कोट्यादित्यप्रकाशा विभुवनजननी कोटिभागैकरूपा ।

केशायस्यातिसूक्ष्मा निरवधि विगलत्र्येणधाराधरा सा

सर्वेषां जीवभूता मुनिमनसि मुदा तत्त्वबोधं वहन्ती ॥ ४८ ॥

निर्व्याणकलाख्यरूपमाह निर्व्याणोऽख्यकलेति । सा परा परतरा परमा कला अस्या अपि परतरा श्रेष्ठा । परादिति पाठे सर्वश्रेष्ठा इत्यर्थः । सा तदन्तर्गता अमाकलायाः कोटौ स्थिता । “तस्याध्वे कुटिला निर्व्याणस्य-सप्तदशी कला” इति पूर्वाक्षेपवचनात् । केशायस्येत्यादि केशायस्य सहस्र-भागैकभागरूपसूक्ष्मा सती आस्ते इत्यन्वयः । भूतानां सर्वप्राणिनामधिदैवतं चाईचेतन्यस्वरूपा इत्यर्थः । नित्यप्रबोधोदया तत्त्वज्ञानसम्पादयित्री । चन्द्रा-र्द्धाङ्गसमानमङ्गुरवती चन्द्रार्द्धाङ्गरूपामाकलावत् कुटिलाकारेत्यर्थः । सर्वार्क-तुल्यप्रभा एकदा द्वादशसूर्योदये यादृक्प्रकाशः तादृश्यप्रकाशमयः रक्तवर्णः च ॥ ४७ ॥

परं विन्दुस्वरूपमाह एतस्या इति । एतस्या निर्व्याणकलायाः मध्यदेशे कोटौ अपूर्वा सट्टेरादायाविर्भूतत्वात् किञ्चिदपि नास्ति पूर्वं यस्यास्तादृशी ।

(४७) निर्व्याणोऽख्येति । सा निर्व्याणनाम्नी कला अमाकलान्तर्गता सती आस्ते । कीदृशी ? परा प्रतटादपि महत्तरा । सहस्रधाकारेण विभञ्जितस्य केशायस्य एकविंशरूपा सती शोभना ; पुनः कीदृशी ? भूतानामधिदैवताख्यया भगवतीस्वरूपा च । निजः प्रबोधोदयो यस्याः सा तथा । अम्रवेषेण मङ्गुरं वस्त्राकारं वदन्त्या । सा तथा द्वादशादित्यवती इत्यर्थः ।

(४८) एतस्या इति । एतस्या अमाया मध्यदेशे परमापूर्वनिर्व्याणशक्तिर्विलसति । कीदृशी ? कोट्यादित्य इव प्रकाशो यस्याः । निभुरवधिसती सर्वेषां आधारभूतत्वात् । केशाय-

परमा परंब्रह्मशक्तिरूपा निर्व्याणशक्तिर्विलसतीत्यर्थः । निर्व्याणशक्तिं विशेषयति कोट्यादित्वप्रकाशेति । त्रिभुवनजननी स्वर्गमर्त्यपातालदि-
प्रपञ्चसमुदायस्रोतस्तिष्ठानरूपेत्यर्थः । यतः केशाग्रस्य कोटिभागैकभागरूपा
अतोऽतिसूक्ष्मा । निरवधिविगलत्वेमधाराधरेति प्रेम आनन्दार्द्रभावप्रफुल्लता ।
सामरस्यानन्दार्द्रभावप्रफुल्लताजनिता या परामृतधारा निरवधि निरन्तरं
विगलन्ती तादृशधारां धारयतीत्यर्थः । सर्वेषां जीवभूतेति ।

एतस्य अंग एव जीवः तदुक्तं यथा—

ज्वलदग्नेर्यथा देवि स्फुरन्ति विस्फुलिङ्गकाः ।

तस्याद्युतं परं बिन्दुर्यदा भूमौ पतत्यपि ।

तदैव सहसा देवि संज्रायुक्तो भवत्यपि ॥ इति ॥

तस्याः शिवशक्त्यात्मकपरंविन्दुत्तमगतगङ्गाः संज्रायुक्तो जीवनामा भवती-
त्यर्थः । स्पष्टमन्यत् । इयं निर्व्याणशक्तिः निर्व्याणकलाधःस्थाने नादरूप-
निबोधिकोपरि वर्तते । तद् यथा—

निर्व्याणाभ्यन्तरगता वज्रिरूपा निबोधिका ।

नादाव्यक्ता तदुपरि कोट्यादित्वसमप्रभा ।

निर्व्याणशक्तिः परमा सर्वेषां योनिरूपिणी ॥

तस्यां शक्तौ शिवं श्रेयं निर्व्विकारं निरञ्जनम् ।

अत्रैव कुण्डली शक्तिर्विहरेत् परमात्मना ॥ इति ॥

निबोधिकाऽव्यक्तनादात्मिका वज्रिरूपा । तथा हि नादस्य त्रिविधावस्था
“तमोगुणाधिक्येन केवलध्वन्यात्मकोऽव्यक्तनादः । रज-आधिक्येन किञ्चिद्वर्ण-
बह्वन्यासात्मकः । सत्त्वाधिक्येन बिन्दुरूप” इति राघवभट्टः । ततश्च नादबिन्दु-
निबोधिकाः अर्केन्दुवज्रिरूपाः “ते ज्ञानेच्छाक्रियात्मनो वज्रीन्दर्कस्वरूपिणः”
इति सारदावचनात् । तस्मादत्र वज्रिरूपनिबोधिकोपरि स्थितिकथनात्

स्यापि कोटिभागैकभागरूपा अतिसूक्ष्मायां अतो सूक्ष्मा । निरवधि विगलत्वेमधारा या शक्तिः
सर्वेषां जीवभूता अतो तदा कृतेषु तन्निवन्धि तत्प्रधानं बह्वतीति ।

तस्या मध्यान्तराले शिवपदममलं शाश्वतं योगिगम्यं
नित्यानन्दाभिधानं सकलसुखमयं शुद्धबोधस्वरूपम् ।
केचिद्ब्रह्माभिधानं पदमिति सुधियो वैष्णवं तल्लपन्ति
केचिद्वंसाख्यमेतत् किमपि सुकृतिनो मोक्षमात्मप्रबोधम् ॥४६

सूर्यचन्द्रवह्निमण्डलोपरि निर्व्वाणशक्तेः स्थितिरिति सुधीभिर्भाष्यम् । व्यक्त-
माह कुलार्थोक्तपरंब्रह्मध्याने—

विन्दुरूपं परं तद्वा सहस्रदलसंस्थितम् ।

इत्युपक्रम्य—

कर्णिकान्तस्त्रिकोणान्तर्गण्डलत्रयमण्डितम् ॥ इति ॥

मण्डलत्रयेण सूर्यचन्द्रवह्निमण्डलेन मण्डितमित्यर्थः । इयं निर्व्वाण-
शक्तिः परविन्दुरूपेति स्फुटीकरिष्यामः ॥ ४८ ॥

निर्व्वाणशक्तिमध्ये परब्रह्मस्थानमाह तस्या मध्यान्तराले इति । तस्याः
परविन्दुरूपनिर्व्वाणशक्त्याः मध्यान्तराले मध्यस्थगृन्थे प्रमलं मायामलरहितं
शिवपदं ब्रह्मस्थानं लपन्ति तत्त्वज्ञा इति शेषः । योगिगम्यं सूक्ष्मातिसूक्ष्म-
तमत्वात् याज्ञनसोरगोचरत्वाच्च योगिनां ज्ञानमात्रगम्यमिति भावः ।

(४६) अस्या इति । अस्याः शक्तेर्मध्यदेशान्तराले निर्मलं शिवपदमाले । नित्यानन्दं
यावत्तम् अत्यन्तासक्तत्वात् । योगं प्राप्य अत्यन्तज्ञानसाध्यत्वात् सकलानां सुखमयं अथवा सकलं
कल्याणं सह वर्त्तमानं तत् सुखमवब्रूतेति तत् तथा । शुद्धबुद्धौनां प्रबोधो ज्ञानं वक्ष्यात् । एतत्
पदं केचित् परब्रह्माभिधानमिति वदन्ति । अन्ये सुधियो वैष्णवं पदं लपन्ति । केचित् सुधियो
भोक्षं मोक्षस्वरूपं ब्रह्मास्त्वमिति वदन्ति । एतेन ब्रह्मविष्णुशिवशक्तिसवरूपं तत्पदमिच्छामात्रं
इवाप्तत्वात् । तथाच ज्ञानार्थे—

हकारे विन्दुरूपेण ब्रह्मार्थं विद्धि पार्थिव ।

वकारे सर्वविन्दुर्ध्या हरिषाहं परोपरि ।

अविनाभावसम्भवात् लोके हरिहराविति ।

केचित् वेदान्तिका ब्रह्माभिधानं ब्रह्मेति नाम्ना लपन्ति अथवा हंसाख्यं
हंमनामकमिति यथायुतार्थः । अन्ये सुकृतिनः किमपि अनिर्वचनीयम्
आत्मप्रबोधम् आत्मसाक्षात्कारस्थानं लपन्तीत्यर्थः । मोक्षमिति मुच्यते
मायापञ्चादहिर्भूयते यत्र तन्मोक्षरूपमित्यर्थः । अत्रेदमवधीयताम् ।
सहस्रदलकर्णिकान्तस्त्रिकोणे मायाबन्धनच्छादितप्रकृतिपुरुषात्मकपरंविन्दुः ।
तदुक्तम्—

सत्यलोके निराकारा महाव्योतिःस्वरूपिणी ।
माययाच्छादितात्मानं चणकाकाररूपिणी ॥
हस्तापादादिरहिता चन्द्रसूर्याग्निरूपिणी ।
मायाबन्धनमुत्सृज्य द्विधा भित्वा यदोन्मुखी ।
शिवशक्तिविभागेन जायते सृष्टिकल्पना ॥ इति ॥

सत्यलोके सहस्रारे इत्यर्थः ।

तथा—

निर्गुणी विन्दुरूपश्च निर्विकारणमेव हि ।
केचिद्वदन्ति स ब्रह्मा कैश्चित् विष्णुः प्रकथ्यते ॥
कैश्चित् रुद्रो महापूर्ण एको देवो निरञ्जनः ।
आद्या शक्तिर्यतो देवश्चणकाकाररूपकः ॥ इति ॥

अस्य विन्दोः केशायकोटिभागैकभागरूपसूक्ष्मतेजोऽंशो निर्व्याणशक्ति-
रधोऽधःशून्यभागो ब्रह्मपदमिति ग्रन्थकारमतम् ।

तथान्यत्र—

तन्मध्ये परविन्दुश्च सृष्टिस्थितिलयात्मकम् ।
शून्यरूपं शिवः साक्षात् विन्दुः परमकुण्डली ॥

सर विना उच्चारितमथवात्मा शक्तिरपि न तत् स्फुटा । कोटयम् ? व्याख्यानः परमात्मनः
प्रबोधो यस्मात्तत्तथेति ।

तथा—

वृत्तः कुण्डलिनोऽशक्तिर्गुणत्रयसमन्वितः ।

शून्यभावं महेशानि शिवशक्त्यात्मकं प्रिये ॥ इति ॥

अयं विन्दुः सर्वकारणरूप ईश्वर इति केचित् । पीराणिकासु महाविशु-
द्धयोऽयमिति वदन्ति । अन्ये तु ब्रह्मपुरुषोऽयम् ।

तदाह—

नाहो न रामिने विषय एषी

नासीत्तमो ज्योतिरभूदकान्यत् ।

श्रोत्रादिकुक्ष्यानुपलभ्यमेकं

प्राधानिकं ब्रह्म गुमांस्तदासीत् ॥ इति ॥

निर्गुणः सगुणश्चेति शिवो ज्ञेयः सनातनः ।

निर्गुणः प्रकृतेरन्यः सगुणः सकलः स्मृतः ॥

इति सारदावचनात्तन्मध्येऽयं सगुणब्रह्मरूपः । वस्तुतस्त्वेकमेव मतमिहा-
जानाविधनाम्ना गायन्तीत्यलं विस्तरेण ॥ ४८ ॥ ७ ॥

तदयं महावाक्यार्थनिर्ययः । सप्तजालाभूर्त्तं सहस्रदलपत्रं शक्र-
वर्णमधोमुखं रक्तकिञ्चल्कशीभितम् अकारादिलकारान्तपञ्चाग्रहर्तुः शक्राभै-
र्विंशत्यावर्त्तनेन सहस्रपंख्यैर्युक्तसहस्रदलम् । एतत्कर्णिकायां वंसः ततः
परमशिवरूपशुक्रः । ततः सूर्यमण्डलं चन्द्रमण्डलं ततो महाबाहुः । ततो
ब्रह्मरन्ध्रम् । ततो महागङ्गिनी चन्द्रमण्डले विद्युदाकारत्रिकोणम् । तन्मध्ये
नृपालद्युवगतभागैकभागरूपसूत्रा चन्द्रस्य बौद्धमी कञ्चाऽधोमुखी रत्नवर्णा ।
तत्क्रोडे केशाग्रसहस्रभागैकभागरूपसूत्रा निर्ज्वाणकला रत्नावर्णाऽधोमुखी ।
तदधस्तात् धव्यज्जनादात्मकनिबोधिकाख्यवह्निः । तदुपरि निर्ज्वाणकला-
क्रोडे परंविन्दुः शिवशक्त्यात्मकः । अस्त्र केशाग्रकोटिभागैकभागरूपसूत्र-
तैजोहंसरूपा निर्ज्वाणगतिः अस्या हंसो जीवः विन्दोर्मध्ये शून्यं ब्रह्मपद-
मिति । आगमरूपद्वयपञ्चाखादिमते महस्रदन्तपद्मकनिकामध्ये चन्द्र-
मण्डले अकयादिविकोणं तन्मध्ये त्रिकोणसमीपे विविन्दुः तस्याधो विन्दु-

हंकारः पुरुषात्मकः । ऊर्ध्वविन्दुद्वयरूपविसर्गः सकारः प्रकृतिरूपः । एत-
दुभयात्मको हंसस्त्रिविन्दुरूपेण प्रकाशते । तन्मध्ये अमाकला तत्क्रोडे निर्वाण-
शक्तिः तस्या मध्यशून्यं परं तद्वत् इति ।

तद्वयथा—

अथ शुभ्रसहस्रारे पूर्णेन्दुमध्यविस्फुरत् ।

त्रिकोणं तद्विदाभासमकथादिहलक्षयुक् ॥

तदन्तरे परं शून्यं विसर्गाधो व्यवस्थितम् ।

वाक्सादित्यप्रभा तत्र कला षोडशधोमुखी ॥

स्वधन्ती मौधघारां वै चन्द्रार्द्धविभङ्गुरा ।

तदन्तरे परा शक्तिः कोट्यादित्यप्रभामयी ॥

विसृतन्तुसहस्रांगभागरूपा चिदात्मिका ।

तदन्तः सच्चिदानन्दो वेदातीतो निरञ्जनः ॥

विन्दुः पुरुष इत्युक्तो विसर्गः प्रकृतिर्नतः ।

पुं-प्रकृत्यात्मको हंसः स्वप्रकाशेन भासते ॥ इति ॥

एतन्मतमाश्रित्य परं विन्दोरूढं सहस्रकविसर्गोपरि गुरुस्थितिरिति वदन्ति ।
तत्र समीचीनम् । निर्वाणतन्त्रे परं विन्दुरूपशक्तिसमीपे तस्याः पूजाध्यान-
परायणस्य निजगुरोः स्थितिकथनात् । पूजार्थोपवेगनन्तु अधःस्थले सम्मुख एव
युज्यते न तूर्ध्वस्थले पद्याहेमे ।

तद्वयथा । निर्वाणे—

मत्स्यलोके वीजकोपे चिन्तामणिष्ठहे शुभे ।

ध्यायेन्निरञ्जनां देवीं रत्नमिन्द्रासनोपरि ।

तस्यान्तिके निजगुरुं पूजाध्यानपरायणम् ॥ इत्यादि ॥

किञ्च पूर्वप्रदर्शिते महाकालीतन्त्रवचने हंसवर्णद्वयोपरि गुरुस्थितिः
सुव्यक्ता । अथ मूलादिह्रस्वदलपर्यन्तोक्तप्रकारविपरीतप्रकारबोधकानि
तथा तदतिरिक्तबोधकानि च यानि वचनानि दृश्यन्ते तानि मतमेव
प्रकारान्तरविधायकानि इति बोध्यम् ॥ इति सप्तमप्रकरणम् ॥ ७ ॥

हृद्गारेणैव देवीं यमनियमसमभ्यासशीलः सुशीलो
ज्ज्ञात्वा श्रीनाथवक्त्रात् क्रममिति च महामोक्षवर्त्मप्रकाशम् ।
ब्रह्मद्वारस्य मध्ये विरचयति स तां शुद्धबुद्धिस्वभावो
भित्त्वा तल्लिङ्गरूपं पवनदहनयोराक्रमेणैव गुप्तम् ॥ ५० ॥

अथेदानीं सहस्रदशपर्यन्तं चक्रं निरूप्य तत्र कुण्डलिनीयोगं कथयिष्य-
मां दौ कुण्डलिन्युत्थापनप्रकारमाह हृद्गारेणेति । अस्यायमर्थः । स
योगित्वेन प्रसिद्धो जनः गुरुवक्त्रात् क्रमं ज्ञात्वा येन क्रमेण प्रकारेण हृदाद्या-
कुचनादिपवनदहनयोराक्रमणं कुण्डलिन्युत्थापनादिकं भवति तत्प्रकारक्रमं
श्रीनाथस्य गुरोर्वक्त्रात् ज्ञात्वा पवनदहनयोराक्रमेण ह्रमिति कूर्चवीजो-
च्चारणेन च कुण्डलिनीमुत्थाप्य तल्लिङ्गरूपं भित्त्वा स्वयम्भुसिद्धिच्छिद्रं प्रस्फोट-
यित्वा तां देवीं कुण्डलिनीं ब्रह्मद्वारस्य मध्ये चित्रिणीनाडीमुखमध्ये विर-
चयति प्रापयतीत्यर्थः । हृद्गारेणेति ।

ततो हंसमुपसृत्य शनैराकुचयेत् गुदम् ।

इत्याद्यागमकल्पद्रुमवचने हंसमग्न्यस्योच्चारणेन कुण्डलिनीचासनविधानात् ।

(५०) हृद्गारेणेति । हृदाग्नीं भुजगुद्धिः कथ्यते । तां देवीं कुण्डलिनीं यमनियमसमभ्यासशीलः
स जनः श्रीनाथवक्त्रात् गुरुवक्त्रात् महामोक्षवर्त्मप्रकाशं क्रमं ज्ञात्वा हृद्गारेण तत् स्वयम्भुसिद्धिं
भित्त्वा ब्रह्मद्वारस्य मध्ये विरचयति । जनः कीदृशः ? योगिनं योगं यस्य स तथा । शुद्धबुद्धिः
प्रभावो यस्य स तथा । नन्वत्र तस्मात् तां कीदृक्प्रकारेणाक्रम्य भवति ? इत्याह पवनदहनबोरेति
तयोराक्रमणेन अर्थात् पवनदहनेन दहनस्य अङ्गुमतिक्रान्तः प्रबुद्धा वर्धकति वा अङ्गुमतिक्रान्तः ।

तथापि—

भूताकारे करेद्दिव्यं त्रिकोणं तैजसो निचिम् ।
तस्याग्निरेषामागोय अथ अङ्गुवर्षस्यताम् ॥

इत्यङ्गुश्राव्यवचनात् ।

प्रज्वलद्भुजगाधारा यद्गतनुनिभा शुभा ।
सर्वेषां जननी प्रोक्ता सर्वबोर्तिहमप्रभा ।
प्रबुध्य पद्मयोगेन जनसाधनता कृता ।
एतौन शुक्लादाय प्रज्यङ्गुं पटुप्रभा ।

हं हंस इति मन्त्रः कुण्डलिनीचालने विनियुक्त इति ललितारहस्यकारः ।
किन्तु हंसस्मरणपूर्वकतदाकुञ्चनविधानात् हंस इति मनुमनुष्मत्त्व जीवा-
त्मानं हृदयस्थं दीपकलिकाकारं भूनाधारमानीय तेन सादं कुण्डलिनीं
चालयेदित्यभिप्रायः ।

अतएवागमकल्पद्रुमे—

आरोप्यारोप्य शक्तिं कमलजनितयादात्मना साधकेन्द्रः ।

इति परवचने आत्मना जीवात्मना सादं चालनमुक्तम् ।

कालीकुलामृतेऽपि—

हृदयाहंसमनुना नीत्वा जीवं मुखाम्बुजे ।

हृद्दारेण समुत्थाप्य कुण्डलीं परदेवताम् ॥ इति ॥

कङ्कालमालिनीतन्त्रे—

आकृष्य प्रणवेणैव जीवात्मानं ननेन्द्रजे ।

कुण्डलिन्या सह माणं गन्धमादाय साधकः ।

सोऽहन्तु मनुना देवीं स्वाधिष्ठाने प्रवेशयेत् ॥ इति ॥

ततश्च हंसेन प्रणवेन वा हृदयाज्जीवं भूनाधारमानीय केवलकूर्खबीजेन
कुण्डलिनीमुत्थापयेत् इति सुधोभिर्भाष्यत् ।

स जनः कीदृशः ? यमनियमसमभ्यासशीलः यमनियम इति योगप्रति-
बन्धककामक्रीधादिनाशकतदनुकूलशरीरात्मवर्गपुत्रेचनमनःस्वैर्यादिसाधकाङ्ग-
योगप्रदर्शकं तैरेव प्रकृतयोगनिश्चितैः न तु केवलयमनियममात्रेण । अतएव
अन्यकृता चतुःपञ्चाशच्छ्लोके 'योगी यमाद्यैर्युत' इत्यत्र यमाद्यैरिति बहुवच-
नान्तत्वेन प्रयुक्तम् । अयन्तु यमाद्यभ्यासः कामाद्याकुलितचित्तानामेव । यदि
तु जन्मान्तरीयादृष्टवशात् स्वभावतो वा क्रीडकामादिरहितः तदा तद्व्ययोगा-
भ्यासं विनापि प्रकृतयोगे यत्नो भवतीति बोध्यम् ।

उद्गाढमेव कषाटन्तु वचा कुञ्चिकया हृतात् ।

कुण्डलिन्या तथा योगी मोक्षद्वारं प्रवेशयेत् ॥

इति गोरक्षचरितोक्त्याम् ॥ [एतन्मते "यश्चतुर्विप्रभाषः" इति पाठः] ।

सुशील इति यतः यमाद्यभ्यासशीलः अतएव सुशील इति । श्रीनाय-
यत्नादिति । गुरूपदेशं विना क्रमज्ञानं न भवतीति भावः ।

अतएवोक्तम्—

गुरूपदेशतो ज्ञेयं न तु शास्त्रार्थकोटिभिः ॥ इति ॥

क्रमं विशेषयति महामोक्षवर्त्मप्रकाशमिति । मोक्षवर्त्म चित्रिणी-
नाडीमध्यच्छिद्ररूपवर्त्म तस्य प्रकाशः प्रस्फोटनं येन क्रमेणेत्यर्थः । शब्दबुद्धि-
स्वभाव इति शब्दबुद्धौ ब्रह्मणि स्वभावो यस्य अथवा शब्दबुद्ध्या स्वस्मिन् आत्मनि
भावो यस्येत्यर्थः । सुशुभं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् । अथवा
तस्मिन्नरूपं सुशुभं सुद्विप्तसुखत्वेनाव्यक्तम् अप्रकाशितसुखमिति यावत् । अथान्न
कुण्डलिन्युत्थापनप्रकारं विशेषेणाह ।

आगमकल्पद्रुमपञ्चमशाखायाम्—

पद्मासने निवेश्याहे ततः पाणिद्वयं न्यसेत् ।

ततो हंसमुपसृत्य शनैः सहोचयेद्बुद्धम् ॥

वायुसुशीलयेत्तेन वर्त्मना स पुनः पुनः ।

उत्तीक्ष्य भेदयेच्चक्रं तस्यागुष्ठानमुच्यते ॥

मूलाधारसरोजे तु त्रिकोणमतिसुन्दरम् ।

कामो भवति तन्मध्ये बालार्ककोटिसचिभम् ।

तद्गुह्यं कुण्डलीशक्तिं स्वयम्भूलिङ्गवेष्टिनीम् ॥

तथा—

कामाग्निना कूर्चयोगात् परं हंसामिलापिनीम् ॥ इति ॥

तथा भूतशुद्धौ—

हृदिस्थां कुक्षिकां लत्वा गत्वा तदुदरे शिवे ।

कण्ठाद्यं समनुप्राप्य द्वारं कुक्षिकया हठात् ॥

उद्धाव्य परमेष्ठानि पवनेन प्रदीपयेत् ।

हुताग्नप्रतप्तां तु तापेन भृशमूढताम् ॥

भित्त्वा लिङ्गवयं तत्परमरसगिवे सूक्ष्मधाम्नि प्रदीपे
 सा देवी शुद्धसत्ता तडिदिव विलसत्तन्तुरूपस्वरूपा ।
 ब्रह्माख्यायाः शिरायाः सकलसरसिजं प्राप्य देदीप्यते त-
 न्मोक्षाख्यानन्दरूपं घटयति सहसा सूक्ष्मतान्त्रक्षणेन ॥ ५१ ॥

प्रसुप्ता नागिनीं लिङ्गे योनिवक्त्रे प्रबोधयेत् ।
 ततः प्रचालयेद्वायुं वायवाद्यन्तरंगु च ।
 गुरुदृष्टेन मार्गेण स कृत्वा कुम्भकेन वै ।
 आक्रम्येवं ततो जीवं सुगुप्तेन यथा भृगम् ॥
 ऊर्ध्वोच्छ्वासेरुहं सुम्बान् कारयेत् पद्मजान् गिवे ।
 प्रबोधयन् शनैर्भानुं मेरुशृङ्गं नयेत् सुधीः ॥ इति ॥

तद्यं सकलवचनपर्यालोचनसिद्धः क्रमोऽवधीयताम् । योगी जनः
 विहितामने उपविश्य आङ्गे उत्तानो करी कृत्वा त्रिचरीसुद्रया स्थिरचित्तः
 सन् देहान्तर्वायुमापूर्य कुम्भकं कृत्वा छदयमाकुञ्चयेत् । तेन ऊर्ध्वोच्छ्वासोत्-
 सरणनिवृत्तिः । ततो देहान्तरस्थवायोर्दरकण्ठादिध्यापकतया नाडी-
 च्छिद्रप्रस्फोटनेनाधोगमनमनुभूय गुदमाकुञ्चयापानं संरुध्य वायुपुत्तोत्थ
 मूलाधारकमलकर्णिकान्तस्त्रिकोणस्यकामं वाममापूर्ययेत् । तेनोद्दीप्तेन
 तत्र स्थितेन कामाग्निनोत्पन्नां कुण्डलिनीं प्रहारेण चेतयित्वा परमशिव-
 सामरस्याभितामिणीं तां स्वयम्भूतिङ्गमुखं स्फोटयित्वा तच्छिद्रेण विविणी-
 नाडीमुखमध्यं प्रापयेदिति समुदितार्थः ॥ ५० ॥

इदानीं कुण्डलिनीयोगप्रकारमाह भित्त्वेति । मरुद्वर्कानि घर्तनकरणं
 भेदः । अस्यार्थः सा देवी कुण्डलिनी तल्लिङ्गवयं स्वयम्भूवाणेतराख्यलिङ्गवयं

(५१) भित्त्वेति । इदानीं तस्या गतिप्रकारमाह सा देवी तल्लिङ्गवयं स्वयम्भूवाणेतराख्य-
 लिङ्गान् भित्त्वा ब्रह्मास्वनाद्याः सकलसरसिजान् प्राप्य परसरसगिवे देदीप्यते भृगं शीघ्रं
 कुर्वती सहसा सूक्ष्मतान्त्रक्षणेन मोक्षानन्दरूपं घटयति अन्वयात् शिवलिङ्गस्य । सा कीदृशी ?

भित्त्वा तैर्लिङ्गैः संरुद्धवर्कानि वर्कं कृत्वा ब्रह्माख्यायाः शिरायाः चित्रिणीनाङ्गी-
सम्बन्धि तदुपयुक्तमिति यावत् । ग्रथितं तत् सकलसरसिजं प्राप्य तत्र देदीप्यते
ततः सूक्ष्मतालक्षणेन सूक्ष्मभावस्वरूपेण सूक्ष्मभावेनेति यावत् । तेन भावेन
विलसत्तन्तुरूपस्वरूपा सती परमरसशिवे परमरसः परमानन्दः तन्मये शिवे
सहस्रदलकर्णिकास्यपरंविन्दुरूपशिवसमोपे अर्थाद्वत्वा मोक्षाख्यानन्दरूपम्
अर्थात् साधकस्य नित्यानन्दरूपमुक्तिं सहसा घटयतीत्यर्थः । लिङ्गत्रयमिति
तत्पूर्वोक्तं पट्चक्रं पञ्चशिवश्चेति चतुर्दशग्रन्थीन् भित्त्वेति बोध्यम् ।

तदुक्तं ब्राह्मणानन्दतरङ्गिण्याम्—

गच्छन्तीं ब्रह्मरन्ध्रेण भित्त्वा ग्रन्थीं चतुर्दश ॥ इति ॥

तत्र लिङ्गशिवयोर्भेदप्रकारमाह स्वतन्त्रतन्त्रे—

पट्चक्रस्यान् शिवान् भित्त्वा देवो गच्छति निष्कलम् ।

चक्राधिष्ठानतो रूपं धृत्वा तत्तन्मनोहरम् ॥

मोहयित्वा महेशानमानन्दाद्भुतविग्रहम् ।

रमित्वा तत्र तत्रैव यावत् प्राप्नोति शाश्वतम् ।

। मोहितः परया यस्मात्तस्माद्विल उदाहृतः ॥ इति ॥

तथा मायातन्त्रे—

भित्त्वा लिङ्गत्रयं देवो शक्तिमार्गेण गच्छति ।

तत्तद्रूपेण चक्रेषु निष्कलं प्राप्य निर्धृता ॥ इति ॥

तत्तद्रूपेति वैखरी मध्यमा पश्यन्तीभावेन ।

तदुक्तम्—

प्रथमे वैखरीभावो मध्यमा हृदये स्थिता ।

... भ्रूमध्ये पश्यन्तीभावः पराभावस्तद्दिन्दुनि ॥

अस्यार्थः परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरीति चतस्रः शब्दोत्पादिकाः शक्तयः
कुण्डलिन्यभेदरूपाः । ततः सहस्रारे कुण्डलिनीगमनकाले प्रथमे स्वयम्भू-

पश्यन्ता चतुर्विंशतितत्त्वसंख्या । पुनः कोट्यो ? विद्युद्विष प्रकाशतन्तुद्वयमिव जलद्वयं यस्याः
॥ तथा । शिवे किमभूते ? अस्मद्व्याप्तिं अस्मद्व्यं धाम यस्य । प्रतीतेः प्रकटरीतिं कुर्वन्ति ।

लिङ्गममीपे वैखरीभावेन तं मोहयित्वा एवं हृदये वाणलिङ्गं मध्यमाभावेन
भ्रूमध्ये इतरलिङ्गं पश्यन्तीभावेन मोहयित्वा परंविन्दुनिकटे पराभाव-
माप्नोतीत्यर्थः ।

चक्रमेदप्रकारमाह—

चित्त्रिणीविवरे रक्तमेदयङ्गसमुद्भवान् ।
सव्यदक्षपार्श्वयोश्च नाम्बस्यान् वाहयेच्च तान् ॥
पद्माब्जाङ्गीमध्यवर्त्मरोधितान् परमेष्ठिन ।
नालं वामम्बिगेत् पद्मन्तेन भेदः प्रजायते ॥
यथा शिल्पवती रश्मिवाही लाययति प्रभुः ।
भेदयित्वा तथा चक्रं पङ्कजीवेन नयेच्च ताम् ॥ इति ॥

तथा—

षट्चक्रमन्त्रिमार्गेण सुयुक्तावर्त्मना तथा ।
हंसेन मनुना देवीं महस्त्रारं समानयेत् ॥ इति ॥

परमरसगिधं विशेषयति । सूक्ष्मधाम्नि प्रदीपे इति । सूक्ष्मधाम
निर्व्याणगतधामकपरविन्दोक्तेजो हंसः तन्मध्ये दीप्यमाने इत्यर्थः ।

देवीं विशेषयति । शुद्धसत्त्वेति । मत्त्वातिसत्त्वपरमसत्त्वशुद्धमत्त्वविशुद्ध-
सत्त्वेति पञ्चविधं शरीरावच्छिन्नचैतन्यमुत्तरोत्तरप्रकटं तत्रैवं शुद्धसत्त्वा
तुरीयेति यावत् ।

केन प्रकारेण मोक्षास्यानन्दं घटयतीत्याकाङ्क्षायामुच्यते । तत्र
परंविन्दौ तां कुण्डलिनीं विनाप्य केषाञ्चित् माधकानां शिवात्मनोरभेदेन
तद्विन्दुचिन्तनेन केषाञ्चित् तथा श्रद्धात्मकचिन्तनेन केषाञ्चित् परमपुरुष-
मयचिन्तनेन तथा केषाञ्चित् केवलशिवशक्तिमात्मरस्यचिन्तनेन सा देवी
मोक्षं घटयतीति ।

तदुक्तं मायातन्त्रे—

ऐक्यं जीवात्मनोरादुर्योगं योगविशारदाः ।
शिववात्मनोरभेदेन प्रतिपत्तिं परं विदुः ॥

शक्त्यात्मकं तथा ज्ञानं जगुरागमवादिनः ।

पुराणपुरुषस्यान्ये ज्ञानमाहुर्विशारदाः ॥

शिवशक्तयोः सामरस्यात्मकं प्रकृतिनोऽपरे ॥ इति ॥

ऐक्यं जीवात्मनोरिति समाधिविषयम् । योगमिति युज्यते परमात्मना
एकौभूयते अनेनासौ योगः । तं योगमित्यर्थः । समाधिमुक्त्वा ध्याने योग-
भेदमाह । शिवात्मनोरित्यादि । सामरस्यात्मकमिति ।

स्त्रीपुंयोगे तु यत् सौख्यं सामरस्यं प्रकीर्तितम् ।

तस्मिन्तनप्रकारमाह वृहच्छ्रीक्रमे—

कलां कलङ्कारहितां चिदानन्दमुपेयुषीम् ।

विम्बरूपनिदानञ्च शुद्धस्फटिकसन्निभम् ॥

पराविराजिवामोरुमदालसवपुःस्त्रियम् ।

नादोपरि महादेवं पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषा ॥ इति ॥

कलां कुण्डलिनीम् । चिदानन्दं विन्दुरूपशिवमुपेयुषीं प्राप्तवतीमित्यर्थः ।

विम्बरूपनिदानं परशिवम् ।

तथान्यत्र—

शून्यरूपं परशिवं प्रापयित्वा तु कुण्डलीम् ।

ततः सामरसीभूतां पाययित्वा परानृतम् ।

पुनस्तेन पथा देवीं प्रापयेत् कुलगह्वरम् ॥ इति ॥

यथा—

साङ्गत्यन्तु तयोः कृत्वा सामरस्यं विभाष्य च ।

तदुद्भूतरसेनैव तर्पयेद्देहदेयताम् ॥ इति ॥

प्रकारान्तरमाह गन्धर्वमालिकायाम्—

सहस्रारं शिवपुरं रम्यं दुःखविवर्जितम् ।

सर्वतोऽलङ्कृतोद्दिष्टं नित्यपुष्पफलद्रुमेः ॥

सदाशिवपुरं रम्यं कल्पवृक्षसुगोमितम् ।

यच्चभूतात्मकं हृद्यं गुणवयसमन्वितम् ॥

चतुर्वेदवतुःशाखानित्यपुष्पसमन्वितम् ।
 पीतं श्वेतं तथा कृष्णं रक्तपुष्पञ्च धार्यति ॥
 हरितञ्च विचित्रञ्च नानापुष्पमनोहरम् ।
 एवं कल्पद्रुमं ध्यात्वा तदधो रत्नवेदिकम् ॥
 तत्रोपरि सुपथ्यङ्गं नानावस्त्रोपशोभितम् ।
 मन्दारपुष्पसहितं नानागन्धातुमोदितम् ॥
 तत्रोपरि महादेवः सदा तिष्ठति सुन्दरि ।
 ध्यायेत् सदाशिवं देवं शुद्धस्तुतिकसन्निभम् ॥
 बहुरत्नसमाकीर्णं दीर्घबाहुं मनोहरम् ।
 सुखप्रसन्नवदनं स्मेराख्यं सततं प्रिये ॥
 अथैव कुण्डलोपेतं रत्नहारैश्च शोभितम् ।
 गले पद्मसहस्रेण मालया शोभितं वपुः ॥
 अष्टबाहुं त्रिनयनं शिवं पद्मदलेक्षणम् ।
 पादयोर्नूपुरं रत्नं शब्दत्रयमयं वपुः ॥
 एवं स्थूलवपुस्तस्य भावयेत् कमलोत्तरे ।
 पद्ममध्ये स्थितं देवं निरीहं शवरूपवत् ।
 शवरूपो महादेवः कृत्वं नास्ति कदाचन ॥

तथा—

ध्यायेत् कुण्डलिनीं देवीं स्वयम्भूतिहृदयेतिनीम् ।
 हृदयेन मनुना देवीं सहस्रारं समानयेत् ॥
 सदाशिवो महादेवो यत्रास्ते परमेश्वरि ।
 देवीं रूपवतीं कामममुष्ठासविहारिणीम् ॥
 सुखारविन्दगन्धेन मोदितं परमं शिवम् ।
 प्रबोध्य परमेशानि तत्रैवोपविशेत् प्रिये ॥
 शिवस्य मुखपद्मं हि शुशुम्से कुण्डली शिवे ।
 महाशिवेन देवेशि चणमार्चं रमेत् प्रिये ॥

नीत्वा तां कुलकुण्डलीं लयवशात् जीवेन सार्धं सुधी-
र्मांश्च धामनि शुद्धपद्मसदने शैवे परे स्वामिनि ।
ध्यायेदष्टफलप्रदां भगवतीं चैतन्यरूपां परां
योगीन्द्रो गुरुपादपद्मयुगलालम्बी समाधौ यतः ॥ ५२ ॥

अमृतं जायते देवि तत्तृणत् परमेस्वरि ।
तदुद्भवामृतं देवि साक्षारससमायुतम् ॥
तेनामृतेन देवेशि तर्पयेत् परदेवताम् ।
पट्चक्रदेवतास्तत्र सन्तर्प्यामृतधारया ॥
आनयेत्तेन मार्गेण मूलाधारं पुनः सुधीः ।
यातायातक्रमेणैव तत्र कुर्यान्मनीष्यम् ॥
एवमभ्यस्यमानस्तु अह्नयहनि पार्ष्वति ।
जराभरणदुःखाद्यैर्मुच्यते भवबन्धनात् ॥
एवमकारान्तरस्तन्तान्तरे अनुसन्धेयः ॥ ५३ ॥

कुण्डलिनीध्यानयोगमुक्त्वा समाधियोगमाह नीत्वेति । अस्यायमर्थः ।
समाधौ यतः योगीन्द्रः सुधीः तां पूर्वोक्तोत्थापनक्रमेण ब्रह्मद्वारं प्राप्तवतीं
भगवतीं कुण्डलिनीं जीवेन सार्धं लयवशात् लयक्रमेण शुद्धपद्मसदने सहस्रार-
मध्ये परे परंविन्दुरूपे शिवे शिवपदे स्वामिनि स्वामिनिकटे नीत्वा दृष्टफल-
प्रदाम् दृष्टदेवतारूपां तां स्वामिरूपपरंविन्दुना सहैकीभावं प्रापयित्वा परां

(५३) नीत्वेति । तस्यास्तु साधकाय शोभित्वाह नीत्वेति । सुधीः जनः तां कुण्डलिनीं
जीवेन जीवात्मना सार्धं लयवशात् जीवां कृत्वा शैवे शिवसम्बन्धोद्यमोद्ये आनयति नीत्वा ध्याये-
दिति । "अपानं चर्चति मार्गं प्राचोऽपानस्तु चर्चति" इत्येतत्क्रमेण यदा प्राचो जीवम् आनय-
यति तदैव जीवात्मनः सार्धं तस्या आनयनम् । नीत्वा ? युक्तपक्षे सहस्रारपदे सहस्रं स्थानं

परंविन्दुस्वरूपां ध्यायेत् । चैतन्यरूपामिति । तदनन्तरं परंविन्दुमपि तन्मध्य-
गून्यमध्ये चिदात्मनि विलाप्य शुद्धचैतन्यरूपां ध्यायेदिति समुदायार्थः । ततः
सोऽहम्भावेन जीवात्मनोरैक्यं ज्ञात्वा तत्र चित्तं विलाप्य सर्वव्यापक-
सम्पूर्णज्ञानात्मना स्थिरचित्तः सन् तिष्ठेदिति शेषः ।

तदुक्तं श्रीमदाचार्यस्वामिना—

मकारं कारणं प्राञ्चयिदात्मनि विलापयेत् ।

चिदात्माहं नित्यशुद्धबुद्धसुक्तसद्वयः ॥

परमानन्दमन्दोहं वासुदेवोऽहमिति ।

ज्ञात्वा विवेचकं चित्तं तत्प्राप्तिनि विलापयेत् ॥

चिदात्मनि विस्तीर्णचेत्तचित्तं नैव चानुयेत् ।

पूर्णबीजात्मना तिष्ठेत् पूर्णचलममुद्रवत् ॥ इति ॥

मकारमिति प्रणवपञ्चे । अत्र कारणं परंविन्दुः । वासुदेवोऽहमिति
“वैष्णवं तद्वपन्ति” इत्यनेनैकवाक्यतया वैष्णवपञ्चे । तेन यो यद्देवतोपासकः,
स सोऽहमिति ज्ञात्वा । ॐ इति प्रणवोपासनायाम् । अन्यत्र तत्तत्कालमय-
कुण्डलिनीस्वरूपं ज्ञात्वा इति बोध्यम् ।

तन्त्रान्तरे—

किरणस्यं तदग्निस्थं चन्द्रभास्करमध्यगम् ।

महामूल्यमयं कृत्वा पूर्णस्थितिं योगिराट् ॥ इति ॥

जीवेन सार्धं नीलेति पूर्वप्रदर्शितवचनात् हंस इति जीवात्मानं हृदयस्य
टीपकलिकाकारं हंस इति मन्त्रेण मूलाधारमानीय तेन सार्धं कुण्डलिनीं
नयेत् ।

यस्य । परे उत्कृष्टे पञ्चम परे स्थानस्थामिति सर्वैकाग्रधिकारिणि संस्कारकारणत्वात् । तां
कोट्यमीम् ? इत्यत्र प्रदर्शयति इति इत्यत्र प्रदर्शयति अथर्वतो जीवात्मना हृदयस्य चैतन्यरूपं
चेतनास्वरूपं परं प्रकृतं सुते पादपद्मसुखनानास्यो योगेशः सर्वकर्मण्य भावयेदिति सम्बन्धः ।
समाधौ ध्यानधारणादौ यतः । [एतन्मते “शुक्लपद्मसदने” इति पाठः] ।

लयवशादिति । लयक्रमसाह—

• त्रिकोणस्थे तु देवेभिः सहारं चिन्तयेत्ततः ।
 ब्रह्माण्मन्ततः सच्चिन्मय कामदेवश्च चिन्तयेत् ॥
 जीवं तत्रैव निश्चित्य प्रणयोच्चारणेन च ।
 यदे च गमनं पत्न्यो विसर्गनाशकामिनी ॥
 घ्राणं सच्चिन्मय देवेभिः महेशि प्राणवसमे ।
 डाकिनीं परमाराध्यां शक्तिं च भावयेत्ततः ॥
 एतानि गिरिजे मातः पृथ्वीं नीत्वा गयेत्हरि ॥

तथा—

ततश्च पृथिवीं धन्यां गन्धं नीत्वा महेश्वरि ।
 भ्रातृश्च प्रणवेनैव जीवात्मानं नयिन्द्रजे ॥
 कुण्डलिन्या सह प्राणं यन्त्रमादाय साधकः ।
 सोऽहं तु मनुना देवि स्वाधिमनाने प्रवेमयेत् ॥

तथा—

तत्कर्मिकायां वरुणं तत्रापि भावयेत् हरिम् ।
 पुराणकारिणीं शक्तिं चिन्तयित्वा वरानने ॥
 एतानि गन्धश्च शिवे रसं नीत्वा वरानने ।
 जीवात्मानं कुण्डलिनीं रसश्च मणियूरके ॥

तथा—

तत्कर्मिकायां भुवोषि वरुणि सच्चिन्मय साधकः ।
 तत्र रुद्रः स्वयं कर्ता संहारे सकलस्य च ॥
 डाकिनीशक्तिसंयुक्तं भावयेत्तं मनोहरम् ।
 ततश्च चरिन्द्रियश्च ध्यात्वा तेजोमयं शिवे ॥
 एतद्रसानि सुभगे रूपं नीत्वा मन्त्राभगे ।
 जीवात्मानं कुण्डलिनीं रूपशान्नाहते नयेत् ॥

तथा —

तत्कर्णिकायां वायुश्च जीवस्थाननिवासिनम् ।
तत्र योनिमण्डलश्च वायुलिङ्गविराजितम् ॥
राकिणीशक्तिसंयुक्तं तत्र वायुत्वगिन्द्रियम् ।
एतानि रूपं संयुज्य स्वयं त्वमलकारिणि ।
जीवं कुण्डलिनीं स्वयं विशुद्धे स्थापयेत्ततः ॥

तथा—

तत्कर्णिकायामाकाशं शिवश्च जाकिनीयुतम् ।
वाचः श्रोत्रश्च आकाशे संस्थाप्य नगनन्दिनि ॥
एतानि स्वयं शब्दे वै नीत्वा शहरि मन्त्रिये ।
जीवं कुण्डलिनीं शब्दस्वाप्ताचक्रे निधापयेत् ॥

इत्यन्तं कङ्कालमालिन्याम् । त्रिकोणाख्ये प्रकाशसूत्रधारत्रिकोणे ।
तन्मध्ये लङ्कारचित्तनमिति । एवं प्रणयोच्चारणेन जीवानयनमिति मतास्तरम् ।
विसर्गनाशकामिनोति । विसर्ग उपसर्गः कामोद्देग इति यावत् । तन्नाशयितुं
शीलं यस्याः सा कुण्डलिनी पत्नी पदे सहस्रदलकसन्त्यविन्दुमयमिव
गमन साधकेन कार्येति शेषः । एतानि लङ्कारवृद्धकामदेवडाकिनीशक्ति-
प्राप्तेन्द्रियाणि पृथ्वीं नीत्वा पृथ्वां विलाप्य पृथिवीं मन्त्रतत्त्वे विलाप्य
जीवात्मानं कुण्डलिनीं मन्त्रतत्त्वे प्रणवेनाह्वय्य सोऽहंमन्त्रेण स्वाधिष्ठानं
समानयेत् इति शेषः । एवं सर्व्वत्र बोध्यम् । जीवं कुण्डलिनीं मन्त्रतत्त्व-
माप्ताचक्रे नीत्वा शब्दतत्त्वं तत्रस्थाह्वारे अह्वारं महत्तत्त्वं महत्तत्त्वं हिरण्य-
गर्भाख्यसूक्ष्मप्रकृतौ प्रकृतिं परविन्दौ विलापयेत् ।

तदुक्तं सत्त्वतन्त्रप्रकाशे—

अह्वारे हरेद्योस समर्थं तन्महत्त्वम् ।
महत्त्वं सत्त्वगुणानामव्यक्ते कारणे परे ॥
सच्चिदानन्दरूपं यत् वैष्णवं कारणं परम् ।
एविव्यादिक्रमात् सत्त्वं तत्र लीनं विविक्तयेत् ॥ इति ॥

सर्वशक्तिमय्यहो हिरण्यगर्भाख्यसूक्ष्मप्रकृतौ महदरेत् प्रकृतिश्च परे पर-
विन्दुरूपकारणे हरेदित्यर्थः । अथ—

समाधिकालात् प्रागेवं विचिख्यातिप्रयत्नतः ।

स्यूलसूक्ष्मक्रमात् सर्वं चिदात्मनि विलापयेत् ॥

इत्याचार्यविधानात् स्यूलानां सूक्ष्मे लयः । पृथिव्यादिकमनाहतपर्यन्तं
तेषामुक्तक्रमेण लये पृथिव्याश्रितत्वेन पादप्रायेन्द्रिययोः पृथिवीप्रपञ्चसमुदा-
यस्य च पृथिवीस्थाने विलापनम् । एवं जलस्थाने पाणिरसनेन्द्रियजलप्रपञ्चानां
पञ्चस्थाने पायुचक्षुरिन्द्रियवज्जिप्रपञ्चानां वायुस्थाने उपस्थत्वनिन्द्रियवायु-
प्रपञ्चानाम् आकाशस्थाने वाक्त्र्योत्रेन्द्रियाकाशप्रपञ्चानां लयः । आन्नाचक्री-
सूक्ष्ममहदहङ्कारादिकं तेषामुक्तक्रमेण कारणे लयः । ततः सकाराद्यका-
रान्तवर्णान् विलोमेन विलाप्य स्यूलसूक्ष्मक्रमात् सर्वमित्यत्र सर्वमित्युपादा-
नात् ब्रह्ममात्रावस्थितये आन्नाचक्रीर्हस्तिपूर्वोपदर्शितविन्दुबोधिन्त्यादिसकल-
कारणशरीरमपि विलोमेनादिकारणे परंविन्दौ विलापयेदिति ।

तत्प्रकारमाह—

सङ्कल्पेन ततो न्यासस्यानादृश्यांश्च संहरेत् ।

प्रतिलोमे लचलयो लकारस्य हकारके ॥

हलयय सकारे च सलयय यकारके ।

क्रमेणैवमपर्यन्तं लयमुत्पाद्य यत्नतः ॥ इति ॥

तथा—

तदर्धौ संहरेद्विन्दौ कलायान्तं नियोजयेत् ।

तां नादेनान्तरं नादं नादान्ते संहरेत् पुनः ॥

तमुष्मन्त्यां समायोज्य विष्णुवक्त्रे नयेच्च ताम् ।

तं पुनर्गुरुवक्त्रे तु योजयेत् साधकोत्तमः ।

ततश्च योजयेद्दर्शान्विलयेत् परमे शिवे ॥ इति ॥

विष्णुवक्त्रे पुंविन्दौ ।

सूर्यविन्दुर्गुरुं प्रोक्तमधस्तादिन्दुपावको । इत्यादि ।

विन्दुः पुरुष इत्युक्तो विसर्गः प्रकृतिः स्मृतः ।

इत्यादिवचनयोरेकवाक्यतया तस्यैव वक्तृत्वात् ।

नीत्वा तां पुंसि विन्दात्मनि तमय परात्मन्ययो कालतत्त्वे

तद्वै शक्तौ चिदात्मन्यपि च नयतु तां केवले घाम्नि शान्ते ।

इति केशवाचार्यवचनैकवाक्यत्वाच्च । अत्र स्वस्वकारणे संहरणदर्शनात्

नादान्तस्य व्यापकशक्तौ तामुक्त्यां तां ममत्यां तां विष्णुवक्त्रे इति बोध्यम् ।

एवंप्रकारेण वर्णानां संहरणे षट्चक्राणां संहारः पद्मदलानां वर्णमयत्वात् ।

तदुक्तं विश्वसारे—

आदिवर्णात्मकं पत्रं पद्मानां परिकीर्तितम् ॥ इति ॥

अथ वर्णपद्मीभयमंहरणप्रकारमाह सम्बोहनतन्त्रे—

वादिसान्तान् दलस्थानान् संहरेत् कलनासने ।

तं षट्पत्रमये पद्मे वादिन्नान्ताचरान्विते ।

स्वाधिष्ठाने ममायोज्य बोधयेदाक्षया गुरोः ॥ इत्यादि ॥

द्विपत्रे हृत्तलमिते योजयित्वा ततः सुधीः ।

तदर्णौ संहरेद्विन्दौ तं कलायां नियोजयेत् ॥ इत्यन्तवचनम् ।

ततश्च सूक्तकमले चतुर्ध्वजं संहृत्य तत्पद्मं स्वाधिष्ठाने मंहेत् । एवं-

क्रमेणाष्टावक्रस्यहृत्पथ्यन्तं संहृत्य तत्पद्मं विन्दौ विन्दुं बोधिन्याम् एवं

पूर्ववत् सर्वं परंविन्दौ विलापयेदिति । एवञ्चाष्टावक्रसंहरणे तत्कर्णिकास्य-

हाकिनीतरनिद्वग्गणवादीनां निराधारस्थित्यमश्वत्वात् प्रकृतिपथ्यन्तमंहरणा-

मन्तरं तावपि परंविन्दौ मंहेत् । शुद्धपद्ममदने किञ्भूते ? सोप्ते धामनि

सुक्तिमम्पादकस्थाने इत्यर्थः । योगीन्द्रं विज्ञेययति गुरुपादपद्मयुगलान्मयीति ।

गुरुपदेगेनेव सर्वमिहिरित्यतस्तत्पदायितः सन्निति भावः ।

समाधौ यत इति । समाधिलक्षणमाह कुनार्णवे—

यदत्र नाय निर्भोमः स्तिमितोदधिबन्धुः स्मृतम् ।

। स्वरूपगूढं यद्गगनं तत् समाधिर्विधीयते ॥

लाक्षाभं परमाभृतं परिवात् पीत्वा पुनः कुण्डली
नित्यानन्दमहोदयात् कुलपथान्मूले विधेत् सुन्दरी ।
तद्विव्यामृतधारया स्थिरमतिः सन्तर्पयेद्देवतं
योगी योगपरम्पराविदितया ब्रह्माण्डभागडस्थितम् ॥ ५३ ॥

तथान्यत्र—

समत्वभावना नित्यं जीवात्मपरमात्मनोः ।

समाधिमाहुर्मुनयः प्रोक्तमष्टाङ्गलक्षणम् ॥ इति ॥

“योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः” इति पातञ्जलसूत्रम् । तस्मिन् यतः तदभ्यास-
युक्त इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

उक्तप्रकारमकलयोगचिन्तनानन्तरं यत्कर्त्तव्यं तदाह लाक्षाभमिति ।
अस्यार्थः । कुण्डलिनी सुन्दरी परिवात् परमाभृतं पीत्वा नित्यानन्दमहो-
दयात्त्रिःसत्य कुलपथात् चित्रिणीनाडीमध्यस्थवृद्धापयं प्राप्य मूले मूलाधारे
पुनः प्रविशेदित्यन्वयः । पीत्वेति पूर्वोक्ततत्तद्व्यानानन्तरं शिवशक्त्योः सामरस्यं
विभाव्य सामरस्यानन्देन परिवादुत्पन्नपरमाभृतेन कुण्डलिनीं तर्पयेत् ।
तत्तर्पणमृतं पीत्वित्यर्थः ।

माङ्गल्यन्तु तयोः कृत्वा पाययित्वा पराभृतम् ॥

इति पूर्वोक्तवचने पाययित्वेत्यनेन पानकार्यप्रेरणबोधनात् ।

अभृतं विधेयमिति लाक्षाभमिति । अनन्तरसर्वद्रक्षाभमित्यर्थः । नित्या-
नन्दमहोदयादिति नित्यानन्दस्य महोदयो महाप्रकाशो यस्य तत्त्वादित्यर्थः ।
मूले विधेदिति । येन प्रकारेणोत्ताननं पुनस्तेन प्रकारेण मूलाधारे पान-
यनम् । तेन यदा लिङ्गादिभेदकमेवोद्भूतं गच्छति तदा तद्रूपेणैव पुनराधार-
मायाति ।

(११) लाक्षाभमिति । इदानीमस्या आगमनं अस्थाने इति तदाह वा कुण्डलिनीं पुष्पा-
नन्दस्य महान् महो यस्यानकात् परमपिवात् वरापिवात् परमाभृतं पीत्वा तेनैव वृद्धपथेन

तदुक्तं श्रीमदाचार्यस्वामिना—

सुधाधारासारैश्चरणयुगलान्तर्विगलितैः

प्रपञ्चं सिञ्चन्ती पुनरपि रसास्त्रायमहसा ।

अवाप्य स्वां भूमिं भुजगनिभमध्युष्टवलयं

श्वमात्मानं कृत्वा स्वपिपि कुलकुण्डे कूहरिणी ॥ इति ॥

अत्र श्लोके रसास्त्रायमहसेति । आस्त्रायते कथ्यते विधीयत इति यावत् । तैनास्त्रायो विधानम् । महः प्रकाशः पुनरित्यनेन पूर्वरूपरस-विधानप्रकाशेन स्वां भूमिं मूलाधारमवाप्य इत्यर्थात्तथा प्रतीयते । लयक्रमेण गमने तु पुनः दृष्टिक्रमेणागमनम् । तदुक्तं यथा—

ततः सा कुण्डली शक्तिर्मुद्राकारा सुरेश्वरी ।

पुनस्तेन प्रकारेण गच्छत्याधारपङ्कजे ॥ इति ॥

तथा भूतशक्तिप्रकरणे—

परात्मनः पृथिव्यादितद्वत्त्वानि च क्रमात् ।

जीवं कुण्डलिनीं चापि स्वस्थानं प्रापयेत् क्रमात् ॥ इति ॥

विशेषणम्—

प्रकाशमाना प्रथमप्रयागे

प्रतिप्रयागेऽप्यमृतायमाना ॥ इति ॥

तदनन्तरं तद्विद्यामृतधारया पूर्वोद्दिष्टतमिवशक्तिसामरस्योत्पन्नपरमा-मृतस्य ब्रह्मरन्ध्राभूताधारपर्यन्तगलितधारया । अतएवोक्तं तृतीयश्लोके—
“ब्रह्महोतारं तदास्ये प्रविशन्ति सुधाधारगन्धप्रदेगम्” इति । स्थिरमतिः स योगी देवतम् द्रष्टुं देवतं षट्चक्रस्य डाकिन्यादिदेवतञ्च धनार्पयेदित्यर्थः ।

तैनामृतेन देवेशि तर्पयेत् परदेवताम् ।

षट्चक्रदेवतास्तत्र मन्त्रार्प्यामृतधारया ॥

मूले मूलाधारपद्मे । सा कोट्यो ? हृन्दी । अमृतं कोट्यम् ? आद्याभं रजःसम्भवात् एतरी भावनेन कर्तव्या अहाप्योक्तत्वात् । अतो योगी ध्यानपरम्पराक्रमेण यातया तद्विद्या-मृतधारया स्थिरमतिः सन् ब्रह्माण्डभाण्डस्थितं सर्वदेवतं मन्त्रयेत् ॥ ११ ॥

ज्ञात्वैतत् क्रममुत्तमं यतमना योगी यमाद्यैर्युतः
 श्रीदीक्षागुरुपादपद्मयुगलामोदप्रवाहोदयात् ।
 संसारे न हि जन्यते न हि कदा संक्षीयते संक्षये
 नित्यानन्दपरम्पराप्रमुदितः शान्तः सतामगणीः ॥ ५४ ॥

इति पूर्वोक्तवचनात् । अमृतधारां विशेषयति । योगपरम्पराविदितयेति ।
 योगस्य गुरुपदेशपरम्पराप्राप्तत्वात् योगपरम्परैत्युक्तिरिति भावः । तेन
 गुरुपदेशपरम्पराविदितयेति फलितार्थः । अमृतं विशेषयति ब्रह्माण्ड-
 भाण्डस्थितमिति ब्रह्माण्डस्य भाण्डं आधारपात्रं कुण्डलिनी तस्याः सर्वेषां
 योनिरूपत्वात् । तत्र स्थितं कुण्डलिनीपात्रस्थितमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

उक्तयोगक्रमज्ञानफलमाह ज्ञात्वैतदिति । श्रीदीक्षागुरुपादपद्मयुगला-
 मोदप्रवाहोदयादिति । आमोद आनन्दः तस्य प्रवाहोऽविच्छिन्नोत्तरो-
 त्तरसम्बन्धेन नित्यानन्द इति यावत् तस्योदयो यस्मात्तादृशपादपद्म-
 युगलान् ज्ञात्वेत्यर्थः । दीक्षागुरुरिति प्रथमोपस्थितत्वेन गौरवातिशयेन च
 तद्वहणम् । तदभावे अन्यगुरोरपि ज्ञानव्यम् ।

अतएवोक्तम्—

मधुतुम्बी यथा मृद्वः पुष्पात् पुष्पान्तरं व्रजेत् ।

ज्ञानसुखस्तथा शिष्यो गुरोर्गुर्वन्तरं व्रजेत् ॥ इति ॥

नित्यानन्दपरम्पराप्रमुदित इति । नित्यानन्दधारारूपद्वययुक्त इत्यर्थः ।

सतां योगिरूपप्रशस्तजनानामगणस्य इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

योऽधीते निशि सन्ध्ययोरथ दिवा योगी स्वभावस्थितो
 मोक्षज्ञाननिदानमेतदमलं शुद्धञ्च गुप्तं परम् ।
 श्रीमत् श्रीगुरुपादपद्मयुगलालम्बौ यतान्तर्मना-
 स्तस्यावश्यमभीष्टदैवतपदे चेतो नरीनृत्यते ॥ ५५ ॥

पट्चक्रश्लोकाध्ययनफलमाह । योऽधीते इति । स्वभावे स्थित आत्म-
 भावे नियुक्त इत्यर्थः । यतान्तर्मना इति यतं योगाभ्यासेन स्थिरीकृतम्
 अन्तरात्मनि मनो येन तादृश इत्यर्थः । अष्टमन्यत् ॥ ५५ ॥ ॐ ॥

इति श्रीपूर्णानन्दपतिविरचितश्रीतत्त्वचिन्तामण्यन्तर्गत-
 पट्चक्रविवरणश्लोकार्थपरिष्कारिण्यम्
 अष्टमं प्रकरणं समाप्तम् ॥ ॐ ॥

(५५) योऽधीते इति । अथैतत् पट्चक्रं कथं वा स्वीयभावस्थितं सन् निशि सन्ध्ययो दिवा
 अधीते तस्यावश्यमेव अभीष्टदैवतपदे चित्तं शुद्धं नृत्यति । यतं नियतम् अन्तर्गम्यो यस्तु स
 चेतः ।

इति पट्चक्रभेदटिप्पणी समाप्ता ।

पादुकापञ्चकम् ।

शिवोक्तम् ।

ब्रह्मरन्ध्रसरसीरुहोदरे
नित्यलग्नमवदातमहुतम् ।
कुण्डलीविवरकाण्डमण्डितं
द्वादशार्णसरसीरुहं भजे ॥ १ ॥

पञ्चवक्त्रकृतपञ्चपादुकास्तोत्रमंहसमुदायनाग्रकम् ।

तस्य रोचिरमलाख्यटीकया कोऽपि कालीचरणः प्रकाशयेत् ॥

अथ त्रिलोकोद्धारकर्त्ता सदाशिवः स्तोत्ररूपेण श्रीगुरुध्यानयोगं
कथयिष्यन् तदर्थं प्रथमतो गुरोरधियासस्यानं निरूपयति ब्रह्मरन्ध्रेति ।
अस्यार्थः ब्रह्मरन्ध्रसरसीरुहस्य ब्रह्मरन्ध्रविशिष्टं यत् सरसीरुहं सहस्रदल-
कमलं तस्योदरे तन्मध्ये तत्कर्णिकायामिति यावत् । द्वादशार्णसरसीरुहं
द्वादशवर्णविशिष्टं पद्मं भजे सेवे इत्यर्थः । अत्र भजे इति क्रियया अमलकर्तृ-
त्वोपस्थितिः शिववाक्यात् शिवेन स्वीयभजनीयत्वं दर्शयता सर्वेषां शिवोक्त-
मन्त्रोपासकानां भजनीयत्वं सूचितम् । एवं सर्वत्र बोधम् ।

ब्रह्मरन्ध्रस्थानमाह कङ्कालमालिनीतन्त्रे सहस्रदलपद्ममुपक्रम्य—

तत्कर्णिकाया देवेशि अन्तरात्मा ततो गुरुः ।

सूर्यस्य मण्डलं तत्र चन्द्रमण्डलमेव च ।

ततो वायुर्नहानामा ब्रह्मरन्ध्रं ततः स्मृतम् ॥ इति ॥

केचित्तु तादृशपद्मोदरे तत्कर्णिकास्थत्रिकोणोदरे इति वदन्ति । तत्र
पद्मोदरशब्दस्य मध्यवातकत्वात् पद्ममध्यं कर्णिकैव प्रतीयते न तु कर्णिका-
मध्यत्रिकोणमध्यम् अनुपस्थितेः । व्यक्तमाह श्यामासपर्याप्तवचनम्—

शिरःपद्मे सहस्रसारे शुक्लवर्णे त्वधोमुखे ।

तरुणारुणकिञ्चस्के सर्ववर्णविभूषिते ।

कर्णिकान्तःपुटे तत्र द्वादशार्णसरोरुहे ॥ इत्यादि ॥

अत्र कर्णिकान्तःपुटे इति सुव्यक्तम् । द्वादशार्णेति द्वादशवर्णाः सह-
स्रपद्मे हस्तमलवरयम् इति गुरुमन्त्रात्मकद्वादशवर्णाः तद्विशिष्टपद्ममिति
तत्त्वज्ञाः । केचित्तु द्वादशवर्णो वाग्भववीजं तदयुक्तपद्ममिति वदन्ति । तत्र
तथात्वे—

कर्णिकान्तःपुटे तत्र द्वादशार्णसरोरुहे ।

तेजोमये कर्णिकान्तयन्द्रमण्डलमधये ॥

अकद्यादिनिरेच्छीये हस्तचक्रयभूषितं ।

हंसपीठे मन्त्रमये स्वगुरुं शिवरूपिणम् ॥

इति वदन्ते मन्त्रमये वाग्भववीजरूपगुरुमन्त्रमये इत्यनेन द्वादशार्णेत्यस्य
मीनरक्त्यापत्तेः । द्वादशार्णेति द्वादश वर्णाः वर्णाः यत्र तदिति व्युत्पत्त्या
सरोरुहे द्वादशवर्णयोगः प्रतीयते । यद्यप्यत्र द्वादशवर्णानां विशेषाभिधानं
तदयोगस्थानञ्च नाभिहितं तथापि—

हंसाभ्यां परिहृतपद्मकमले दिव्यैर्जगत्कारणे-

विंशोत्तीर्णमनेकदेहनिर्गम्य स्वच्छन्दमात्मैश्वर्या ।

इति गुरुगीतायां हंसाभ्यां परिहृतपद्मेत्यनेन तादृशसरोरुहस्य हंसयुक्तपद्मं
प्रतीयते । तयोरेव षड्द्वयस्या द्वादशवर्णा भवन्ति तदयुक्तं पदम् । अत्र
पद्मावच्छेदे वर्णयोगकथनात् यत्रस्यापि द्वादशमस्यकत्वं व्यक्तीभूतमिति
सुधीभिर्भाव्यम् । द्वादशार्णसरोरुहं विशेषयति नित्येति । नित्यलग्नमविना-
भावमन्त्रध्वनेन महस्रदत्तपद्मेन मिलितम् अथवातं शुक्लवर्णमद्भुतं व्रक्षतजो-
मयत्वादिनात्माद्यर्थम् । कुण्डलीविवरकाण्डमण्डितमिति । कुण्डल्या विवरं

तस्य कन्दलितकर्णिकापुटे
 क्लृप्तरैखमकथादिरेख्या ।
 कोणलक्षितहलक्षमण्डली-
 भावलक्ष्यमवलालयं भजे ॥ २ ॥

सहस्रदलकमलकर्णिकास्थग्निसमीपे कुण्डलीगमनपथरूपं छिद्रम् । तद-
 धिकरणभूतकाण्डं नालं चित्रिणी नाडी तेन भूषितम् । यथा मृणालोपरि
 पद्मस्थितिस्तद्वत् चित्रिणीनाडीरूपमृणालभूषितमित्यर्थः ॥ १ ॥

उक्तपद्मकर्णिकायामकथादित्रिकोणमध्ये गुरुयन्तनीयः अतस्तज्ज्ञा-
 नायै त्रिकोणं निरूपयिष्येति । अस्यार्थः कन्दलितकर्णिका-
 पुटे इति । कन्दलं परस्वराक्रमणपूर्वकं याग्विवादः । अत्र लक्षित-
 लक्षणया परस्वराक्रमणमात्रं गृह्यते । पुटम् आधारभूतस्थानम् । ततश्च
 तस्य पूर्वोक्तसहस्रदलकमलद्वादशदलकमलोभयस्य कन्दलिते परस्वराक्रान्ते
 कर्णिकापुटे कर्णिकात्मकाधारस्थाने अवलालयं भजे सेवे इत्यन्वयः । केचित्तु
 तस्य द्वादशदलस्येति व्याख्यायन्ति । तत्र तथात्वे श्रीनाथस्य सहस्रदलकमल-
 द्वादशदलकमलोभयस्यै स्थितिविधायकवक्ष्यमाणवचनानामसङ्ख्यापत्तेः ।

अवला शक्तिः सा चात्र विन्दुत्रयादुरभूतरामान्येष्टारोद्गीनामक-
 त्रिशक्तिरुपरेखात्रयमिलितत्रिकोणरूपा कामकला तद्रूपालयमित्यर्थः ।
 कामकलायाम्नाद्रूपत्वमाह यामले—

अथ कामकलां वक्ष्ये तद्देवताभरूपकम् ।

इत्युपक्रम्य—

त्रिविन्दुः सा त्रिशक्तिः सा त्रिमूर्तिः सा सनातनो ।

इत्याद्युक्तम् ।

सा कामकला पूर्व्यदर्शितत्रिशक्तिरूपा इत्यर्थः ।

अवलालयं विशेषयति कृतरेखमकथादिरेखयेति । अकारादियोङ्गस्यै
रामा रेखा ककारादियोङ्गवर्णैर्ज्येष्ठा रेखा थकारादियोङ्गभी रौद्री रेखा
इति रेखात्रयेण कृता चिह्निता रेखा यत्र तादृशावलालयमित्यर्थः ।

तदुक्तं हृदयश्रीक्रमे कामकलाप्रकरणे—

विन्दोरदुरभावेन वर्णवयवरूपिणी ॥ इति ॥

पुनः किंभूतम् ? कोणलघितहलक्षमण्डलीभावस्यमिति । कोणेषु
उक्तत्रिकोणस्यान्तरालेषु सन्मुखदक्षिणवामकोणेषु लघितैः प्रकाशितैः हलक्ष-
वर्णैः मण्डलीभावेन तत्तद्वर्णोद्भूतस्थानरूपेण लक्ष्यते ज्ञायते असौ तादृश-
मित्यर्थः । अत्र त्रिकोणस्य विशेषज्ञानं विना सम्यग्गन्धानं न भवतीत्यतः
प्रमाणान्तरेण त्रिकोणं विशेषयति । अत्र त्रिकोणं वामावर्त्तेन लेख-
नीयम् ।

तदुक्तं शाक्तानन्दतरङ्गिण्याम्—

वामावर्त्तेन विलिखेदकथादित्रिकोणकम् ॥ इति ॥

काश्यपस्मृत्याये—

त्रिविन्दुं परमं तत्त्वं ब्रह्मविष्णुशिवोत्तमम् ।

वर्णमयं त्रिकोणम् ज्ञायते विन्दुतत्त्वतः ॥ इति ॥

तथा—

अकारादिविसर्गान्ता ब्रह्मरेखा प्रजापतिः ।

ककारादितकारान्ता विष्णुरेखा परात्परा ।

थकारादिसकारान्ता शिवरेखा त्रिविन्दुतः ॥

तत्त्वजीवने—

रजःसत्त्वतमोरेखा योनिमण्डलमण्डितः ॥

तथा—

उपरिष्ठात् सत्त्वरेखा रजोरेखा स्वामतः ।

तमोरेखा दक्षभागे रेखात्रयमुदाहृतम् ॥

एतद्वचनपर्यालोचनयापि अकथादीनां वामावर्त्तत्वमायातम् ।

तत्पुटे पटुतडित्कङ्कारिम-

स्पृष्टमानमणिषाटलप्रभम् ।

चिन्तयामि हृदि चिन्मयं वपु-

र्नादविन्दुमणिषीठमण्डलम् ॥ ३ ॥

सतततन्त्रे—

भक्त्यादिषिष्यत्वा तु हलचमध्यमण्डितम् ॥ इति ॥

एतेन हलचवर्णानां त्रिकोणमध्ये स्थितिर्विबुधम् । भवं विस्तरेण ॥ २ ॥

उक्तत्रिकोणमध्ये मणिषीठोपरि गुरुस्थितिरित्यतस्तत्र मणिषीठं वर्ण-
यति तत्पुट इति । अयमर्थः । तत्पुटे उक्तत्रिकोणमध्ये नादविन्दुमणि-
षीठमण्डलं हृदि मनसि चिन्तयामौत्थान्ययः । नादविन्दुमणिषीठमण्डल-
मिति । नादविन्दुभ्यां 'सह' मणिषीठमण्डलम् अथवा नादस्य विन्दुस्य
मणिषीठमण्डलस्य तदित्यर्थः । केचित्तु नादविन्दुरूपमणिषीठमण्डलमिति
वदन्ति । तत्र तयात्रे नादस्य शुक्लवर्णत्वात् विन्दो रज्जवर्णत्वात् पटुतडित्कङ्का-
रिमेत्यादिविषयणस्यासंलम्भापत्तेः ।

तथाहि —

परमक्तिमयः साक्षात्प्रियासी भिद्यते पुनः ।

विन्दुर्नादो वीजमिति तस्य भेदाः समोरिताः ॥

इति सारदानवचनस्य परमक्तिमयो विन्दुः ते वीजनादविन्दवः वल्लीशूक-
सकपिणः इत्यर्थाकत्वे नादस्य चन्द्रलरूपत्वात् शुक्लत्वं विन्दोः सूर्यस्वरूपत्वात्
रक्तत्वमायातम् । अथमाह पटुचक्रवर्णे पूर्णानन्दः—

तद्रूढं नादोऽसी वलधवलसुधाधारमन्तान्नासी ॥ इति ॥

सहश्रीकमे—

वातसूर्यप्रतीकायमासीद्विन्दुमदचरम् ॥ इति ॥

ऊर्ध्वमस्य हुतभुक्शिखाचयं

तद्विलासपरिवृंहणास्पदम् ।

विश्वघस्मरमहोच्चिदोत्कटं

व्यामृषामि युगमादिहंसयोः ॥ ४ ॥

एवञ्च तयोः शुक्लरक्तत्वे मणिपाटलप्रभत्वं सर्व्वथाऽसम्भवम् । अतः प्रदर्शितार्थ एव माधीयान् । एवञ्चाधो नादः ऊर्ध्वं विन्दुः मध्ये मणिपीठमण्डलं चिन्तनीयमिति व्यवस्था ।

व्यामृषामि कङ्कालमालिनीतन्त्रे गुरुध्याने—

सहस्रदलपद्मस्यमन्तरालान्मुत्तमम् ।

तस्योपरि नादविन्दोर्मध्ये सिंहामनोज्ञवस्त्रम् ॥

तस्मिन्निजगुरुं नित्यं रजताक्षलमग्निभम् ॥ इत्यादि ॥

मणिपीठमण्डलं विशेषयति पटुतङ्कितङ्कारिमसहमानमणिपाटलप्रभमिति । स्वकार्य्यसुसम्पादनयोग्यत्वं पटुत्वम् । ततश्च स्वप्रकाशरूपस्वकार्य्यसुसम्पादनविराधिदोषराहित्येन सर्व्वव्यापकातिप्रकाशमानानां तद्वितां कङ्कारिणा सहस्रकङ्कारिणा पिङ्गलवर्णेन सहमानैर्मणिभिः पाटलप्रभमित्यर्थः मणिपीठस्य मणिमयसर्व्व्याङ्गत्वात् । अस्य नादविन्दुमणिपीठमण्डलस्य वपुश्चिन्मयं ज्ञानमयमित्यर्थः । अन्ये तु चिन्मयं वपुः द्वादशस्वरस्वरूपं वाग्मवधीजं गुरुमन्त्रं वपुश्चिन्तयामीति वदन्ति । तन्मन्त्रं गुरोः शुक्लवर्णत्वात् तदीजस्यापि शुक्लत्वेन मणिपाटलप्रभत्वविशेषणं न सङ्गच्छते ॥ १ ॥

हंसपीठोपरि नादविन्दुमध्यस्यमणिपीठोर्ध्वत्रिकोणे गुरोरधिवामः । अतस्त्रायोर्ज्ञातार्थं हंसत्रिकोणयोः स्वरूपं ज्ञापयिष्येति ऊर्ध्वमिति । अस्यार्थः । अहम् आदिहंसयोर्युगं व्यामृषामि । एवमस्य मणिपीठस्योर्ध्वं हुतभुक्शिखाचयं व्यामृषामि । तद्विलासेन हुतभुक्शिखाचयस्य सुप्रकाशेन परिवृंहणास्पदम् उद्दिश्यमानमणिपीठरूपासदं व्यामृषामीति तन्मति-

यन्मकविपयचिन्तादित्याग्नेन स्वस्वस्थाने स्थिरतरं भावयामीति प्रत्येकं क्रियान्वयः ।

हुतभुक्शिखात्रयमिति । हुतभुक्शिखादिनयं हुतभुक्शिखात्रयम् । शाकपायिवादित्वात् मध्यपदस्योपे तन्मदसिद्धिः । हुतभुक् वज्रिस्तच्छिखा वज्रिविन्दोरदुरभूतदक्षिणादीशपथ्येन्तगता रामा रेखा । आदिना ईशान-कोपस्य चन्द्रविन्दोरदुरभूतयानादिमरुत्कोणपथ्येन्तगता ज्येष्ठा रेखा । मरु-त्कोणस्य सूर्यविन्दोरदुरभूततदादिवज्रिविन्दुसङ्गता रौद्री रेखा । एवं त्रिविन्दु-त्रिरेखामिलितत्रिकोणं कामकलारूपम् ।

तदुक्तं षडष्ट्रीकम्—

विन्दोरदुरभावेन वर्षापयवरूपिणी ।

विन्दुये कृटिलीभूता यन्मादीशानमागता ॥

मगोरमा गतिरूपा सा शिखा चित्वात्ता परा ।

मत्तीशानगता रेखा प्रत्यगाग्नेयमागता ॥

ज्येष्ठा सा परमेशानो त्रिपुरा परमेश्वरि ।

व्यक्तीभूय पुनर्व्यामे प्रथमादुरमागता ।

दृष्ट्या नादमंलना रौद्री शृङ्गाटमागता ॥ इति ॥

सा शिखेति आग्नेयमागता वज्रिष्वन्विनी मात्रा सा शिखा वज्रि-यिखेत्यर्थः ।

माहिम्नरीसंहितायाम्—

सूर्यचन्द्रस्तथा वज्रिरिति विन्दुत्रयं भवेत् ।

ब्रह्मा विष्णुस्तथा शम्भुरिति रेखात्रयं मतम् ॥ इति ॥

एतद्विकीर्णमध्ये शुरुस्त्विति अष्टमाष्ट प्रेमयोगतरत्रिषोष्टतपचनम्

सहस्रदलसुपतम्—

तन्मध्ये तु विकीर्णम् विन्दुदाकारसुतमम् ।

विन्दुद्वयञ्च तन्मध्ये विदर्भरूपमव्ययम् ।

तन्मध्ये शून्यदेगे च शिवः परमपञ्चकः ॥ इति ॥

अतएव गह्वराचार्येणापि भानन्दनहर्ष्याम् : इदं सुव्यक्तमभिहितम् ।
यीनायस्य विसर्गारूढत्वात् इति ललितारहस्यकारेणोक्तञ्च । विसर्गस्तु विको-
णोर्द्ध्ववर्त्तिचन्द्रसूर्यरूपविन्दुद्वयमिति ।

आदिहंसयोर्युगमित्यत्रादिनान्तरात्मसंज्ञकपरमहंस एव गृह्यते न तु
दीपकलिकाकारजीवात्महंसः । अयं हंसः प्रकृतिपुरुषरूपः ।

तदुक्तमागमकल्पद्रुमे पञ्चमाख्यायाम्—

हृद्गारो विन्दुरित्युक्तो विमर्गः स इति स्मृतः ।

विन्दुः पुरुष इत्युक्तो विसर्गः प्रकृतिः स्मृतः ॥

पुं प्रकृत्यात्मको हंसस्तदात्मकमिदं जगत् ॥ इति ॥

केचित्तु अस्य मणिपीठस्थोर्द्ध्वम् आदिहंसयोर्युगं व्यामृपामीति
व्याख्यायन्ति । तन्मन्दं पूर्वोक्तकङ्कालमालिनीवचनबोधितहंसोर्द्ध्वं नाद-
विन्दुमध्यस्थमणिपीठे नादविन्दोरधःस्थहंसस्थितेः सर्व्वत्रासम्भवात् । एतेन
हुतभुक्शिखासखमिति केषाञ्चित् कल्पितपाठो निरस्तः । तथात्वे जर्द्ध-
मस्येत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । यदा अस्य मणिपीठमण्डलस्थोर्द्ध्वं आदिहंस-
योर्युगं व्यामृपामि । कङ्कालमालिनीवचने नादविन्दुमध्यस्थितमणि-
पीठाधःस्थले हंसस्थितिः प्राप्ता । अथ मणिपीठोर्द्ध्वस्थितिकथने महान् विरोधः
अतस्तद्विरोधविवादाय हंसं विशेषयति हुतभुक्शिखात्रयमिति । ततथाधः-
स्थले हंस इत्याहुपूर्व्विकस्य स्थितिः । जर्द्धं पूर्व्वोक्तविकोणाकारकामकला-
रूपेण परिणतस्य तस्य स्थितिरित्यविरोधः कामकनाया हंसरचित-
मूर्त्तिकत्वात् ।

पुनर्व्विशेषयति विश्वघसरमहोच्चिदोक्तमिति ।

डभचेल्लघमी चाय धसिडचरणे व्युसक् ।

तथाच—

देज्याचे चिदिह्मादे दीप्तो थुदकनुदिच्छिदि वा ।

इति धातुपाठात् घसधातोर्भघणार्थत्वम् । चिदोर्दीप्त्यर्थत्वम् । ततश्च

तत्र नाथचरणारविन्दयोः

कुङ्कुमासवपरीमरन्दयोः ।

हृन्मिन्दुमकरन्दशीतलं

मानसं स्मरति मङ्गलास्पदम् ॥ ५ ॥

विद्वानां वक्षरा भक्षिका अर्थात् संहारिका या महीक्षित् महाप्रकाशस्तया
उत्कटं दूरतरं सर्व्वाधिकबलवदित्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीनाथचरणारविन्दचिन्तनाधिकरणपीठं निरूप्येदानीं तद्वानयोगं
सूचयंस्तीति तत्रेति द्वाभ्याम् । अस्यार्थः तत्र मणिपीठस्यत्रिकोणमध्ये
नाथचरणारविन्दयोर्हृन्मानसं स्मरति ध्यायते इत्यन्वयः ।

चरणहृन्विशेषयति कुङ्कुमासवपरीमरन्दयोरिति ।

वीक्षेत्यभावचिह्नेषु तेषु भागे परिप्रती ।

इति वीपदेवीयात् परिर्भागार्थत्वम् । ततश्च कुङ्कुमासवानां लाक्षा-
रसामपरमान्तानां यः परिर्भागः स एव मरन्दो मकरन्दो ययोस्तादृशयो-
रित्यर्थः । “भरौमरन्दयोः” इति पाठे भरौ भरणं निःसरणमिति यावत् ।
ततश्च “हृदभिहितभावो द्रव्यवत् प्रकाशते” इत्युक्तेः कुङ्कुमासवानां भरौ
अर्थात् भरणाययकुङ्कुमासवो मरन्दो ययोरित्यर्थः ।

हृन्मं कीदृशम् ? हृन्दुमकरन्दशीतलम् हृन्दोयन्दस्य यो मकरन्दः चमृत-
किरणरूपः तद्वत् शीतलम् । यथा चन्द्रामृतकिरणेन उक्तापनिवृत्तिस्तथा
पदहृन्सेवनेन दुःखतापशान्तिरिति भावः ।

मङ्गलास्पदम् अभिप्रेतार्थसिद्धिस्थानम् । तद्वरणस्याने मनोऽभिनिवेशे
सर्व्वाभीष्टसिद्धिरिति तात्पर्यम् ॥ ५ ॥

एवं परामृतं सरोवरस्वरूपं तदुपरिस्थितं चरणं पद्मवत् प्रकाशते इति ।
ननु उक्तपद्मद्वयकर्णिकापुटे गुरुस्थितिर्विधीयते । तत्किमधःस्थितद्वादश-
दलकमलकर्णिकायां किंवा ऊर्ध्वसहस्रदलकर्णिकायामित्याकाङ्क्षायामत्र
वदन्ति । वृहच्छ्रीक्रमे—

सर्वोपरि ततो ध्यायेत् पथिमाननपद्मजम् ।

स्रवन्तममृतं दिव्यं देव्यङ्गे कमलान्तरे ॥ इति ॥

देव्यङ्गे गुरुमत्तयङ्गे ।

यामले—

छत्रं मूर्ध्नि सहस्रपत्रकमलं रत्नं सुधावर्षिणम् ॥ इति ॥

गुरुगीतायाम्—

हंसाभ्यां परिवृत्तपत्रकमले दिव्यैर्जगत्कारणै-
र्विख्योत्तीर्णमनेकदेवनिलयं स्वच्छन्दमात्मैच्छया ।

तत्तदुद्योग्यतया स्वदेशिकतनुं भावैकदौपादुरं
प्रत्यक्षाक्षरविग्रहं गुरुपदं ध्यायेद्दिवाहुं गुरुम् ॥ इति ॥

श्यामासपर्याप्तवचनम्—

शिरःपद्मे सहस्रारि शुक्लवर्णे त्वधोमुखे ।

तरुणारुणकिष्कण्ठे सर्ववर्षविभूषिते ॥

कर्णिकान्तःपुटे तत्र द्वादशार्णसरोरुहे ।

तेजोमये कर्णिकान्तसन्द्रमण्डलमध्यगे ॥

अकथादिचिरेखीये हलध्वजयमण्डिते ।

हंसपीठे मन्त्रमये स्वगुरुं शिवरूपिणम् ॥ इति ॥

एवमादिवचनेर्द्वादशदलकमलकर्णिकायां गुरोरधिष्ठानं विहितम् ।
कङ्कालमालिनीतन्त्रे—

सहस्रदलपद्मस्य मनराजानमुत्तमम् ।

तस्योपरि नादविन्दोर्मध्ये सिंहासनोज्ज्वलम् ।

तत्किञ्चिजगुरुं नित्यं रजताक्षतसच्चिदम् ॥ इत्यादि ॥

यामले—

सहस्रदलपद्मे सकलशीतरश्मिप्रभं
वराभयकराम्बुजम्—इत्यादि ।

पुरस्सरपरसोपाने—

श्रीमहादेव उवाच

सहस्रारे ततो नित्ये पद्मे परमाद्भुते ।
पद्मस्य बीजकोपे तु भावयेत् स्वगुरुं सदा ॥

श्रीपार्ष्वत्युवाच

सहस्रारे महापद्मे सदा बाधोमुखे प्रभो ।
शुबस्थितिः कायं देव सततं यद निययम् ॥

श्रीमहादेव उवाच

शृणु प्रिये प्रवक्ष्यामि यदेतत् पृष्टमुत्तमम् ।
सहस्रारं महापद्मं सहस्रदलसंयुतम् ॥
सदाशिवपुरं तत् नित्यानन्दमयं सदा ।
नानागन्धयुतं पद्मं सहजानन्दमन्दिरम् ॥
सदा बाधोमुखं पद्मं बीजमूर्धमुखं सदा ।
त्रिकोणाकाररूपेण कुण्डलीसंयुतेन च ॥ इत्यादि ॥

बालाविलासतन्त्रे—

श्रीदक्षिणामूर्त्तिरुवाच

प्रातरुत्थाय धवने सहस्रारे गुरुं ग्रहीत् ।
बाधोमुखे महापद्मे सर्ववर्षविभूषिते ॥
अकथादिचिरेखाद्यहमक्षत्रयभूषिते ।
तदन्तयन्त्रपिम्बस्यहंसपीठे क्षिताननम् ॥

श्रीदक्ष्युवाच

बाधोमुखे गुरुमात्रं कथं तिष्ठति च प्रभो ।

पादुकापञ्चकस्तोत्रं पञ्चवक्त्रादिनिर्गतम् ।

पङ्काम्नायफलप्राप्तं प्रपञ्चे चातिदुर्लभम् ॥ ७ ॥

• श्रीदक्षिणामूर्तिरुवाच

अधोमुखस्य पद्मस्य कर्णिकामध्यसंस्थितम् ।

चन्द्रविम्बस्योर्ध्ववक्त्रं तत्र हंसस्ततः स्थितिः ॥ इति ॥

एतदादिभिर्वचनैः सहस्रदलकर्णिकायां गुरोर्वस्थितिर्विधीयते । एव-
ञ्चोभयकल्पे विहिते श्रीनाथस्य आग्रया तयोरेकतरम् अवधार्यानुष्ठानमिति
सिद्धान्तः ।

अतएवोक्तं कुलार्णवे एकादशोक्ताद्यै—

पारम्पर्यागमाम्नायं मन्त्राचारादिकं प्रिये ।

सर्व्वं गुरुमुखात्पञ्चं सफलं स्यात् चान्यथा ॥ इति ॥ ६ ॥

स्तोत्रफलश्रुतिमाह । पादुकापञ्चकस्तोत्रमिति । पदरक्षणाधारः पादुका
तासां पञ्चकम् । पद्मम् ॥ १ ॥ तत्कर्णिकास्यले चकयादित्रिकोणम् ॥ २ ॥
तदन्तर्नादविन्दुमणिपीठमण्डलम् ॥ ३ ॥ तदधःस्यहंसः ॥ ४ ॥ पीठोपरि
त्रिकोणम् ॥ ५ ॥ समुदायेन पञ्चसंख्यकम् ।

अथवा पद्मम् ॥ १ ॥ त्रिकोणम् ॥ २ ॥ नादविन्दु ॥ ३ ॥ मणिपीठमण्ड-
लम् ॥ ४ ॥ तदूर्ध्वस्यत्रिकोणाकारकामकसारूपेण परिणतो हंसः ॥ ५ ॥ इति
पञ्चसंख्यकम् । तस्य स्तोत्रम् । फलश्रुतिसहितसप्तश्लोकाम्नाकमित्यर्थः ।

पञ्चवक्त्रादिनिर्गतमिति ।

शिवस्य पञ्चवक्त्राणि यथा लिङ्गार्चनतन्त्रे—

सद्योजातं पश्चिमे तु वामदेवं तयोत्तरे ।

अधोरं दक्षिणे ज्ञेयं पूर्वे तत्पुरुषं स्मृतम् ।

ईशानं मध्यतो ध्येयं चित्तयेकतितत्परः ॥ इति ॥

तेभ्यो विनिर्गतं तैरुक्तम् ।

पङ्कान्नायफलप्राप्तमिति । पङ्मुखानि यथा पूर्वोक्तानि पञ्च । पठवक्तु
पूर्ववक्तृस्वाधस्तात् शुभं तामसम् । एतच्च शिवतन्त्रे सद्योजातादिपङ्क्त-
न्यासे “ॐ हं ह्रीं श्रीं ह्रीं तामसाय स्वाहा” इत्यनेन तत्रोक्तध्याने “नील-
कण्ठमधोवक्त्रं कालकूटस्वरूपिणम्” इत्यनेन च प्रकटितम् । मिलित्वा
पङ्क्त्याणि भवन्ति । एभिः पङ्क्तैरावायते कथ्यतेऽसौ इति पङ्कान्नायः
शिवोक्तस्तोत्रसमुदायः । तस्य फलं तत्तन्मन्त्रसमुदायविहितकर्मफलं प्राप्यते
येनेत्यर्थः ।

प्रपञ्चे लिङ्गाद्यावद्वर्णपर्यन्तमायाप्रकटितसंसारे । अतिदुर्लभमिति अति-
दुःखेन लभ्यते यत्तदतिदुर्लभं तस्मात्तत्करणपुण्यपुण्यजनकजन्मान्मनीयतमम्
क्लेशस्वरूपत्वात् दुःखलभ्यत्वमिति भावः ॥ ७ ॥

इति श्रीकालीचरणहता पादुकापञ्चकस्तोत्रस्य
अमलानामटिप्पणौ समाप्ता ।

॥ ७ ॥ ॐ तत् सत् ॥ ७ ॥

षट्चक्रविवृतिः ।

(विश्वनाथकृता ।)

ॐ श्रीगुरवे नमः ।

टीका श्रीविश्वनाथेन कृता सप्तम्यतिष्ठिकाम् ।

कैवल्यकलिकोतन्त्रद्वितीयपटलस्य च ॥

वृक्षरूपी परमेश्वरः वशिष्ठाय कुलभावमुक्त्वा कुलाचारं विना तस्मिन्
नाधिकारः अतस्तदुपदेष्टुं गुरुसम्मानपूर्वकमाह यज्ज्ञातेनेत्यादि । तथाच
कालिकापुराणे—

यः पूजयेद्दान्यभावेन तस्य ऋणशोधनम् ।

पितृदेवनरादीनां जायते न कदाचन ॥

सोऽभ्यस्य त्रिपुरायोगं तेन योगेन संयुतः ।

जायते यदि सुप्राज्ञस्तदा मोक्षमवाप्नुयात् ॥

त्रिपुरायोगं कुण्डलिनीयोगं कुण्डलिन्याः सर्वदेवात्मकत्वात् ।

उक्तं “सर्वदेवमयी सा हि” इति ॥ ० ॥

मेरोर्मेरुदण्डस्य बाह्यप्रदेशे कोट्ये शमिमिहिरगिरे इडापिङ्गलानाद्यो ।
“मेरुदण्डवह्निःपार्श्वे चन्द्रसूर्यात्मके” इति मायातन्त्रात् । तयोः स्थिति-

प्रकारमाह टीकाकारधृततन्त्रे—

वाममुष्कासु सञ्चिता नाडी दक्षिणगामिनी ।

सुषुम्नाकलिता जाता वामभागं समाश्रिता ॥

द्वहता दक्षभागस्या जत्रुमध्यं समाश्रिता ।

वामन्तु नासिकाद्वारं प्राप्नोति गिरिजेऽमले ॥

नाडी दक्षिणमुष्कात्तु सञ्जातोत्तरगामिनी ।

सुपुन्नाकलिता जाता भागं दक्षिणमाश्रिता ॥

द्वहता वामभागस्या जत्रुमध्यं समाश्रिता ।

दक्षिणं नासिकाद्वारं प्राप्नोति गिरिजेऽमले ॥

चापाकृतिर्भूत्वा दक्षिणगामिनी उत्तरगामिनीति ध्येयम् ।

मध्ये नाडी सुपुन्नेति । मध्ये मेरुदण्डस्य मध्यस्थविवरे ।

मेरुदण्डवह्निःपाखे चन्द्रसूर्यात्मिके गिरे ।

मध्ये सुपुन्ना—इति मायातन्मात् ।

अष्टमाह सारसमुच्चये—

या मुण्डाधारदण्डान्तरविवरगता हारनीहारगौरी

सौधीं धारां नभोऽश्वोरुहकुहरविधोः संस्वरन्तीं वदन्ती ।

तस्या वज्राख्यनाद्या खगमुदरदरीमध्यगं यो विदध्यात्

तस्या ब्रह्माण्डभाण्डप्रलयमपघनं स्यादघनं शृत्युशृत्योः ॥

सा कीदृशी ? हारनीहारगौरी मुक्ताहारनीहारगौरी । “गौरीऽरुपे
स्थिते पीते” इत्यमरः । एतेन सुपुन्नान्तर्गतायाः वज्राया मेरुदण्डान्त-
र्विवरगतात्वकथनेन सुपुन्नाया अपि मेरुदण्डान्तर्विवरगतात्वसिद्धिः ।
यद्वा या मुण्डाधारदण्डे यदन्तरं विवरं तत्र विवरगता अर्थात् सुपुन्नाया
विवरगता ।

अन्तरं अवकाशावधिपरिधानान्तर्विभेदतादर्थ्ये ।

क्षिद्रात्मीय विना बहिरवसरमध्ये अन्तरात्मनि च ॥ इत्यमरः ।

एवञ्च सुपुन्नाकलिता इति परम्परया आश्रिता इत्यर्थः । यद्वा तत्र
तत्र स्थाने मेरुदण्डं भित्त्वा सुपुन्नाकलिता इत्यर्थः । गीतमीयेऽपि—

विश्वं शरीरमित्युक्तं पञ्चभूतात्मकं मुने ।

चन्द्रसूर्याम्बितेजोभिर्जीविब्रह्मैश्वरूपकम् ॥

तिस्रः कोट्यसंदर्शनं शरीरे नाड्यो मताः ।
 तासु सुख्या दशप्रोक्तास्तासु तिस्रो व्यवस्थिताः ॥
 प्रधाना मेरुदण्डेऽत्र चन्द्रसूर्याग्निरूपिणी ।
 इडावामे स्थिता नाडी शुक्ला चन्द्रस्वरूपिणी ॥
 शक्तिरूपा तु सा नाडी साधादस्यतविग्रहा ।
 दक्षिणे या पिङ्गलाख्या पुंरूपा सूर्यविग्रहा ।
 सर्व्वतेजोमयी सा तु सुषुम्ना वज्रिरूपिणी ॥

मेरुदण्डे मेरुदण्डान्तरविवरे । सारदायामपि—

पञ्चवत्यङ्गुलायाम् शरीरसुभवात्मकम् ।
 शुद्धजान्तरे कन्दमुक्तेषाद्दण्डं विदुः ॥
 तस्माद्दिगुणविस्तारं वृत्तरूपेण शोभितम् ।
 तत्र नाड्यः समुत्पन्ना सुख्यास्तिस्रः प्रकीर्तिताः ॥
 इडावामे स्थिता नाडी दक्षिणे पिङ्गला मता ।
 तयोर्माध्यगता नाडी सुषुम्ना वंशमाश्रिता ॥
 पादाङ्गुष्ठद्वयं याता शिफाभ्यां शिरसा पुनः ।
 ब्रह्मस्थानं समापन्ना चन्द्रसूर्याग्निरूपिणी ॥

भटाः शिफाभ्यां मूलाभ्याम् । शिरसा चयभागेन । वंशं पृष्ठवंशम्
 आश्रित्य । विवरगतात्वमुक्तम् । या मुण्डाधारदण्डान्तरविवरगतेत्यनेनाहुः ।
 तन्नान्तरे तु—

व्योम प्रोक्षिष्य नासाग्रे गतौ चन्द्रदिवाकरो ।
 अधोवर्त्तं मण्डापद्यं कीलीलस्य सुषुम्नया ॥
 व्याधुष्य नासिकामध्यं गतं चित्रा तु तद्वता ।
 ऊर्ध्वं भिक्ष्वा तु लिङ्गं वै इतरान् पुष्करान् तथा ॥
 वह्निर्ब्रह्मनाकाङ्क्षाकाङ्क्षिणी भोक्षदायिनी ।
 जीवेनाहतसम्बन्धात् स्थिता सप्तमसंविधौ ॥

तद्वता सुषुम्ना सा तु तप्तमदेर्गं गता सिन्धुध्यामः न विरोधात् ।

अतएव सममसंविधौ इत्युक्तम् । नासिकामध्यं नासिकाद्वयमध्यस्थानं न ? नासिकाद्वयमध्यं गता तत्र इडापिङ्गले गते । अतएव “कुम्भयेच्च सुपुम्नया” इति सङ्गच्छते ।

त्रितयेति । यतः सोमसूर्याग्निरूपा अतस्त्रितयगुणमयी । सुपुम्ना कौटुम्भी ? ओरं प्रस्फुटितं तथाच प्रस्फुटितकनकधूसूरपुष्पमिव ग्रथितं वपुर्यस्याः सा तथा । यथा कनकधूसूरपुष्पस्य मध्ये अन्यत् पुष्पम् एवभूत-ग्रथिततमवपुरिति भावः । केचित्तु ग्रथिततमवपुरिति पाठमाहुः । कुतः सुपुम्ना उत्पन्ना तदाह कन्दमध्यादिति । कन्दरूपमाह सारदायाम्—

शुद्धज्वान्तरे कन्दमुत्सेधाद्वाङ्गुलं विदुः ।

तस्य द्विगुणविस्तारं वृत्तरूपेण शोभितम् ॥

तत्र नाद्यः समुत्पन्नाः । इत्यादि ।

गौरक्षमंहितायान्तु—

ऊर्ध्वं मेढ्रादधो नाभिः कन्दयोनिः खगाण्डवत् ।

तत्र नाद्यः समुत्पन्नाः सहस्राणां द्विसप्ततिः ॥

इत्युक्तम् । कन्दयोनिः कन्दरूपोत्पत्तिस्थानम् नाडीनामित्यर्थः । वज्रा-ख्यानाडीमाह वज्राख्येति । मेढ्रदेशात् लिङ्गमूलात् गिरःपर्यन्ता इत्यर्थः । कुत्र सा ? तदाह । अस्या मध्ये सुपुम्नायामध्ये ज्वलन्ती उज्ज्वलन्तीत्यर्थः । “मध्यमज्ञावलम्बं मध्योऽस्त्री” इत्यमरः । मायातन्त्रेऽपि—

मध्ये सुपुम्ना तन्मध्ये वज्राख्या लिङ्गमूलतः ॥ इति ॥ * ॥

चित्रानाडीमाह तन्मध्ये इत्यादिना । तन्मध्ये वज्रामध्ये । प्रणव-विलमिता आत्राचक्रस्यप्रणवाधारत्वात् । सा कौटुम्भी ? सकलसरमिजान् भित्त्वा एतत् पद्मं शयनरचनया देदीप्यते । पद्मं किम्भूतम् ? मेरुमध्यान्तरस्थं मेरुमध्ये यदन्तरं विवर परम्परया तत्स्थम् ।

मध्ये सुपुम्ना तन्मध्ये वज्राख्या लिङ्गमूलतः ।

तन्मध्ये चित्रिणी सूक्ष्मा विसतन्तु सहोदरा ।

मूलमूलात् सहस्रारस्तदन्तर्गच्छनाडिका ॥

तथा—

मूलादिपट्टसरोजातं चित्रिणीप्रथितं प्रिये ।

लिङ्गाधोर्ध्वनाभिबुक्ककण्ठभूमध्यदेगजम् ॥

इति मायातन्त्रात् । मूलमूलात् सहस्रारस्तमूलाधारमूलात् सहस्रार

इति । तथाच सहस्रारं चित्रिण्या प्रथितम् । अत्र च—

तस्या मध्ये विचित्रास्या अस्रतस्ताविणी शुभा ।

सर्व्वतेजोमयी सा तु योगिनीहृदयह्रमा ।

विसर्गाद्बिन्दुपर्य्यन्तं व्याप्य तिष्ठति तत्त्वतः ॥

इति गौतमीयवचनस्य बिन्दुपर्य्यन्तं इन्दुपर्य्यन्तमिति वा पाठः । ललाटस्थ-
बिन्दुपर्य्यन्तं इन्दुपर्य्यन्तं वा व्याप्य सहस्राराधोदेगपर्य्यन्तगा तद्वतीत्यर्थो बोध्यः ।

। केन चित्रायां पद्मानि सन्ति तदाह तन्त्रबुद्धामणौ—

तथैव प्रथितं पद्मं मूलादिपद्मपञ्चकम् ।

कलिकाकाररूपेण डाकिन्याद्यवलम्बितम् ॥

तथैव चित्रतथैव पद्मं मूलादिपङ्क्तिं शेषः । पद्मपञ्चकं स्वाधिष्ठानादि-
पञ्चकं कलिकाकाररूपेण प्रथितमिति सामान्यत उक्ता विशेषरूपेणोक्तम् ।

एतेन मूलाधारपद्मं विकसितं एवं समस्तपद्मान्यधोमुखान्येव । तदुक्तं
कौलिकतन्त्रे ताराकल्पे—

सप्तपद्मं मयैवीकृतं सुपुत्राप्रथितं प्रिये ।

अधोवक्त्रादिमान्तश्च नाख्येयं यस्य कस्यचित् ॥

येन तस्याधिवाले तदाह श्रीक्रमे—

तस्याद्यान्तर्गता तिष्ठेत् चित्रास्या योगिवक्त्रमा ।

पञ्चयणोञ्जला देवि पञ्चभूतप्रकाशिनी ।

पञ्चदेवाः पर्व्वलम्नाः सप्तान्या नाहयो मताः ॥

अन्यत्रापि—

ः ब्रह्मा जनार्दनो रुद्र ईश्वरश्च सदाशिवः ।

चित्रास्यनाम्नरस्याः पञ्चभूताधिदेवताः ॥

तथा च मायातन्त्रे—

सुखनाडीत्रयं ग्रन्थैरुक्तं वच्चाध ईश्वरि ! ।

रक्तपर्णो वेदवर्णो मूलाधारोऽप्यवास्तुखः ॥ इति ॥

उद्यत् प्रस्तुटितम् ।

तथैव ग्रथितं पद्मं मूलादिपद्मपञ्चकम् ।

कलिकाकाररूपेण डाकिन्याद्यवलम्बितम् ॥

इति वचनात् । पूर्वमेव व्याख्यातं तत् । सुवर्णाभवर्णरिति । तथाच दक्षिणामूर्त्तौ—

आधारे स्वर्णवर्णेऽस्मिन् वादिष्ठान्तानि संस्मरेत् ।

द्वुत्तसौवर्णवर्णानि वर्णानि परमेश्वरि ॥ इति ॥

सारससुखये षट्सु पद्मेषु वर्णाः विन्दुयुक्ता उक्ता अन्यगोरपमिया नात्र प्रकटिताः । चतुष्कोणचक्रमिति ।

तथाच मायातन्त्रे—

तत्कर्णिकान्तरे पृथ्वी चतुष्कोणा सुपीतभा ॥ इति ॥

तथा तन्त्रान्तरे—

भूगृहं चतुरस्त्रं स्यादश्रीवज्रविभूषितम् ॥ इति ॥

धरायाः स्ववीजमिति । तथाच सारदायाम्—

वृत्तं दिवस्तत् षड्विन्दुलाब्धितं मातरिश्रमनः ।

चिकोर्णं स्वस्तिकोपेतं वज्रैरहोन्दुमयुतम् ॥

अश्रीजमश्री भूमेयचतुरस्त्रं भवष्वकम् ।

तत्तद्भूतममाभानि मण्डलानि विदुर्बुधाः ।

वर्णैः स्वरक्षितान्यासन् स्वस्वनामाहृतान्यपि ॥

तत्तद्भूतसमवर्णानि मण्डलानि तथा स्वेवर्णैः ह य र व ल वर्णैर्युक्तानि । तथा स्वस्वनामाहृतानि पृथिव्यादीनां स्वस्वनामाहृतानीत्यर्थः । एतदनुसारेण सर्वेषु पद्मेषु स्वस्ववीजानि ज्ञेयानि ॥ ५ ॥

चतुर्बाहुः इति । अत्र पद्मे त्रयस्त्रास्तीत्याह तदद्भुत्यादिना । नवीनार्क-

तुल्यप्रकाशः रक्तवर्णः सृष्टिकारी ब्रह्मा चतुर्बाहुयुक्तः । चतुर्भागवेदो
सुखाम्भोजलक्ष्मीर्यस्य स तथा ॥ ५ ॥

अत्र डाकिनी शक्तिरस्ति इत्याह वसेदचेति । तथाच भट्टधृततत्त्वे—
मूलाधारं ब्रह्मस्थानमेतत् सीवर्णाभं डाकिनी देवी तत्रेति । एषा डाकिनी
अनेकसूर्यप्रकाशा । अतिशयरक्ता इत्यर्थः । तन्त्रान्तरे—

रक्तां रक्तत्रिनेत्रां पञ्चजनभयलक्ष्मलखदाङ्गहस्तां

वामे चैकं दधानां चपकमपि मुद्रापूर्तिं चैकवक्त्राम् । इति ।

शुद्धबुद्धेः प्रकाशं वहन्तीत्यन्वयः ॥ ५ ॥

मध्ये अधान्तरदेवनादिकमभिधाय प्रकृतमाह वच्चाख्येति । वच्चाख्याया
वक्त्रदेशे सामीप्ये सप्तमी अधोभागे इति यावत् ।

मुख्यनाडीत्रयं अन्येरुर्द्धं वच्चाध ईश्वरि । ।

इति मायातन्त्रात् । कर्णिकामध्यमंस्थं त्रैपुराख्यं त्रिकोणं एतत् काम-
रूपाख्यं त्रिकोणं तत् कामरूपाख्यं कन्दर्पो वज्रिः समन्तात् भ्रमति ।
नाम प्रकटं जीवेशो वायुश्च निवसति । तथाच मायातन्त्रे—

तत्कर्णिकान्तरे पृथ्वी चतुष्कोणा सुपीतभा ।

तन्मध्ये धोनिमध्ये च वज्रिवायोः समायये ॥ इति ॥

श्रीक्रमेऽपि—

कर्णिकायां स्थिता धोनिः कामाख्या परमेस्वरी ।

अपानाख्यं हि कन्दर्पम् आधारे तत्त्रिकोणके ।

स्वयम्भूनिर्द्गं तन्मध्ये पथिमाभिमुखं प्रिये ॥

रुद्रयामलेऽपि—

भ्रमद्ध्योनिगतं ध्यायेत् कामं बभ्रुकसविभम् ।

ज्वलत्कानानलप्रस्थं तद्विलोडिसमप्रभम् ॥

तद्देवाह जीवेश इत्यादिना । बभ्रुकपुष्पसमृद्धमभिहसन् तदधिकरक्तवर्ण
इति भावः । “बभ्रुकः बभ्रुजीवकः” इत्यमरः । “आधारे तत्त्रिकोणके”
इत्युक्तत्वात् ।

तथा—

मूलाधारे त्रिकोणाख्ये इच्छाज्ञानक्रियामिके ।

मध्येः स्वयम्भूलिङ्गसु कोटिस्त्यसमप्रभः ॥

इति गौतमीयात् । तथा—

अधोमुखो लिङ्गरूपी हेमाभो भ्रमणे रतः ॥

इति ॥ ४ ॥

पुनरपि मायातन्त्राच्चाह तन्मध्ये इति । त्रिकोणमध्ये लिङ्गरूपि स्वयम्भूलिङ्गम् । द्रुतसुवर्णकला इति कोमलः सुवर्णवर्णयोगित्वात् कोमलत्वाच्च तथाभिहितम् । पयिमास्यः अधोमुखः । ज्ञानध्यानाभ्यां प्रकाशयते यः स तथा । प्रथमकिसलयकाररूपः नूतनपल्लवाद्बुराकारः भिद्यते इति । तथाच पूर्णचन्द्रादधिकतरसप्तमूह इत्यर्थः । स्निग्धं सन्तानं स्निग्धसमूहं हसतीति स्निग्धसन्तानहासी काशीवासीत्यादिविशेषणम् । सरितां पावतः पल्लवत् जलानां भ्रमणं तद्रूपप्रकाशो यस्य स तथा । “स्यादावर्त्तः श्रमः” इत्यमरः ॥ ४ ॥

तस्मिन् सार्धत्रिवलयेनावेष्ट कुण्डलिनी शक्तिरस्ति इत्याह तस्योर्ध्व इत्यादिना । विसतन्तुसोदरतुल्या सा चासौ कला प्रकृतियेति सा तथा । अतः सूक्ष्मा । नवीनचपलामाला तस्या विलासमशोभया सह भासदं भासवती यस्याः सा तथा । “तद्वित् सोदामिनी विद्युत् चक्षुःशला चपलापि च” इत्यमरः । सुप्ता निद्रिता शिवोपरि लसत् सार्धत्रिवहता आकृतिः शरीरं यस्याः सा तथा । सा तु अधोवक्त्रा । यथा श्रीकृष्ण—

अधोवक्त्रा स्थिता देवी ऊर्ध्वं पुच्छातिशोभना ।

अत विद्युलताकारा कुण्डली परदेवता ॥

परिस्फुरति सर्वाङ्गा सुप्ता हि भुजगकृतिः ।

ब्रह्मदारमुखं नित्यं मुखेनावृत्य तिष्ठति ॥

येन दारिणं गमार्थं ब्रह्मदारं मनोमेयम् ।

मुखेनाच्छाद्य तद्वारं प्रसुप्ता परमेश्वरी ॥

मस्तुके मणिवद्विद्या स्वयम्भूतिद्वयेष्टिनी ॥

योगान्तरेऽपि—

मुखेनाच्छाद्य तद्द्वारं कुण्डलीशक्तिरुज्ज्वला ।

निद्रावशगतं देवी प्रसुप्तभुजगोपमा ॥

तथा मायातन्त्रेऽपि—

सार्द्धद्विवलयानन्दा नन्दिता भास्वरप्रभा ॥ इति ॥ * ॥

कूजन्तीति । उल्लिता सतीति त्रैषः । तथा च तन्त्रान्तरे—

भित्तरीराभ्यक्तमधुरा कूजन्ती सततोल्लिता ॥ इति ॥

कोमलवाक्कैर्वाचं कूजन्तीत्यर्थः ।

तत् प्राप्य कुण्डलीरूपं प्राणिनां देहमध्यगम् ।

वर्णान्तराविर्भवति गद्यपद्यादिभेदतः ॥

इति सारदोक्तेः तत् चैतन्यम् । आसोच्छ्वासविभञ्जनेन वायुना यथा
जगतां जीवः जीवात्मा हंसः धार्यते ।

विभर्त्ति कुण्डली शक्तिरात्मानं स्वं समाश्रिता ।

हंसः प्राणाययो नित्यं प्राणो नाडीपथाश्रयः ॥

आधारादुन्नतो वायुर्यथावत् सर्वदेहिनाम् ।

देहं प्राप्य स्वनाडीभिः प्रयाणं कुरुते वहिः ।

हादयाङ्गुलमानेन तस्मात् प्राण इतीरितः ॥

भट्टाः कुण्डली आत्मानं परमात्मानं विभर्त्ति तद्योगिभामिनीत्यर्थः ।
कीदृशी ? स्वं जीवात्मानम् आश्रिता जीवाधिष्ठाना सतीत्यर्थः । हंसः प्राणा-
श्रयः प्राणवायुसमाश्रयः प्राणः नाडीपथाश्रयः । कथं प्राणस्य नाडीपथा-
श्रयत्वम् ? इत्यत आह आधारेति । प्रयाणं कुरुते इति प्राणः इति
प्राणषट्चक्रवृत्तिरपि दर्शितेत्यन्तेनाहुः ।

दक्षिणामूर्त्तिं तु—

उच्छ्वासे चैव निश्वासे हंस इत्युच्यते ।

तस्मात् प्राणस्य हंसाख्य आत्माकारेण संस्थितः ॥

पट्पतान्यधिकान्यत्र सहस्राण्येकविंशतिः ।

अहोरात्रं चरेद्वायुः स जपो मोघदायकः ॥

अन्यत्रापि—

सःकारेण वदिर्याति हंकारेण विभेत् पुनः ॥ इति ॥

प्रौढामदीप्तयेणौ ॥ * ॥

तस्याः कुण्डलिन्या मध्ये परमा नास्ती शक्तिरुच्यते तन्मध्ये इत्यादिना ।
परमा उल्लुष्टा परापरानाम्ना अतिसूक्ष्मा ।

तथाच भट्टधृततन्त्रे—

सूक्ष्मा कुण्डलिनीमध्ये ज्योतिर्भावा परा मता । इति ।

सा एव परमावस्वरूपा । तथा च श्रुतिः—

तस्याः शिखाया मध्ये तु परमा सा व्यवस्थिता । इति ।

नित्या ध्वंसप्रागभाववर्हिता । आनन्दपरम्परा आनन्दसमूहयुक्ता । अति-
चपलायमाना विद्युलता इव लसत् दीधितिर्दीप्तिर्यस्याः सा तथा । यस्याः
कलायाः प्रभया ब्रह्माण्डादिकटाहान्तं जगत् गरीरं भासते सा विजयते ।
नित्यज्ञानस्य उदयो यस्यां सा । काव्यवन्मैर्वाक्यैः हृदयस्तीन् सेवते गौरवे
बहुवचनम् ॥ * ॥

स्त्राधिष्ठानाख्यपद्यमाह सिन्दूरत्यादिना । अहच्छदेः पट्पत्रैः विद्युत्-
प्रकारेर्ध्वाद्यैः पुरन्दरान्तैर्ध्वादितान्तैः सविन्दुकं परिहृतं पद्यम् । तथा च
भाषातन्त्रे—

तदूर्ध्वं तु महेशानि स्त्राधिष्ठानमृतच्छदम् ।

रक्तवर्णे कर्णिकायामलमहेंद्रुसयुतम् ।

मण्डलं वारुणं देवि तदूर्ध्वं मणिपूरकम् ॥ इति ॥

दक्षिणामूर्त्ति—

स्त्राधिष्ठाने विद्युत्प्रभावे वादिनाम्नानि संस्मरेत् ।

विद्युत्पुञ्जसमाभानि विद्युद्भासितमस्तके ॥ इत्यादि ॥

सारदायां विगदप्रकारं शृङ्गवर्णं तत्तद्भूतसंभाषानीति प्रागुक्तम् ।

अम्भीजं षड्दंलपत्रं षड्चन्द्रयुतम् ।

वं बीजं मकराधिरुदं स्वाधिष्ठानं विष्णुगर्हं प्रदिष्टम् ।

बालाकाभं राकिणी देवतात् ॥

इति वचनात् ॥ * ॥

तस्याङ्गे इत्यादि । नीलद्युतिरूपी मनोज्ञयिवं श्रीभाम् आदधानः ।

गौतमीये—

स्वशब्देन परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः ।

नीलास्युजो देवसदृशकमनीयता श्रीभा यस्याः सा ! नानाद्युधेति । तदुक्तं
तन्त्रान्तरे—

श्यामां शूलाखदस्तां डमरकसहितां तीक्ष्णदृष्टं वहन्तीम्

देवीं रक्तविनेत्रां हितयदलससहस्रदन्तप्रभाभिः । इति ।

स मोहाद्भुतान्धकारसमूहे भानुतुल्यः तत्राशकी भवतीति । कुधेति
अष्टहस्तुल्यकाव्यसमूहसम्पत्तिं भजन्ते । अत्र पश्यन्ती शक्तिरस्ति प्रमाणं
विशुद्धपद्मध्याख्याने लिखित्यते ॥ * ॥

मणिपूरपद्ममाह तस्योर्ध्वं इत्यादिना ।

मणिषट्त्रिंशं तत् पद्मं मणिपूरं तथोच्यते ।

नीलवर्णं नीलवर्णं डादिफान्तवर्णयुक्ते । तथा च दक्षिणामूर्तौ—
सुनीले मणिपूरके डफान्तानि महानीलप्रभानि परिचिन्तयेत् । वज्रैर्मण्डलं
बीजं चाह वैश्यानरस्येत्यादिना । वैश्यानरस्य वज्रैर्मण्डलं रक्तवर्णं त्रिकोणं
तदाहो त्रिभिः स्वस्तिकैर्हकाराकारैर्युक्तम् । मायातन्त्रे—

दशपत्रं पयोजातं कर्णिकायां महेश्वरि ।

षाड्वयं मण्डलं रक्तं त्रिकोणं स्वस्तिकान्वितम् ॥

अम्भीजं रेफः । “वर्णैः स्वै रञ्जितान्यासन्” इति प्रागुक्तेः प्रातःसूर्यधम-
रक्तवर्णम् । मणिपूरन्तु नीलं रुद्रस्थानं लाकिनी देवतात्वेति वचनात् ।
तामाह रुद्रमूर्तिरित्यादिना । शुद्धसिन्दूररागः अतिशयरक्तवर्णः । वेद-
बाह्वज्वलाह्वीत्यादि ।

तदुक्तं तन्त्रे—

‘‘कृष्णां देवीं त्रिवक्त्रां त्रिनयनसहितां कुब्जिनौमुग्ररूपां

यच्च शक्तिं सदण्डामभयवरकरां दक्षवामे दधानाम् । इत्यादि ।

ज्ञानेति । ज्ञानसमूहेन सह लक्ष्मीस्थाम् ॥ ३ ॥

‘‘अनाहतपद्ममाह तस्योर्ध्वे इत्यादि । बन्धूकपुष्पकान्तिस्वरूपरक्तवर्णं

कादिठान्तैः द्वादशवर्णैः सिन्दूरवर्णैः युक्तम् । तथाच दक्षिणामूर्त्तौ—

पिङ्गवर्णं महावक्त्रिकलिकामानि संस्मरेत् ।

कादिठान्तानि वर्णानि चतुर्थेऽनाहते प्रिये ॥

तन्मध्ये पट्कोणपद्मं वायुमण्डलम् । तथाच मायातन्त्रे—

अनाहतं द्वादशारं रक्ताभं हृदि सुव्रते ।

तन्मध्ये पावनं पद्मं पट्कोणं धूम्रवर्णकम् ॥ ३ ॥

वायुबीजमाह तन्मध्ये इत्यादिना । पद्मनाभरं यं । प्रमाणं आधारपद्म-

व्याख्याने उक्तम् । धूसरं द्वैपत् पाण्डुरम् । इत्युच्यते चतुष्टययुक्तं कृष्णसाराधिकरणम् ।

रक्तमनाहतमौखरगेहन्तु काकिन्यपीडोक्ता इति वचनात् । तदेवाह तन्मध्ये

करुणानिधानमित्यादिना । ईश्वराभिधं ईश्वरनामानम् । ईशानं सूर्यप्रभम् ।

अभयवरदपाणिद्वययुक्तम् । तत्र काकिनी भवतद्विप्रीता गौरवर्णा । त्रिनेत्रा ।

पायकपालवराभयान् चतुर्भिर्भुजैः विभ्रतौ । कङ्काल इति अस्त्रिमालाधरा ।

‘‘स्यात् शरीरास्थिकङ्कालः’’ इत्यमरः । तथाच तन्त्रे—

काकिनीं मेघसंस्थाम्

पाशं शूलं कपालं डमरुमपि करैर्धोरिणीं पीतवर्णां

दध्यन्ते सञ्चचित्तां स्वययवनमितां वारुणीमत्तचित्ताम् ।

शूलडमरुस्थाने वराभयं तथा अस्त्रिमाला तन्वात्वरं उक्तम् ।

वाणलिङ्गं तु तन्मध्येऽधोमुखे शक्तिके इति ।

त्रिस्थिकोणयुक्ते इति क्रमात् । तथा—

तन्मध्ये वाणलिङ्गं सूर्यायुतसमप्रभम् ।

शब्दब्रह्ममयः शब्दो न हेतुस्तदहेतुकः ॥

अनाहतास्थं तत्पद्मं पुरुषाधिष्ठितं परम् ॥

पुरुषेण जीवात्मना इति गीतमीयाच्च । त्रिकोणं वाणलिङ्गं जीवात्मान-
श्चाह एतद्वीरजे इत्यादिना । कनकं बभ्रुकपुष्पसदृशं बभ्रुकः पुष्पविशेषः
तददङ्गरागोज्ज्वलः ।

हेमबभ्रुककुसुमगरचन्द्रनिभानि च ।

इति योगिन्येकवाक्यत्वात् । स्वयम्भूवाणलिङ्गेतरलिङ्गविशेषणं हेमादि ।
मौलौ मस्तके सूक्ष्मविभेदयुक्तो विवरयुक्तो मणिरिव दीप्तचिह्नालयः । शर्वस्य
देवस्य पीठालयं निर्वातदीपशिखाकारहंसेन जीवात्मना शोभितम् । माया-
तन्त्रेऽपि—“आत्मा तत्र प्रदीपाभः” इति । भानोरित्यस्य मण्डलपदेनैकदेशेन
महात्मयः । तेन मण्डलमण्डितं अन्तरं मध्यं यस्य स चासौ लभस्तिञ्जल्लयेति
स तथा । तस्य शोभाधरम् । “किञ्जल्कः केगरोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः ॥ ३ ॥

विशुद्धपद्ममाह विशुद्धास्थमिति । हिमच्छायायुक्तस्योपरिलसितगरीरस्य
चतुर्भिर्भुजैः पागाङ्कुशादिलभितैः शोभितगरीरस्य दीप्तवृद्धेः उद्दीप्तप्रानस्य ।
हिमाम्भः युक्तः सदाशिव इत्याख्यायुक्तः सिद्धः प्रसिद्धः ।

तथा तन्त्रान्तरेऽपि—

सदाशिवस्यानमिदं विशुद्धं शाकिन्यग्रहापि च धूम्रवर्णा ।

सुधासिन्धोः शुद्धा युक्ता । तथाच तन्त्रान्तरे—

देवीं ज्योतिःस्वरूपां त्रिनयनविलसत्पद्मवक्त्रां सुदर्शीं

इक्ष्वाभोजेपु चापं शूलमपि दधतीं पुस्तकं ज्ञानमुद्राम् । इति ।

पुस्तकज्ञानमुद्रामिति शरं पाशम् इति तन्त्रान्तरे उक्तम् । सुधाशोभनस्य
मण्डलम् । तथाच स्वच्छन्दसंग्रहे—

अमृताद्यास्तथाकाशं चन्द्रविन्दुं तद्गुह्यतः ।

कण्ठोर्ध्वं परमेष्ठानि लम्बिका चतुरङ्गुले ॥

मतिशीलस्य ज्ञानशीलयुक्तस्य शुद्धेन्द्रियस्य जनस्य महांमोक्षदासम्पत्तिं
दधत् मण्डलमित्यर्थः । स जीवी विपदां अभ्यकारस्वरूपाणां ध्वंसस्य-
प्रकाशः । अत्र वैश्वरीशक्तिरस्ति ।

तथाच भद्रततन्त्रे—

सूच्या कुण्डलिनीमध्ये ज्योतिर्मात्रा परा मतो ।

अथोत्रविषयात् तस्मात् किञ्चिदेवोर्हंगामिनी ॥

स्वयंप्रकाशा पश्यन्ती सुषुम्नानाभिमायिता ।

सेव ह्रत्पद्मं प्राप्य मध्यमा नादरूपिणी ॥

ततः संजल्पमात्रा स्यादविभक्तोर्हंगामिनी ।

सैयोरुक्कण्ठतासुखा शिरोघ्राणवदान्विता ॥

जिह्वामूलोष्ठनिहृता कृतवर्णपरिग्रहा ।

शब्दमपञ्चजननी श्रोत्रपाद्या तु वैखरी ॥ ६ ॥

आज्ञाचक्रमाह आज्ञानामेत्यादिना । गौतमीये—“आज्ञासंक्रमणं तत्र शूरोराज्ञेति कौर्त्तितम् ।” चन्द्रतुल्यकृद्जनकं ध्यानस्थानं प्रकाशस्वरूपम् । हृत्पात्रां विशुद्धां कलाभ्याम् अक्षराभ्यां युक्तं द्विपदम् अतीवशुभम् । मायातन्त्रेऽपि—“आज्ञास्थं हृदलं शुभम्” इति ।

दक्षिणामूर्त्तावपि—

आज्ञायां विद्युदाभायां शुभौ हृत्तौ विचिन्तयेत् ।

हाकिनीति । तन्त्रान्तरेऽपि—

आज्ञापुरं शारदचन्द्रशुभं हाकिन्यधीता शिवगीहमेतत् ।

विद्या पुस्तकम् । मुद्रा ज्ञानमुद्रा अद्भुततर्जनीमिलिता । तन्त्रे—

आज्ञास्थां शुक्लवर्णां उमरुक्सहितामचसूत्रं कपालं

विद्यां मुद्रां दधानां त्रिनयनविनसदुक्तघट्कोणयुक्ताम् । इति ।

सूक्ष्मश्च तत्प्रकाशस्वरूपश्चेति तत् तथा ।

मायातन्त्रेऽपि—

आज्ञास्थं हृदलं शुभं कर्णिकायां मनोजयम् । इति ।

(. सिद्धं नित्यं सिद्धशब्दो नित्यार्थः इति वैयाकरणाः । इतरशिवपदं ई.कालं तरति इति इतरं शिवस्य परशिवस्य प्रदं इतरश्च तत् शिवपदश्चेति तत् ।

लिङ्गचिह्नेन लिङ्गाकारेण प्रकाशो यस्य तत् । विद्युन्मासेव प्रकाशो
यस्य तत् । योगिनीहृदये—

इतरक्ष पुनस्तथा शरच्चन्द्रनिभं सदा । इति ।

आनन्दलह्यामपि—

तवाज्ञाचक्रस्य तपनशशिकोटियुतिधरं

परं शशं वन्दे परिमलितपार्श्वं परचिता ।

तारापोढान्यासाधिकारतन्त्रे—

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः ।

ततः परशिवो देवि षट् शिवाः परिकीर्त्तिताः ॥

मूलाधारदिविशुद्धपद्मेषु पञ्चशिवन्वासमभिधाय—

आज्ञाचक्रे च देवेशि हृत्तवर्णसमन्वितम् ।

परं शिवं ब्रह्मरूपं हाकिनीसहितं न्यसेत् ॥ इत्युक्तम् ॥

स च सङ्गस्तरनिर्गुणपरशिवस्यांशस्वरूपी अपरः शिवो ज्ञेयः । अतएव
ब्रह्मशिवत्वात् ब्रह्मस्वरूपमित्युक्तम् । न तु ब्रह्म इत्युक्तम् । परमकुलपदम्
एतत् पर्यन्तं परमकुलपदमित्युपसंहारेणोक्तम् ।

तथाच श्रीमते—

तत्रैतद्विष्णुं षट्कमाज्ञापूर्व्यं कुलोद्भवम् । इति ।

आनन्दलह्यामपि—

महीं मूलाधारे कमपि मणिपूरे हुतवहं

स्थितं स्वाधिष्ठाने हृदि मरुतमाकाशमुपरि ।

मनोऽपि सूक्ष्मं सकलमपि भित्त्वा कुलपदं

सहस्रारं पद्मे सह रहसि पत्न्या विहरसि ॥

अत्र कं जलं स्वाधिष्ठाने मणिपूरे हुतवहमिति व्यत्ययेनान्वयः । ब्रह्म-
स्त्वेति ब्रह्मसूत्रस्य ब्रह्मनाम्नाः प्रबोधो यस्मात् तत् । वेदानामादिबीजं
प्रणवः तदत्र चिन्तयेत् । विलसितपरमोऽपूर्वसिद्धप्रसिद्धो यस्य सः ।
अतान्तरात्मा अस्तीत्याह शुद्धबुद्धेत्यादिना । शुद्धबुद्धः शुद्धस्वभावः स चासौ

अन्तरात्मा चेति शब्दः । प्रदीपस्यैव आत्मा दीप्तिर्यस्य ज्योतिषः एवभूत
ज्योतिःप्रणवाभ्यां विरचितौ स्वरूपवर्णौ यस्य स वर्णग्रन्थः ।

श्लोकमेऽपि—

भूमध्ये अन्तरात्मानमरूपं सर्वकारणम् ।

अकारज्योतीरुपन्तु प्रदीपामं जगन्नाथम् ॥

एतएव प्रकारः ज्योतिःस्वरूपः । तदूर्ध्वं भूर्लोकात्तराकोर्ध्वं अर्धचन्द्रः
चन्द्रार्धं विन्दुरूपी मकारः तदुपरिनाह इति व्यत्ययेनाम्बयः । एवं नाद-
प्राग्बोधिनी लिखित्यमाणयोगिनीहृदयात् प्रिया । असी नादः अतीव शुक्ल
इत्याह वनेत्यादिना । वनं जलं तद्वत् धवलवर्णः यस्य पीयूषाभारयन्तः तत्-
समूहहासी तदधिकशक्त इति भावः ।

योगिनीहृदयेऽपि—

इन्द्री तदूर्ध्वं बोधिण्यां नादे नादास्त एव च । इति ।

इन्द्री चिन्द्री तदूर्ध्वं अर्धचन्द्रे ।

स चन्द्रसंघट्टेऽपि—

तत्र चिन्दोर्यथा चिन्दावरणे स तदूर्ध्वतः ।

सूर्यकोटिप्रतीकाशम् अतिह्रस्वं महद्गुणम् ॥

तन्मध्ये दशकोटीनां संख्या योजनपञ्चकम् ।

तत्कर्णिकायामासीनः शान्त्यतीतेश्वरः प्रभुः ॥

पञ्चवक्त्रो दशभुजो विद्युत्पुञ्जनिभाकृतिः ।

निवृत्तिय प्रतिष्ठा च विद्या शान्तिरनुकमात् ॥

परिग्रहार्थं स्तिताधिपतिः शान्त्यतीतेश्वरस्य च ।

वामभागे समासीना शान्त्यतीता मनोबन्धी ॥

पञ्चवक्त्रधराः सर्व्वे दशबाह्निन्दुभूषणाः ।

विन्दुतत्त्वं समाख्यातं कोट्यर्धदशतैश्चतुर्भिः ॥

अर्धचन्द्रं तदूर्ध्वं बोधिनीं तस्य चोपरि ।

ज्योत्स्ना ज्योत्स्नावती कान्तिः सुप्रभा विमलापि च ॥

अर्धचन्द्रोत्थिता क्षीताः कलाः पञ्च प्रकीर्तिताः ।

वन्धनी बोधिनी बोधा ज्ञानबोधा तमोपन्हा ॥

निबोधिताः कलाः पञ्च कण्ठिताः सुरसुन्दरि ।

ब्रह्मादिपरमेष्ठानां परशान्तिनिबोधनात् ।

निबोधिकेति सा प्रोक्ता तस्या भेदाद्वरानने ॥

बोधिन्याख्यं यदुक्तं ते नादस्तास्योपरिस्थितः ।

पद्मकिञ्चल्कसङ्काशः कीटिच्छुर्यसमप्रभः ॥

पुरैः परिहृतोऽसंख्यैर्मध्ये पञ्चकलाहतः ।

दक्षिका दीपिका चैव रेतिका मोचिका तथा ॥

जर्दंगा मध्यगा त्रासा पञ्चमी परमा कला ।

चन्द्रकीटिसमप्रभं तन्मध्येऽर्जुदयोजनम् ॥

पद्ममध्ये समासीनमूर्ध्वगामिनमीश्वरम् ।

चन्द्रायुतप्रतीकाग्रं पञ्चवक्त्रं त्रिखोचनम् ॥

ऐन्दवाद्यैराहतं च शूलपाणिं जटाधरम् ।

तस्योत्सङ्गतमूर्ध्वगामिनीं परमां कलाम् ॥

ध्यायेदिति शेषः । निरालम्बामिति तद्वत्त्वमायात् । टीकाकारधृततन्त्रे—

त्वजित् श्रेयित्वमङ्गानां नामाग्रे रोपयेद्दशी ।

सुखं विवृणुयात् किञ्चित् दन्तैर्हन्तान् न र्भस्वश्रेष्ठा ॥

रसनामन्तरा कुर्यादनङ्गे धारयेन्नरः ।

इयं सा परमा सुद्रा निरालम्बेति पञ्चमी ॥

इह स्थाने एवं सुद्रां बद्धां सदाभ्यासात् धृतपवनान् पवनसुहृदां वङ्गीनां कलाः पश्यति । तदनन्तरं तन्मध्यान्तःप्रविलसितरूपान् ज्वलद्दीपाकारान् पश्यति । पश्चात् नवीनसूर्यप्रकाशाकारं गगनभूमध्यमिलितं पश्यति । इह स्थाने भगवान् साक्षात्कारविषयो भवति ।

ननु सर्व्वव्यापित्वात् अपरिच्छिन्नस्य ईश्वरस्य कथं परिच्छिन्तिस्थाने अभिव्यक्तिरित्यत आह राहुरिति । यथा अश्वरगतो राहुर्न दृश्यते किन्तु

शशिसूर्ययोर्मण्डलमेव दृश्यते तथायं चिदात्मा एवभूतकर्मविशेषकरणात्
अत्रैव साक्षाद्भवति । प्रार्थनिधने मरणकाले ब्रह्म स्थाने प्राणान् वायून् ऊर्ध्व-
गामिन्या नाद्या समारोप्य वेदान्तविदितं “नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इति
श्रुतिविदितं परं नित्यं देवमित्यादिविशेषितं पुरुषं प्रविशति ।

तथा गीतायामपि—

प्रयाणकाले मनसाचलेन भक्त्या युक्तो योगवलेन चैव ।

भुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥

इति ॥ ७ ॥

लयस्थानं वायोरिति । तदुपरि पूर्वोक्तनादोपरि चकारात् नादस्यापि
लयस्थानम् । यत्र वायुर्नादश्च अथैनं जगदधरीकृत्य ब्रह्मरन्ध्रस्यादिस्याने प्रलीयते
तत् वायोर्नादस्यापि लयस्थानं नादान्तमिति यावत् । अत्र अर्धनारीश्वरो-
ऽस्तीत्याह महानन्दमित्यादिना । महान् ध्यानन्दो यत्र तं महानन्दस्वरूपम् ।
शिवार्धं शिवाया अर्धं शिवस्याकारम् अर्धनारीश्वरमित्यर्थः ।

तथा च श्रीक्रमे—

चेतसा र्सप्रप्रशन्ति नादान्ते हृदमर्धजम् ।

तमर्धदेहं धरदं कारणवयमांतरम् ।

पुटद्वयविनिष्क्रान्ती वायुर्यत्र प्रलीयते ॥

स्वच्छन्दसंगहेऽपि—

हलाकारसु नादान्ते भित्त्वा सर्वमिदं जगत् ।

अधःशक्त्या विनिर्भेद्य ऊर्ध्वशक्त्यवसानकम् ॥

नाद्या ब्रह्मधिले लीनस्त्वव्यक्तो ध्वनिलक्षणः ।

अतो ब्रह्मविलं ज्ञेयं रुद्रकोट्यर्बुदेर्युतम् ॥

तत्र ब्रह्मशिवो ज्ञेयः शशाङ्कशतसन्निभः ।

दशबाहुस्त्रिनेत्रश्च पञ्चवक्त्रेन्दुशेखरः ॥

ब्रह्माक्षी त्वपरा शक्तिः ब्रह्मणोक्तप्रगामिनी ।

द्वारं सम्मोक्षमार्गस्य रोधयित्वा व्यवस्थिता ॥

हलाकारो लाङ्गलसदृशः ।

देवीस्थानं सहस्रारं प्रविशेदकुलं प्रिये ।

इति श्रीक्रमादकुलाख्यसहस्रारपद्ममाह तदूर्ध्वं इत्यादिना । शङ्खिन्या
नाद्याः शिखरे भग्नौ शून्यदेशे चित्रिण्या मेरुदण्डस्य च शून्यदेशे तेन सहस्रारं
न मेरुदण्डस्य मध्ये न चित्रिण्या अधितम् ।

मायातन्त्रेऽपि—

मूलादिपट्सरोजातं चित्रिणीयधितं प्रिये ।

लिङ्गाधोर्ध्वनाभिवचःकण्ठभूमध्यदेशजम् ॥

यतएव स्वच्छन्दसंयुते—

द्वादशार्धं ललाटोर्ध्वं रूपेणार्हावमानकम् ।

द्वगुलोर्ध्वशिरोदेशं परं व्योम प्रकीर्तितम् ॥

श्रीक्रमे —

आसद्यकर्णात् देवेति शङ्खिनी च शिरोपरि ।

हलाद्यनन्तरम् ।

शङ्खिनीनालं मंप्राप्य चास्त्रिशून्यं विभर्त्ति यः ।

चमृतं यत् त्रिकूटस्थं परमानन्दलक्षणम् ॥

सहस्रारं महापद्मं रक्तकिञ्चल्कगोभितम् ।

द्वतडेमाखुजं जातधारयातप्रवर्यणम् ॥

विसर्गधः पद्ममिति सर्गः शक्तिर्निष्ठाकरः ॥ इति ॥

नारदोक्तेन विसर्गस्य सहस्रारपद्मधारिण्या ऊर्ध्वस्थितायाः शक्तेरधः-
पद्मम् । निर्वर्णपद्मत्वात्पि—

कुलरूपं भवेत् शक्तिः विसर्गमण्डलं प्रिये ।

सहस्रारं महापद्मं रक्तकिञ्चल्कगोभितम् ॥

सारसमुच्चयेऽपि “सहस्रारपद्मं विसर्गादधस्तात्” । पूर्णपूर्णन्दुग्धं
पूर्णं पीयूषपूर्णं तच्च पूर्णैन्दुशुभ्रञ्चेति तत् । चान्तर्ध्वरग्रिमसमकेसरसमुद्गी
यस्य तत् । पद्मन्तु शुक्लवर्णम् ।

यथा मायातत्वे—

महायुज्ये सहस्रारं निशाकरसहोदरम् ।

अधोवक्त्रं कर्णिकायाः चन्द्रोर्ध्वं शक्तिरुपिणी ॥

ललाटाघोरकाराद्यैः समस्तमाष्टकाक्षरैः युक्तम् । तन्मध्ये पूर्णचन्द्रः विग्रह-
सन्तानं हसतीति स्निग्धसन्तानहासी । तस्यान्तर्ध्वजगण्डमध्य मध्ये त्रिगोणं
तत्तु अकयादिविरेखात्मकं तद्विकोणे हस्तचवर्णययम् । तदन्तर्गिकोणमधो
शून्यं परलिङ्गं परलिङ्गस्य तेजोवर्णत्वात् शून्यं शून्याकारमिति यावत् ।

तथाच गीतमीये—

सहस्रारं हिमनिमी सव्यवर्णविभूषितं ।

अकयादिविरेखासु हस्तचवर्णययम् ।

तन्मध्ये परविन्दुश्च दृष्टिस्थितिलयात्मकम् ॥

योगिनीहृदये—

सूक्ष्मरूपं समन्तात्तु पूर्णं परमसिद्धकम् ।

विन्दुरूपं परानन्दकन्दं नित्यं पदोदितम् ॥

व्याख्यातश्च अष्टतानन्दध्यामिना यथा परमसिद्धस्य त्रिगोणैः द्वादशवर्णैः
हस्तः चतः सूक्ष्मरूपम् अतएव विन्दुरूपं नित्यं च भाद्रकात्वादित्यसिद्धिनिर्मा-
रहितम् । पदात् पदं भाष्य उदितं प्रकाशितम् । तदेवाह परमासीद-
सन्तानरागे; परं कन्दं सूक्ष्ममिति । तन्निवसन्तकलासुद्धकम् । “नित्यं
विग्रहमानन्दं प्रत्य” इति श्रुतिबोधितो यः परमिषः स हिमा शून्या परम-
मिवात्म्यः समुत्पन्नः शिवः प्रकाशात्मा अत्र परविन्दुचक्रे निवसति इत्याह इह
स्थाने इत्यादिना । परमिषममाष्टानन्दमिषमिहैव गच्छ मः ।

तदुक्तं महेगपद्वयम्—

अकारः सव्यवर्णोऽयं प्रकाशः परमः शिवः ।

इकारो नित्यकला प्रोक्तो विमर्शकः प्रकीर्तिगः ।

अनयोः सामर्थ्यं यत् परम्यन् सङ्गमि श्रुतम् ॥

तत्र अष्टतानन्दध्यामिनः स इति मध्यशून्या अकारवर्णः परमिषः

तस्यांशित्वेन परमशिवोऽप्यकारवाच्यः प्रकाशरूपब्रह्मांशित्वात् । विमर्षाख्यः
विमर्षिणी सशक्तिरित्यन्तेनाहुः “सर्व्वात्मा पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम्”
इति श्रुतेः । रसो द्रव्यविशेषः पर इति प्रसिद्धस्तस्य विसरः समूहस्तद्व-
वस्थितः शक्तः । “सन्दोहविसरव्रजाः” इत्यमरः । अज्ञानमोहान्धस्य हंसः
सूर्यः सुधाधारासारं चतितरां विमुञ्चन् यतः स्वात्मज्ञानं स्वस्य शिवाभेदज्ञानं
दिशति । भगवान् ऐश्वर्यादियुक्तः स परमशिवः परमहंस इत्याह समाप्ते
इत्यादिना । सकलसुखसमूहस्य सहरी तरङ्गः तस्य परीवाहः । “जलो-
च्छासाः परीवाहाः” इत्यमरः । परम इति नाम्ना समुचितः परमहंस इत्यर्थः ।
स च मायावच्छिन्नः । तथाच तन्मान्तरे—

सरोरुहमधोमुखं प्रविलसत् सहस्रच्छदं
क्रमादरुणकेशरप्रकरभास्वरनिर्गलम् ।
तदन्तरपि चिन्तयेदन्तरोचिषो मण्डले
पुराणपुरुषं परं परिणतं महामायया ॥ इति ॥
मायोपाधिविनिर्मुक्तं गुडमित्यभिधीयते ।
मायामन्वन्तद्वेशी जीवोऽविद्यावशस्तथा ॥

इति वेदान्तोक्तेः । शिव इत्यादि स्पष्टम् । परमपुरुषमिति भारते—

अव्यक्तं मन इत्याह शरीरं परमुच्यते ।

अव्यक्तके पुरे शीते पुरुषस्तेन चोच्यते ॥

खगतिः खेपरः स्यात् । यदा खे ब्रह्माणि गतिः स्यात् । “खं ब्रह्म” इत्या-
द्युपनिषत् । ऊर्ध्वशक्तिरूपां कलामाह तत्रास्ते इत्यादिना । प्रातःसूर्य-
तत्त्वा चन्द्रस्य षोडशकला चमानाश्चोति यावत् ।

अमा षोडशभागेन देवि प्रोक्ता महाकला ।

संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी ॥

इति वचनात् । सूक्ष्मत्वात् शतधाविभक्तमृणालतन्तुभागेकरूपा चयो-
दयरहितत्वान्नित्या अधोमुखी सृष्ट्युत्पत्ती । पूर्णानन्दसमूहो यस्याम् । या
अभिगमत्पीयूषधारा तस्या धरा ।

स्रष्टृन्दसंग्रहे—

ब्रह्माणौ त्वपराशक्तिः ब्रह्मणोत्तङ्गगामिनी ।
 द्वारं सुमोक्षमार्गस्य रोधयित्वा व्यवस्थिता ॥
 तां भित्त्वा तु वरारोहे कर्तुंशक्तिं परां शिवाम् ।
 शक्तितत्त्वात्मिकां देवीं प्रसुप्तभुजगाकृतिम् ॥
 शक्तितत्त्वं समाख्यातं भुवनैराश्रितं महत् ।
 शक्तिं तत्त्वात्मिकामूर्ध्वगतेरुपरि संस्थिताम् ॥

योगिनीद्वन्द्वेऽपि—

यक्तौ पुनर्व्यापिकायां स मनोन्मनीमोचरे ॥ इति ॥

व्यापिनीतत्त्वं शक्तितत्त्वस्वरूपमाह निर्व्याणास्य इत्यादिना । सूक्ष्मत्वात्
 सहस्रधाविभजितस्य केशभागस्यैकभागतुल्या चर्चचन्द्रवत् कुटिला सर्वार्क-
 तुल्यप्रभा द्वादशादित्यप्रभा । परात् षोडश्याः कलायाः परतः । तदन्तर्गता
 चन्द्रमण्डलान्तर्गता न तु षोडश्याः कलायाः अन्तर्गता । यथा सारसमुच्चये
 षोडशीं कलामभिप्रेत्य—

एतस्याः परतः स्थिता भगवती भूताधिदेवाधिपा
 निर्व्याणास्यकलार्चचन्द्रकुटिला सा षोडशान्तर्गता ।
 कालाप्रस्य सहस्रधा विगलितस्यैकेन भागेन या
 सूक्ष्मत्वात् सदृशी त्रिलोकजननी या द्वादशार्कप्रभा ॥ इति ॥

स्रष्टृन्दसंग्रहे—

षोडशान्तमिति ख्यातं व्योमस्थानेन्दुमण्डलम् ॥ इति ॥

तत्रैव—

आधारं भावनानाञ्च प्रवक्ष्यामि भवामृतः ।
 सूक्ष्मा चैव सुसूक्ष्मा च तथाचैव मृतामृता ॥
 चतुर्दिक्षु स्थितास्तासां मध्यस्था व्यापिनी मृता ।
 पञ्चयक्ता तिनेता च सतेजास्या च पञ्चमी ॥ इति ॥

समनापदमाह एतस्या इत्यादिना । परं उत्तरकाशं मातीति परमा

ध्वंसरहिता नित्येत्यर्थः । सूक्ष्मत्वात् वेशाग्रस्य कोटिभागैकभागरूपा अतः
प्रतिगुह्या । निरवधि विलसन्ती या चमृतधारा तस्या धरा । मुनिमनसि
लसिततत्त्वबोधं शिवाभेदज्ञानं वहन्ती ।

इदन्ते तु तयोरैक्यमिति विद्या निगद्यते ।

इति परापञ्चशिकावचनात् वज्रघ्नीऽतिनैकत्वेन तथोक्तम् । तथा—

समनान्तर्व्यारोहे पायजालमनन्तकम् ।

इति वचनात् अत्रापि पायजालम् । एतस्या निर्वाणकलायाः मध्यदेशे
इति सामीप्ये सममी । तथाच मध्यदेशसमीपे किञ्चिदुपरीत्यर्थः ।

तथाच स्वच्छन्दसंग्रहे—

चिदानन्दस्वरूपा तु परा शक्तिस्तदूर्ध्वतः ।

समना नाम सा शक्तिः सर्वकारणकारणम् ॥

सर्वान्तानि विभर्त्तीयं शिवेन समधिष्ठिता ।

अत्र रुद्रः स भवने शिवः परमकारणम् ।

शिवः सर्वस्य कर्त्तव्यं शक्तिः कारणमुच्यते ॥

उन्ननीपदमाह तस्या मध्यान्तराले इत्यादिना । तस्याः समनायाः मध्या-
न्तराले अत्र सामीप्ये सममी । शिवपदं शिवतनुप्रामिस्यानम् उन्ननीति यावत् ।

स्वच्छन्दसंग्रहे—

शिवतनुं समाख्यातं तदूर्ध्वं शक्तितनुतः । इति ।

तथा तत्रैव—

शिवशक्तिद्वयश्चैव शिवतनुं प्रकीर्त्तितम् ।

सूक्ष्मार्थशक्त्यवच्छिन्नं शिवतनुमित्यर्थः ।

तथाच तत्रैव—

यावत् सा समना शक्तिस्तदूर्ध्वं उन्ननी स्मृता ।

नात्र कालकलाभानं न तनुं न च देवताः ॥

अनिर्वाणं परं शुद्धं रुद्रवक्त्रं तदुच्यते ।

शिवशक्तिरिति स्मृता निर्बिकस्या निरञ्जना ॥

तत्त्वातीतं वरारोहे—

इत्यादि षष्ठे लिखिष्यते । मनःसहितत्वात् समना । “यतो वाचो निवर्त्तन्ते
अप्राप्य मनसा सह” इति श्रुत्या मनोऽतीतत्वान्नना इत्यमृतानन्दस्वामिनः ।

शक्तिमध्यगतो नादः समनान्तं प्रसर्पति ॥

इति स्वच्छन्दसंग्रहात् नात्र कालकलांशस्य भानम् । परमकुलपदमिति
परं उक्त्याः परं अकुलपदम् अकुलाख्यपरशिवात्मकपदं विश्वस्य विश्वाम-
स्यानत्वात् । पदमिति अमलं सत्त्वादिविशुष्ययुक्तम् । शाश्वतं नित्यम् ।
योगेन प्राप्तं नित्यानन्दमभिधानं यस्य तत् । “नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म”
इति श्रुतेः । शुद्धबोधस्य शुद्धज्ञानस्य प्रकाशो यस्मात् । तथाच टीका-
कारधृततन्त्रे “उक्त्यान्ते परशिवः” इति । स्वच्छन्दसंग्रहे उक्त्यान्मभिधाय—

तत्त्वातीतं वरारोहे वाचनो नैव गोचरम् ।

“यतो वाचो निवर्त्तन्ते” इत्यादि श्रुतेः । तत्त्वं “तत्त्वमसि” इति श्रुतेः ।

स्वाभाविके परे धाम्नि विवरं तत्त्वसंज्ञकम् ॥

इति शिवतन्त्रात् ।

श्रीमते—

अकुलेन्द्रदेवस्य सम्बन्धः प्रथमः स्थितः ।

रूपातीतः परो विन्दुः शक्त्या वेष्टितमास्त्ररः ।

अतो नादो विरोधी च अर्द्धचन्द्रसमुत्क्रमात् ॥

एतत्तु पञ्चमशीतं ज्ञानरत्नं महोदयम् ।

तत्र तद्विषयं षट्कमात्रापूर्वं कुलोद्भवम् ॥ इति ॥

नियतनिजचित्त इति । गीतमीये—

अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयार्जवम् ।

अमा धृतिर्भ्रिताहारः शौचश्चेति यमा दश ॥

तपः सन्तोषमास्तिक्यं दानं देवस्य पूजनम् ।

सिद्धान्तश्रवणश्चैव ह्रीर्भक्तिश्च तपो हुतम् ।

दशैते नियमाः प्रोक्ता योगशास्त्रविभारदेः ॥ इति ॥

तथाच एतद्व्याख्यासंगोलः श्रीनाथवक्त्रात् शुद्धवक्त्रात् मोक्षवर्त्मप्रकाशं क्रमं
ज्वात्वा हुङ्कारेण भूलाधारस्थितवज्रिपवनयोरक्रमेण तप्तं कुण्डलिनीं कृत्वा
निद्रितां तां बोध्य तज्जिह्वं स्वयम्भूलिङ्गं भित्त्वा कुण्डलिनीवेष्टनस्य भेदं कृत्वा
ब्रह्मधारस्य मध्ये तां रचयति । रुद्रयामले—

हुङ्कारेण समुत्थाप्य तज्जिह्वं स्वाधारसंस्थिताम् ।

ततः सा प्रबोधिता तज्जिह्वत्रयं स्वयम्भूवाणेतरज्जिह्वत्रयं भित्त्वा भेदं कृत्वा
तच्छिष्टेण ब्रह्माख्याया इति स्वप्नोपे पञ्चमी ब्रह्मनाडीमारुह्य सकल-
सदनं प्राप्य परमरसबुक्तशिवे परमशिवे प्रदीपाभे देदीप्यते । ततः सा
शुद्धस्वभावा सूक्ष्मतालवणेन तड्दिव तत्तन्तुरुपा तन्मोक्षानन्दं घटयति ।
नयवशात् नीतिवशात् । समाधौ यतो योगीशः तां कुक्कुण्डलिनीं जीवात्मना
सार्द्धं मोक्षधानि परमशिवे सच्चिदानन्दरूपे भगवतीं चैतन्यरूपां ध्यायेत् ।
तन्मन्त्रे—

धौ चिन्तायां स्मृतौ धातुचिन्तातत्त्वेन निधत्ता ।

एतज्जगन्मिदं प्रोक्तं सगुणं निर्गुणं द्विधा ।

सगुणं वर्णभेदेन निर्गुणं केवलं तथा ॥

अन्यत्रापि—

मज्जीवब्रह्मणोरेक्यं सोऽहं स्यादिति विदन्म् ।

तन्निर्गुणमिदम् । इत्यादि ।

ततो लाक्षाभं रक्तवर्णं परमाभूतं कुण्डलिनीं पीत्वा पूर्णानन्दमहोदयात्
परश्रिवात् शिवसकाशात् प्राक्पादितोऽन्यादिष्टष्टिमार्गेण कुक्षपथात् कुल-
पथमारुह्य ब्रह्म रुद्र भूलाधारे स्वस्थाने प्रविशेत् । ततो योगी तद्विश्वान्त-
धारया योगपरम्पराप्राप्तया ब्रह्माण्डस्थितं शरीरस्य देवतं डाकिन्यादिकं
तर्पयेत् प्रीणयेत् । श्रीनाथवक्त्रादिति यदुक्तं तत् गोरक्षसंहितादौ स्पष्टीकृतम् ।

यथा—

प्रबुद्धा वज्रयोगेन मनसा मारुता हुता ।

शचीव गुणमादाय ब्रजत्यूर्ध्वं सुपुण्ड्रया ॥

ज्वलन्ती भुजगाकारा पद्मतन्तुनिभा शुभा ।
 उद्घाटयेत् कवाटश्च यथा कुञ्चिकया दृढम् ।
 कुण्डलिन्या तथा योगी ब्रह्मद्वारं प्रभेदयेत् ॥
 कृत्वा संपुटिती करो दृढतरं बद्धा तु पद्मामनं
 गाढं वक्षसि सचिधाय चित्तुषं ध्यानश्च तच्चेतसि ।
 वारंवारमपानमूर्ध्वमनिशं मोक्षारयन् पूरयन्
 प्राणं मुञ्चति मोक्षमेति शनैः शक्तिप्रभावात् यतः ॥

कुञ्चिकया कुलुपकारीत्यास्थया । निर्व्यापपदस्यामपि—

भादौ पूरकयोगेन स्वाधारे योजयेन्मनः ।
 गुदमेवान्तरे योनिस्तामाकुञ्च्य प्रबोधयेत् ॥
 भ्रमद्वयोनिगतं ध्यायेत् कामं बन्धूकसचिभम् ।
 ज्वलत्कालानलप्रख्यं तद्विष्कोटिधमपभम् ॥
 तदूर्ध्वं तु शिष्टा सूक्ष्मा विद्रूपा परमा कला ।
 तथा सहितमात्मानमेकीभूतं विचिन्तयेत् ॥
 गच्छन्ती ब्रह्ममार्गेण लिङ्गभेदक्रमेण तु ।
 चमृतं यद्विसर्गस्थं परमानन्दलक्षणम् ॥
 दृढतरत्नं सतेजाढ्यं धारापातप्रवर्षणम् ।
 पोत्वा कुलामुत्तरसं पुनरेव कुलं विशेत् ॥
 सा च प्राणः समाख्यातस्तन्त्रेऽस्मिन् परमेश्वरि ।
 एवमभ्यस्यमामस्य भद्रनिर्गमिबन्धनात् ।
 चतुर्विधा तु या सृष्टिरस्यां योनौ प्रजायते ॥
 पुनः प्रलीयते तस्यां कालान्धादिशिवास्तिकम् ।
 योनिमुद्रा परा सा तु बन्धस्तस्याः प्रकीर्तितः ॥

चतुर्विधेति नैयायिकमते पुरुषात् । सांख्यमते प्रकृतिपुरुषाभ्याम् ।
 पातञ्जलमते प्रकृतितः । मीमांसामते षट्पञ्चाद-सृष्टिः । तत्र योगो
 द्विविधः ।

यथा भारदायाम्—

पिण्डं भवेत् कुण्डलिनी शिवात्मा षट्स्र हंसः सकलान्तरात्मा ।

रूपं भवेत् विन्दुरमन्दकान्तिरतीतरूपं शिवसामरसम् ॥

पिण्डादियोगं शिवसामरस्यात् सवीजयोगं प्रवदन्ति सन्तः ।

शिवे सयं नित्यशुषाभियुक्ते निर्वीजयोगं फलमव्यपेक्षम् ॥ इति ॥

तथान्यत्र—

दिक्षाद्यादिविधर्जिते परशिवे चैतन्यमाशक्तिके । इत्यादि ।

स्रष्टृन्दसंपहेऽपि—

पिण्डं कुण्डलिनी शक्तिः षट् हंसः प्रकीर्तितः ।

रूपं विन्दुरिति ध्यातं रूपातीतस्तु चिन्मयः ॥

तन्नाम्नरेऽपि—

पिण्डे युक्ताः षडे युक्ता रूपे युक्ताः षडानन ।

रूपातीते तु ये युक्तास्ते युक्ता नात्र संग्रहः ॥

मतभेदे अनेकानि पद्यान्याह स्रष्टृन्दसंपहे—

अधसोर्ध्वं सुषुम्नायाः सहस्रदलसंयुतम् ।

रक्तं खेतञ्च साहस्रदलस्यं शक्तिसंयुतम् ॥

अर्द्धाधी मुखमूलस्तु कर्णिकाकेयराश्रितम् ।

शक्तिरूपं महादेवि कुम्भाकुलमयं शुभम् ॥

षट्त्रयमौशानि स्थितं शाश्वतमव्ययम् ।

तयोर्मध्ये सुषुम्नान्तस्त्रिंशदाधारषट्त्रयम् ॥

शक्तिरूपं शिवाकारं सर्वार्थासं निजालयम् ।

नीलेति शेषः । तथा कियत् कियदूर्ध्वं षट्त्रयानि ।

तदाह तत्रैव—

आधारषट्त्रयस्योर्ध्वं सार्द्धस्रष्टुलकोपरि ।

तैजसं साष्टपत्तञ्च पीतकर्णिकया युतम् ॥

हस्तेखा कर्णिकामध्ये स्थिता लिङ्गादिदेवता ।
 एतस्मात् द्वाङ्गुलस्योर्ध्वं स्वाधिष्ठानं पङ्क्तकम् ॥
 आप्यश्च राकिणीशक्तिः पूर्वामिः शक्तिभिर्युतम् ।
 ततश्च भावयेद्देवि नाभिमष्टाङ्गुलोपरि ॥
 तत्पद्मं मणिपूरश्च दशपत्रं सुशोभितम् ।
 लाकिनीमध्यगं तच्च तामर्यादाभिराहतम् ॥
 चतुर्दशाङ्गुलादूर्ध्वं मणिपूराख्यपद्मजात् ।
 पद्मजं काकिनीमध्यं वायव्यं द्वादशारकम् ॥
 तत्रस्यकालरात्रादिशक्तिभिश्च समाहतम् ।
 तत्रस्यसूर्यविम्बे च नादो यानादिपीठकम् ॥
 एकादशाङ्गुलादूर्ध्वं विशुद्धं षोडशच्छदम् ।
 मध्यगा शकिनी चाष्टपत्रेषु परमेष्ठरि ॥
 अमृताद्यक्षरान्तस्या चन्द्रविम्बं तदूर्ध्वगा ।
 कण्ठीर्ध्वं परमेष्ठानि लम्बिका चतुरङ्गुली ॥
 आद्याचक्रं द्विपत्राजं हृद्यद्विदलसंयुतम् ।
 हंसवती चमा पार्श्वद्वये मध्ये तु शकिनी ॥ ० ॥

तन्त्रान्तरे ब्रह्मणः स्वाधिष्ठानमुक्तं यथा—

स्वाधिष्ठानं पङ्क्तलोपेतमुद्यत्विद्युत्प्रेक्षं वादिलान्तैश्च वर्णैः ।

युक्तं सावित्रीसहितं विरिञ्चिं ध्यायेदग्निन् राकिणीं देवताञ्च ॥

योगिनीहृदये—

एतायतस्रः शक्तयस्तु का पूजा तु इति क्रमात् ।

पीठाकन्दे पदे रूपे रूपातीते क्रमाद्विदुः ॥

एतास्तत्र पूर्वोक्ता अम्बिकादयः चतस्रः कामरूपादिपीठत्वेन परिणताः ।

तथा च मूलाधारे कामरूपं द्विदि पूर्णगिरिः भूमध्ये जालम्हटः सहस्रारे
 उच्छ्डीयानः । न च “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म” इत्यादि श्रुत्या ब्रह्मण एकत्वमभि-
 हितम् । शक्तिस्तत्वावत् केति चेत् तद्ब्रह्मशिवशक्तिसामरस्यपरत्वमेव ।

यथा कुलार्थवे—

अद्वैतं केचिदिच्छन्ति द्वैतमिच्छन्ति चापरे ।

मम तत्त्वं न जानन्ति द्वैताद्वैतविवर्जितम् ॥

स्वच्छन्दसंग्रहेऽपि—

अनयोः सामरस्यं यत् परस्मिन् महश्चि ध्रुवम् ।

कूर्मपुराणे ईश्वरगीतायां शिववाक्यम्—

एकया मम सायुज्यमनादिनिधनस्फुटम् ।

पुंसोऽभूदन्यया भूतिमन्यया तत्तिरोहितम् ॥

एकया मायात्मिकया शक्त्या विशिष्टस्य मम अनादिनिधनं सायुज्यं सहयोगं अर्धनारीश्वरान्नकमभूत् । अन्यया आद्यया ज्ञानात्मिकयेति यावत् विशिष्टपुंसो भूतिं उत्पत्तिं जानीहि अन्यया चित्शक्त्या तत् तिरोहितम् । तयैव क्षणे तिरोहितम् । ब्रह्माविनाभूतम् ।

अतएव तैत्तिरीयवाक्यम्—

यत्तु मे निष्कलं रूपं चित्मात्रं केवलं शिवम् ।

सर्वोपाधिविनिर्मुक्तमनन्तमपरं परम् ॥

कालिकापुराणेऽपि—

चितिशक्तिं विनाकारां परं ब्रह्मस्वरूपिणीम् ॥

अन्तर्यामिणे राधिकां प्रति कण्ठवाक्यम्—

यदा तेजःस्वरूपोऽहं तेजोरूपासि त्वं तदा ।

न शरीरी यदाहं तदा त्वमशरीरिणी ॥

तन्त्रेऽपि—

न शिवेन विना शक्तिः न शक्त्या रहितः शिवः ।

अतस्तयोरभेदश्च अन्द्रचन्द्रिकयोरिव ॥

वेदान्तेऽपि “चिच्छक्तिर्ब्रह्माश्रिता ।” तथा—

मायोपाधिविनिर्मुक्तं शुद्धमित्यभिधीयते ।

मायासम्बन्धतद्योगो जीवोऽविद्यावशस्तथा ॥

इत्युक्तम् । तदेव सामरस्यं परं ब्रह्म सगुणशिवं शक्त्यादिनानारूपेण परिणमते । यथा विश्वसारे—

कालेन प्रेरयेन्मायां सृष्टेरुत्पत्तिहेतवे ।

या मूलप्रकृतिः प्रोक्ता सा माया परिकीर्तिता ॥

योऽयं सदाशिवः प्रोक्तः स एव पुरुषः परः ।

एकं ब्रह्म द्विधा भूत्वा सृष्टिरेया विधीयते ॥

अहो न विनिता भूत्वा अहो न पुरुषस्तथा ।

तादुभौ च समौ कृत्वा सृष्टिव्यक्तिं नयेत् सुधीः ॥

• मायावच्छिन्नेश्वरस्य षडङ्गाख्यायै कूर्मपुराणादौ—

सर्व्वज्ञता त्वत्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमसुप्तशक्तिः ।

अनन्तशक्तिय विभोर्व्विधिज्ञाः षडङ्गुरङ्गाणि महेश्वरस्य ॥ * * *

नारायणो वैदिकश्च भट्टाचार्यः समौरितः ।

तस्यात्मजो वामदेवभट्टाचार्यस्तथैव च ।

तस्यात्मजो विष्णुनाथस्तेनैयं रचिता सुदा ॥

इति षट्चक्रविहतिटीका

सम्पूर्णा ।

बलदेवटीकाकारद्वयः षट्चक्रनिरूपणस्याधिकः श्लोकः ।

ब्रह्म स्थाने चित्तं निरवधि निधायान्तपवनो
यदि क्रुद्धो योगी चलयति समस्तं त्रिभुवनम् ।
न च ब्रह्मा विष्णुर्न च हरिश्चरो नैव खमणि-
स्तदीयं सामर्थ्यं शमयितुमलं नापि गणपः ॥ ३१ ॥ (१)

ब्रह्म स्थान इति । ब्रह्मस्थाने विग्रहाख्यपद्मे निरवधि प्रतिक्षणं चित्तं
मनो निधाय सम्बध्य आन्तपवनः शृङ्गीतवायुः सन् कुम्भकं कृतेति यावत् ।
योगी जनः यदि क्रुद्धो भवति तदा समस्तं त्रिभुवनं चलयति । तदीयं
सामर्थ्यं योगेन एतादृशत्रिभुवनचालनवत् शमयितुं ब्रह्मा सृष्टिकर्त्ता विष्णुः
पालनकर्त्ता हरिश्चरः हरिश्चरात्मक ईश्वरः खमणिः सूर्यः गणपः शिवः एते
नालं न समर्था इत्यर्थः ॥

ॐ श्रीश्रीगुरवे नमः ।

सरोजमधु सादरं सरसि मानसे सर्वदा
यथाददति षट्पदा नतु कदापि शैवालकम् ।
तथैव गुणिनो बुधा वचसि दूषणत्यागती
ममाददतु साम्प्रतं यदि गुणस्तमित्यर्थये ॥

इह खलु दुःखजालसङ्कलसंसारसम्बन्धजनुपां परमपुरुषध्यानैकनिष्ठचेतसा-
मपि साधुपाणां स्वात्मस्वरवर्त्तिषट्चक्रनिरूपणभेदादिज्ञानं विना मोघोपायः
कोऽपि नास्तीति परमकारुणिको भगवान् परमेश्वरः दुःखसमवायात्तानु-
द्विधीर्युः पर्वतराजपुत्तौप्रभ्रानुसारेण स्वप्रोक्ततन्त्रयाज्ञमहोदधीनन्तरान्तरा
षट्चक्रनिरूपणं तद्भेदादिसङ्केतश्च उपदिदेश । किन्तु तदुपदिष्टतन्त्र-
याज्ञाणामतीव बाहुल्यादयस्यबोधत्वाच्चाधुनिकाः स्वत्यायुषो जनाः परम-
पुरुषप्रोक्ततन्त्रयाज्ञाणां सारांशमायत्तीकर्त्तुमनीयाः सन्तो नियतं निरयमेव
गच्छन्तीति परपरिचायपरायणः परमपुरुषसमाहितचेताः श्रीमत्पूर्णानन्द-
यतिः निखिलतन्त्रयाज्ञसारसङ्कल्य तदर्थाविरोधिभिः स्वकल्पितपञ्चपञ्चाग-
च्छ्लोकैः षट्चक्रस्थितिस्याननिरूपणतद्भेदसङ्केतसन्दर्भितं षट्चक्रनिरूपणं स्व-
रचितं श्रीतत्त्वचिन्तामण्यां कृतवान् ।

तस्य च पूर्वोपेक्षया सहजबोधगम्यत्वेऽपि सारांशप्रकाशकटीकाया
अभावात् अयमकार्यबोधोऽयं सत्य इति प्राथम्य एव उपेक्षितं आसीत् ।
इदानीन्तन्व्याभिस्तत्परिजिहीर्षया प्रचुरतरार्थव्ययेन साधनासिद्धबोधविद-
यगण्यश्रीमत्कालीचरणप्रणीता निगूढार्थप्रकाशिनी कापि टीका संगृह्य
पण्डितमण्डलीपरिमोचिता कृत्वा पुस्तकेऽस्मिन्निवेदिता । साम्प्रतन्त्रनया

सूचीपत्रम् ।

विषयः ।	पृष्ठायां ।	पंक्तौ ।	विषयः ।	पृष्ठायां ।	पंक्तौ ।
अ ।			आत्मप्रबोधः	७३, ७४ ।	
अक्षयादिद्विकीणम्	७६, ८७, ८८ ।		आत्मसाक्षात्कारस्थानं	७४ ।	
अकुलपदम्	१३३ ।		“आत्मा तत्र प्रदीपामः”	१२२ ।	
अनाहतपद्मं	१०, १३-१६, १२१, १२२ ।		आत्मानं प्रणवाकृतिं नादरूपं	४५, ४८ ।	
अन्तरात्मा	६१, १२४ ।		आदिदेवः	७, ८ ।	
अपराशक्तिः	१२१ ।		आदिहंसयोर्युगं	१००, १०२ ।	
अपानः	१५, ११६ ।		आद्याशक्तिः	७४ ।	
अमाकलादीनां अधिष्ठानं	६२, ७० ।		आधारपद्मं	८, १८ ।	
अमृतानन्दस्वामिनः परलिङ्गस्य			इ ।		
व्याख्या	१२८, १३० ।		इच्छा	१०१, ११७ ।	
अभोजमण्डलं	२४ ।		इडा	१, ४, ५, १०८ ।	
अर्केन्दुमिमण्डलानि	५१ ।		इतरलिङ्गं	४५, ५६, ८० ।	
अर्धचन्द्रः	१२५ ।		इतरशिवपदं	४४ ।	
अर्धनारीश्वरः	१८, ३८, १२७ ।		इतरपदस्य व्याख्या	१२३ ।	
अर्धमात्रा	५७ ।		इन्दिका	१२६ ।	
अर्धेन्दुः	४५ ।		ई ।		
अवलालयः	८७ ।		ईशः	३१ ।	
अहङ्कारः	५५ ।		ईश्वरः	७५, १२१ ।	
आ ।			उ ।		
आम्नाचक्रं	४२, ४३, ४७, १२३, २२ ।		उत्तानी	४५, ४८, ५७, ५८, ५९, १२२, १२३ ।	
आञ्जीकला	५७, ५८ ।				

विषयः ।	पृष्ठायां ।	पंक्ती ।	विषयः ।	पृष्ठायां ।	पंक्ती ।
उच्चान्यन्ते परशिवः	१२२ ।		कौस्तुभः	२५	
ज ।			ख ।		
कर्तृगा	१२६ ।		“खं वद्व”	१३०	
ऐ ।			खेचरीमुद्रा	४८, ८० ।	
ऐन्द्रवीजं	११ ।		ग ।		
वा ।			गान्धाररागः	५७ ।	
कन्दम्	११२ ।		गान्धारौ	६ ।	
कन्दमध्यं	२, ५ ।		गुरुः	६१, ६५, ६६, ७६, ८७, ८८, १००, १०१, १०५, १०६ ।	
कन्दर्पो नाम वायुः	१४ ।		गुरुचरणाभ्याम् परमानन्दं		
कला ५७, ४८, ६५, ७६, १२५, १२६ ।			निःसरति	१०४, १०५ ।	
कलापदं (भूयः)	४५ ।		गुरुध्यानयोगः	१०७ ।	
काकिनी	२१, १२१ ।		गुरुवक्त्रात् ब्रह्मज्ञानं	१३४ ।	
काकिनीध्यानं	२२, १२१ ।		च ।		
कान्तिः	१२५ ।		चक्रमेदप्रकारः	८२ ।	
कामरूपं	१४, १५, ११६ ।		चणकाकाररूपः	५१, ७४ ।	
कामकला	८७, १०१, १०२ ।		चन्द्रमण्डलं	६०, ६१, ६५, ७६ ।	
कारणावाप्तरगरीरम् ५३, १२५, १२६ ।			चन्द्रविन्दुः	१०१ ।	
कुण्डलिनी १, ७, १८, २०, २१, २२, २३, ७४, ७५, ७७, ७८, ८०, ८२, ८५, ८६, ८१, ८२, १०८, ११७, ११८, ११९, १२३, १२४, १२५, १२६ ।			चन्द्रस्य षोडश कलाः	६२ ।	
कुण्डलीविवरं	८६, ८७ ।		चित् कला	१०१ ।	
कुडुः	६ ।		चित् गतिः	२१ ।	
केशवकलिकातत्त्वटीका	१०८ ।		चित्रा	११२ ।	
			चित्तिणी	३, ५, ७, ४५, ७७, ७८, ८१, ८६ ।	

विषयः ।	पृष्ठायां । पंक्तौ ।	विषयः ।	पृष्ठायां । पंक्तौ ।
	ज ।	वासा	१२६ ।
जीवः	११८ ।	त्रिकोणं	१४, ६०, ६५, ११० ।
जीवन्मुक्तः	६८ ।	त्रिकोणशक्तिः	३२ ।
जीवात्मना सह कुण्डलिनीनयनं	१३४ ।	त्रिपुरसुन्दरी	५८ ।
जीवात्मा (दीपकलिका- कारः)	७८, ११८ ।	त्रिपुरा	१०१ ।
जीवात्मनः मूलाधारे चानयनं	७८ ।	त्रिपुरायोगः	१०८ ।
जीवात्मनोरैक्यं	८३, ८६ ।	त्रिविन्दुः	७५ ।
जीवेन सार्धं कुण्डलिनीचालनं	८६ ।	त्रैपुराख्यं कोणं	१४ ।
ज्ञानबीजा	१२६ ।	द ।	
ज्ञानात्मा-ज्ञानशक्तिः	५१ ।	दशशतदशपद्मं	५८ ।
ज्ञानेच्छाक्रियात्मानः नादविन्दु		दीपकलिकाहंसः	३१ ।
निबोधिकाः	७२ ।	दीपिका	१२६ ।
ज्येष्ठा	१५, ८७, १०१ ।	द्वादशार्णपद्मं	८५ ।
ज्योत्स्ना	१२५ ।	ध ।	
ज्योत्स्नावती	१२५ ।	धरायाद्यतुष्कोणचक्रं	१० ।
ड ।		धराबीजं	१० ।
डाकिनी	१३, ११६ ।	ध्यानं (सगुणं निर्गुणञ्च)	११४ ।
डाकिनीध्यानं	१३ ।	ध्रुवमण्डलम्	४५ ।
त ।		न ।	
तत्त्वज्ञानं	७१ ।	नभोमण्डलम्	३६ ।
तत्त्वबोधः	७१ ।	नाडीत्रयाणां वेणीवन्धक्रमत्वम्	३, ४ ।
“तत्त्वमसि”	१३३ ।	नादः	४५, ५७, ५८, ५८, ७२ १२६ ।
तमोपद्रा	१२६ ।	नादविन्दु	६५, ७२, ८८, १०० ।
		नादशक्तिः	२१, १३३ ।

विषयः ।	पृष्ठायां । पंक्तौ ।	विषयः ।	पृष्ठायां । पंक्तौ ।
उन्नयन्ते परगिषः	१३३ ।	कौशुभः	२५
ज ।		ख ।	
ऊर्ध्वगा	१२६ ।	“खं ब्रह्म”	१३०
ऐ ।		खेचरीमुद्रा	४८, ८० ।
ऐन्द्रवीजं	११ ।	ग ।	
या ।		गान्धाररागः	५७ ।
वाग्देम्	११२ ।	गान्धारी	६ ।
वाग्देमध्यं	२, ५ ।	शुक्रः	६१, ६५, ६६, ७६, ८७, ८८, १००, १०१, १०५, १०६ ।
वाग्देर्पो नाम वायुः	१४ ।	शुक्रचरणाभ्याम् परमावृत्तं	
कला	५७, ४८, ६५, ७६, १२५, १२६ ।	निसरति	१०४, १०५ ।
कलापदं (भूयः)	४५ ।	शुक्रध्यानयोगः	१०७ ।
काकिनी	३१, १२१ ।	शुक्रवक्त्रात् ब्रह्मज्ञानं	१२४ ।
काकिनीध्यानं	३२, १२१ ।	च ।	
कान्तिः	१२५ ।	चक्रमेदमकारः	८२ ।
कामरूपं	१४, १५, ११६ ।	चणकाकाररूपः	५१, ७४ ।
कामकला	८७, १०१, १०२ ।	चन्द्रमण्डलं	६०, ६१, ६५, ७३ ।
कारणावान्तरशरीरम्	५३, १२५, १२६ ।	चन्द्रबिन्दुः	१०१ ।
कुण्डलिनी	१, ७, १८, २०, २१, २२, २३, ७४, ७५, ७७, ७८, ८०, ८२, ८५, ८६, ८१, ८२, १०८, ११७, ११८, ११९, १२३, १२४, १२५, १२६ ।	चन्द्रस्य षोडश कलाः	६२ ।
कुण्डलीविवरं	८६, ८७ ।	चित् कला	१०१ ।
कुङ्कुः	६ ।	चित् शक्तिः	२१ ।
केवल्य कलिकातन्त्र टीका	१०८ ।	चित्रा	११२ ।
		चित्रिणी	३, ५, ७, ४५, ७७, ७८, ८१, ८६ ।

विषयः ।	पृष्ठायां । पंक्तौ ।	विषयः ।	पृष्ठायां । पंक्तौ ।
	ज ।	व्यासा	१२६ ।
जीवः	११८ ।	त्रिकोणं	१४, ६०, ६५, ११० ।
जीवन्मुक्तः	६८ ।	त्रिकोणशक्तिः	३२ ।
जीवात्मना सह कुण्डलिनीनयनं	१३४ ।	त्रिपुरसुन्दरी	५८ ।
जीवात्मा (दीपकलिका-		त्रिपुरा	१०१ ।
कारः)	७८, ११८ ।	त्रिपुरायोगः	१०८ ।
जीवात्मनः मूलाधारे ध्यानयनं	७८ ।	त्रिविन्दुः	७५ ।
जीवात्मनोरैक्यं	८३, ८६ ।	त्रैपुराख्यं कोणं	१४ ।
जीवेन सार्धं कुण्डलिनीचालनं	८६ ।	द ।	
ज्ञानबोधा	१२६ ।	दशम्यतदलपद्यं	५८ ।
ज्ञानात्मा-ज्ञानशक्तिः	५१ ।	दीपकलिकाईशः	३१ ।
ज्ञानेच्छाक्रियात्मानः नादविन्दु		दीपिका	१२६ ।
निबोधिकाः	७२ ।	द्वादशार्णपद्यं	८५ ।
ज्येष्ठा	१५, ८७, १०१ ।	ध ।	
ज्योत्स्ना	१२५ ।	धरायाश्चतुष्कोणचक्रं	१० ।
ज्योत्स्नावती	१२५ ।	धराबीजं	१० ।
ड ।		ध्यानं (सगुणं निर्गुणञ्च)	१३४ ।
डाकिनी	१३, ११६ ।	ध्रुवमण्डलम्	४५ ।
डाकिनीध्यानं	१३ ।	न ।	
त ।		नभोमण्डलम्	३६ ।
तत्त्वज्ञानं	७१ ।	नाडीत्रयाणां वैष्णोवन्धकमत्वम्	१, ४ ।
तत्त्वबोधः	७१ ।	नादः	४५, ५७, ५८, ५९, ७२, १२६ ।
“तत्त्वमसि”	१३३ ।	नादविन्दु	६५, ७२, ८८, १०० ।
तमोपहा	१२६ ।	नादशक्तिः	२१, १३३ ।

विषयः ।	पृष्ठायां । पंक्तौ ।	विषयः ।	पृष्ठायां । पंक्तौ ।
नादान्तः	४५ ।	परं विन्दुरूपःशिवः	८५ ।
“नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” १२२ ।		परमकुलपदं	४४ ।
नित्यानन्दः = निर्गुणब्रह्म	२२ ।	परमसुखडली	७४ ।
नियमा दश	१२३ ।	परमःपुमान्	५८ ।
निर्व्याणकला ६२, ७०, ७१, ७५, १२१ ।		परमः पुरुषः	६७ ।
निर्व्याणशक्तिः	७१, ७२, ७३ ।	परमरसशिवः	८०, ८१ ।
निरालम्बपुरं	४८, ४९ ।	परमब्रह्म	७०, ७३ ।
निरालम्बा मुद्रा	१२६ ।	परमशिवः	१२४ ।
निबोधिका	४५, ७२, १२६ ।	परमशिवस्थितिः	
निवृत्तिः	१२५ ।	(निर्व्याणतन्त्रोक्ता)	५१ ।
प ।		परमहंसः	१०२ ।
पञ्चभूताधिदेवतानां		परमा	१२६ ।
चित्रान्तररङ्गत्वम्	११३ ।	परमात्म = परशिवः	५१ ।
पञ्चवक्त्राणि	१०७ ।	परमात्मज्ञानात्मनोःपूजा	५१ ।
पञ्चविधं चैतन्यम्	८२ ।	परमाशक्तिः	११५ ।
पद्मानां प्रवासुखत्वं	११५ ।	परमेश्वरः	५८ ।
पद्मानां स्थानाणि	१२६, १२७ ।	परविन्दुः	७४ ।
पद्मानां पत्रं वर्णालकं	८० ।	परशक्ति	२१, ५८ ।
परबभ्रु	५६ ।	परशिवः	५१, ६२, ६५, ६६, ८१ ।
परं कन्दं	६२ ।	परा	१८, २१, १२३ ।
परं ज्योतिः	६१ ।	परलिङ्गम्	१२८, १२० ।
परं देव्याः पदं	६७ ।	पराशक्तिः	७६ ।
परं लिङ्गं	१२० ।	पश्यन्ती	१८, २१, ८१, १२३ ।
परं विन्दुः ६१, ६२, ७०, ७४, ८२, ८० ।		पयिमास्यः	१६ ।
		पादुकाणां पञ्चकं	१०७ ।

विषयः ।	पृष्ठायां । पंक्तौ ।
पादुकापञ्चकस्तोत्रं	८५, १०७ ।
पिङ्गला	३, ४, १०८ ।
पुराणपुरुषस्थानं	१३० ।
पृथ्वी चतुष्कोणा पीताभा	११५ ।
पौराणिकमतम्	७५ ।
प्रकृतिः	५५, ५६, ५८ ।
प्रकृतिपुरुषः	६०, ६८, ७४ ।
प्रजापतिः	११ ।
प्रणवः	१२४ ।
प्रणवाकृतिः	५ ।
प्रतिष्ठा	१२५ ।
प्राणः	१५ ।

व ।

वच्चा	२, ५, ७, ११०, ११२ ।
वहः	६८ ।
वन्धः	६८ ।
बन्धती	१२६ ।
बुद्धिः	५५, ५६ ।
बुद्धितत्त्वं	१८ ।
बोधा	१२६ ।
बोधिनी	५७, ५८, ५९, १२६ ।
ब्रह्मणः स्वाधिष्ठानं	१३० ।
ब्रह्मदारमुखं	१८ ।
ब्रह्मदारं (सुपुत्राया वदनं)	८, ८ ।

विषयः ।	पृष्ठायां । पंक्तौ ।
ब्रह्मपदं	७४ ।
ब्रह्मरन्ध्रं	६१ ।
ब्रह्मा	२३, ७३ ।
ब्रह्माणी	१२०, १३१ ।
ब्रह्माण्डादिकटाक्षः	२१ ।
ब्राह्मीध्यानं	१२ ।

भ ।

भगवत्साक्षात्कारस्थानं	५० ।
भानुमण्डलम्	३३, ३४ ।
भुजङ्गी	७ ।
भूतशुद्धिः	७७, ७८ ।

म ।

मणिपीठमण्डलं	८८, १०० ।
मणिपूरं (वैखानरस्य मण्डलं वा)	२७, १२० ।
मध्यका	१२६ ।
मध्यमा	८१, १२३ ।
मनोन्मनो	१२५ ।
मनः	४३, ५५, ५६ ।
मन्त्रसिद्धिः	३० ।
मन्त्रार्णा देवता प्रोक्ता	११ ।
महत्तत्त्वं	५६ ।
महानादः (लाङ्गलाकृतिः)	५८ ।
महानादरूपम्	५३, ५४ ।

विषयः ।	पृष्ठायां । पंक्तौ ।	विषयः ।	पृष्ठायां । पंक्तौ ।
महावायुः	६१ ।	रूपातीतः परोविन्दुः	१३३, १३६ ।
महागङ्गिणीशक्तिः	६५ ।	रेतिका	१२६ ।
मात्राक्षा शक्तिः	५७ ।	रौद्री	१०१ ।
मालावर्णः	५८ ।		
सुक्तयुक्ताः	६८, १३६ ।	ल ।	
मूलचक्रध्यानफलं	२२ ।	लकारादिवर्णः	५८ ।
मूलाधारः	१८ ।	लयक्रमः	८७, ८८, ८९ ।
मूलाम्बुजगद्गरं	१८ ।	ललाटादिवर्णः	६० ।
मेरुः	२, ४, ६ ।	लाकिनी	२८, १२०, १२१ ।
मोक्षं	७३, ७४ ।	लाकिनीध्यानम्	२८ ।
मोक्षिका	१२६ ।	निवृत्तयं	८० ।

य ।

व ।

यमा दश	१३३ ।	वरुणबीजं (वं)	२४, २५ ।
योगः	८२, ८१ ।	वर्णसंहरणप्रकारः	८ ।
योगज्ञानफलं	८२ ।	वज्रिकणा	४८ ।
योगस्य गोपनेनानुष्ठानं	६१ ।	वज्रिबीजं (रं)	२७ ।
योगभेदः	८२, ८३ ।	वज्रिविन्दुः	१०१ ।
योनिमुद्रा	४८ ।	वज्रि शशिमिहिरमण्डलानि	५१ ।
योनिमुद्रालक्षणं	४८ ।	वाक्शुद्धिः	५३ ।

र ।

राकिणी	२६, १२० ।	वायुबीजं (यं)	२१ ।
राकिणीध्यानम्	२६ ।	वायोः लयस्थानं	५३, ५७, १२७ ।
रामा	१५, ८७, १०१ ।	विकृतिः = प्रतिबिम्बता	५६ ।
रुद्रः	२८ ।	विद्या	४२, १२५ ।

विषयः ।	पृष्ठायां । पंक्ती ।	विषयः ।	पृष्ठायां । पंक्ती ।
विन्दुः	४५, ५०, ५८, ६१, ७४, ७५, ७६, ११८ ।	शब्दब्रह्म	८, १२१ ।
विन्दुतत्त्वम्	१२५ ।	शब्दोत्पादिकाः शक्तयः	८१ ।
विन्दुरूपी मकारः	१२५ ।	शाकिनी	३७, १२२ ।
विमला	१२५ ।	शाकिनीध्यानं	४०, १२२ ।
विन्दुसमुद्भवः	५८ ।	शान्तिः	१२५ ।
विशुद्धः	३६, ३७, ३८ ।	शान्त्यतीतिस्वरः	१२५ ।
विष्णुचक्रं	४५ ।	शिवः	४५, ७४ ।
विष्णोः वक्त्रे पुं विन्दुः	८८ ।	शिवगेहम्	११३ ।
विष्णोः स्थाने प्राणारोपणप्रकारः	५२, ६८ ।	शिवपदम्	६८, १२३ ।
विसर्गः	५५, ५८, ६१, ६५, ६६, ७६ ।	शिवशय पञ्चवक्त्राणि	१०७ ।
वीजं	५०, ५८, ५८ ।	शिवस्थानं	६७ ।
वृत्तः कुण्डलिनीशक्तिः	७५ ।	शिवाहं	१२७ ।
वेदानामादिबीजं	४४, १२४, १२५ ।	शून्यं	६१, ६२, ७४, ७५, १२८ ।
वैखरी	२०, २१, १२३ ।	शूलाष्टकं	१० ।
व्यापिका	५८ ।	श्यामा	२० ।
व्यापिनीशक्तिः	१३१ ।	श्रीवत्सः	२५ ।
ब्रह्मनाडी	८ ।	य ।	
श ।		पट्कोपम्	३० ।
शक्तिः	५०, ५८, ५८, ६८ ।	पटचक्रग्रीकाध्ययनफलं	८४ ।
शक्तिजृम्भिता	५६ ।	पटपद्मानां चित्रिणीप्रयितत्वम्	११३ ।
शक्तीनां पटपद्मजाधिपत्वम्	१३ ।	पङ्कजायः	१०८ ।
शङ्खिनी	६, ५५, ६१, १२८ ।	योद्ध्याधाराः	४५ ।
सर्वस्य पीठालयं	३३ ।	योद्धमीकला	१३१ ।
		स ।	
		सकलोपासकानां देवतास्थानं	६०, ६८ ।

विषयः ।

पृष्ठायां । पंक्ती ।

सगुणाविर्भावः

२२ ।

सच्चिदानन्दः

७६ ।

मदागिवः

३८, १२२ ।

समदय कलाः

५८ ।

समनापदम्

१३१, १३२, १३३ ।

समनी

५८, १३२ ।

समाधिः

८०, ८१ ।

समनोन्मनीगोचरे

१३१ ।

सरस्वती

६ ।

सर्वदेवतामयः परं विन्दुः

६८ ।

सर्ववर्णात्मकं पत्रं

८ ।

सर्वात्मा

६२, ६३ ।

सर्वज्ञः

६६ ।

सहस्रदलं

७, ५८ ।

सहस्रारः

७०, ८५, १२८ ।

सामरस्य चिह्नप्रकारः

८३, ८४, ८५ ।

चिराकारं शिवाकारं वा

५४ ।

सुप्रभा

१२५ ।

सुपुष्पा

२, ७, ५८, ११०, १११, ११४ ।

सुपुष्पायाः त्रिगुणात्मकत्वम्

४ ।

सूर्यमण्डलम्

६१, ६५, ७० ।

विषयः ।

पृष्ठायां । पंक्ती ।

सूर्यविन्दुः

१०१ ।

सृष्टिः चतुर्विधा

१३५ ।

सोऽहं

८६, १३४ ।

स्थूनानां सूक्तो लयः

८८ ।

सगुरुगिवरूपः

६५ ।

सयम्भूः

१६, ८० ।

स्वाधिष्ठानं

१८, २३, २६, ११८ ।

ह ।

हंसः १२, ६२, ६३, ६५, ६६, ७३, ७४, ७६, ७८, ११८, ११९ ।

हंसपीठः

६५ ।

हंसः प्रकृतिपुरुषरूपः

१०२ ।

हंसमन्यं

७७ ।

हरमुखकुहरं

११४ ।

हलज

७६, ८७ ।

हरिः

२५ ।

हरिहरपदं

६० ।

हस्तिजिह्वा

६ ।

हाकिनी

४२, १२३ ।

हाकिनीध्यानान्तरं

४३ ।

हुतभुक् शिखातयं

१००, १०१ ।

हृद्धारः

७७ ।

सूचीपत्रं सम्पूर्णम् ।